

Maandblad Oud-Utrecht 1992

<https://hdl.handle.net/1874/9992>

10.06.1993

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang

1992

Uitgave van de Vereniging

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2605 407 6

10.06.1993

Drs. R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

Lijst van schrijvers

- 57 *Aarten, I.* Het Oranjepark: een verdwenen stukje Utrecht
- 106 *Baars, H.D.* Het 'Utrechtse Comité', 1945-1949
- 41 *Beelaerts van Blokland, P.A.C.* De toekomst van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei
- 19 *Blijdenstein, R.K.M.* Stichtse Lustwarande
- 20 *Broer, C.J.C.* Ontginningen in Eemland in de Middeleeuwen
- 142 - Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?
- 54 *Bruijn, M.W.J. de* Circa Turrim Traiectensem II
- 113 - Was er in april 1228 sprake van een dam in de Vecht bij Otterspoor ?
- 142 - Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?
- 125 *Buitelaar, A.L.P.* Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen
- 141 - Rectificatie
- J7 *Burg, V.A.M. van der* De Elite van Zeist in 1916
- 69 *Daniëls, S.J.* Voorjaarsexcursie
- 66 *Dirkse, P.* Boekenschouw
- 137 *Dokkum, H. van* Ingezonden (betreft 'Utrechts Comité' 1945-1949)
- J6 *Dolfin, M.J.* De Zeven Steegjes (Brief aan de Gemeenteraad)
- 146 *Groot, H.L. de* Reactie (n.a.v. Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?)
- 133 *Hart, P.D.* 't "Alsof zij een schooljongen voorhad ...". Uit de geschiedenis van de openbare bibliotheken in Utrecht
- 86 *Herpen, J.J. van* Hartverwarmend triduüm in Brussel voor Ina Boudier-Bakker
- 96 *Heijmans, H.G.* Catharijnesingel 61, of hoe het begon
- 138 *Hoekstra, T.J.* De gedichten, gesproken tijdens het afscheid van Mw. Vos-van Gortel als burgemeester van Utrecht
- F3 *Isarin, R.* De wordingsgeschiedenis en vroegste bewoning
- 94 *Kernkamp, H.H.W.* Oud-Utrecht en de sneltram (standpunt)
- 73 *Lägers, H.* De dertig hoeven in Oostveen
- 71 *Lemaier, J.W.* Jaarrekening 1991
- 130 - Toelichting bij begroting Vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1993
- 50 *Marsman, J.M.M.* De theekoepel 't Oog in 't Al
- J10 *Mekking, A.J.J.* Super loco turris nove (...)
- J3 *Meijer, J.W.H.* Licht in de duisternis in De Bilt
- 149 - In De Bilt kreeg de keizer geen natte voeten
- 19 *Olde Meierink, B.* Kastelen en buitenplaatsen op de Heuvelrug en de Vallei
- 126 *Pietersma, A.* Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1991
- 32 *Prins, D.* De veranderende relaties tussen mens en natuur
- 93 *Reijmers, A.M.* Excursie Utrechtse Heuvelrug en Vallei (aankondiging)
- J10 *Röhner, G.J.* Bij de voorplaat (Zeven Steegjes)
- J11 - Vernieuwd! (Vernieuwing van het Maandblad)
- J4 *Schaik, A.H.M. van* Boekenschouw
- 53 - Berichten
- 65 - Boekenschouw
- 78 - Boekenschouw
- 82 - In de Driehoek: een historisch trefcentrum op mensenmaat. Openstelling: een gebeurtenis in Utrechts cultureel leven
- 147 - Boekenschouw
- J5 *Staal, C.* Boekenschouw
- F9 *Vernooy, K.* De verwevenheid van godsdienst en politiek
- F2 *Vogelzang, F.* De Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Symposium gehouden op 26 oktober 1991 te Zeist (Inleiding)
- 60 - Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone: de carrière van een Utrechtse militair (1644-1703)
- 59 *Westerink, L.* Het Oranjepark: een verdwenen stukje Utrecht
- 119 *Wilmer, S. en T.* Groeten uit Utrecht. 100 jaar topografische prentbriefkaarten
- 124 *Winter, J.M. van* Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen
- 141 - Rectificatie

Lijst van artikelen Utrecht stad

- J6 De Zeven Steegjes (Brief aan de Gemeenteraad)
- J10 - Bij de voorplaat
- J10 Domtoren/Domplein, in: Super loco turris nove (...)
- 54 - Circa turrim Traiectensem II
- 142 - Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator
- 146 - Reactie (n.a.v. Welke kerk van Willibrord?)
- 50 De theekoepel 't Oog in 't Al
- 57 Het Oranjepark: Een verdwenen stukje Utrecht
- 82 Sint Gertrudiskerk & -kapel, in: In de Driehoek: een historisch trefcentrum op mensenmaat
- 103 - correctie
- 96 Catharijnesingel 61, of hoe het begon
- 106 Het 'Utrechtse Comité', 1945-1949

- 137 - Ingezonden (n.a.v. het 'Utrechtse Comité')
- 47 Tentoonstelling: Aanwinsten 1991 Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
- 95 Tentoonstelling: Utrecht getekend door Chris Schut
- 108 Tentoonstelling: Groeten uit Utrecht. 100 Jaar prentbriefkaarten (aankondiging)
- 117 - afbeelding voorplaat
- 119 - artikel
- 113 Pausdam, in: Was er in april 1228 sprake van een dam in de Vecht bij Otterspoor?
- 133 "Alsof zij een schooljongen voorhad ..." Uit de geschiedenis van de openbare bibliotheken in Utrecht
- 100 *Professor W.J. de Haas*, in: Catharijnesingel 61, of hoe het begon
- 59 *Mevr. J.C. Jongbloed-Gerritsen*, in: In Memoriam
- 87 *Kitty de Josselin de Jong*, in: Hartverwarmend triduüm in Brussel voor Ina Boudier-Bakker
- 90 *Friedrich Wilhelm Mengelberg*, in: Berichten
- 51 *Everard Meyster*, in: De theekoepel 't Oog in 't Al
- 76 *Ludolf van Overdevecht*, in: De dertig hoeven in Oostveen
- 124 - in: Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen
- 95 *Chris Schut*, in: Utrecht getekend door Chris Schut
- 60 *Stadhouder Willem III*, in: Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone: de carrière van een Utrechtse militair (1644-1703)

Utrecht provincie

- J1 De Bilt, in: Licht in de duisternis in De Bilt
- 149 - In De Bilt kreeg de keizer geen natte voeten
- 113 Breukelen, in: Was er in april 1228 sprake van een dam in de Vecht bij Otterspoor?
- 73 De dertig hoeven in Oostveen
- 124 - Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen
- 141 - Rectificatie (noten artikel p. 124)

Symposium over de Heuvelrug en Vallei

- F2 De Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Symposium gehouden op 26 oktober 1991 te Zeist. Inleiding
- F3 De wordingsgeschiedenis en vroegste bewoning
- F9 De verwevenheid van godsdienst en politiek
- 19 Kastelen en buitenplaatsen op de Heuvelrug en de Vallei
- 19 Stichtse Lustwarande
- 20 Ontginningen in Eemland in de Middeleeuwen
- 32 De veranderende relaties tussen mens en natuur
- 41 De toekomst van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei

Personen

- 96 *Professor Henri du Bois*, in: Catharijnesingel 61, of hoe het begon
- 86 *Ina Boudier-Bakker*, in: Hartverwarmend triduüm in Brussel voor Ina Boudier-Bakker
- 87 *Lodewijk van Dijssel*, in: Hartverwarmend triduüm in Brussel voor Ina Boudier-Bakker
- 60 *Godart van Ginckel*, in: Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone: de carrière van een Utrechtse militair (1644-1703)

Boekenschouw

- 148 *K.E. Baars*, Varend vervoeren. Van Amsterdam tot de Rijn. 100 jaar Merwedekanaal.
- 147 *D.A. Belderbos*, Kuieren. Herinneringen aan mijn jeugd in Utrecht.
- 148 *Frank Chapel*, Het fluwelen handvat. Gedichten en notities over de Utrechtse Maliebaan.
- 78 *Arie van der Gaag*, Het Fort bij Rhijnauwen.
- J4 *Rob van Gaal*, Een bolwerk voor de muzen. 50 jaar Stadsschouwburg Utrecht 1941-1991.
- 79 *J.E. Gademán*, Gedenkboek 50 jaar Barbarakerk Bunnik 1940-1990
- 147 *P.D. 't Hart*, Een machtig middel tot volksontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992.
- 66 *Paul Huys Janssen*, Schilders in Utrecht (1600-1700)
- 78 *A. Koops*, Veertig jaren diender. Langs Kromme Rijn en Leidse Rijn.
- 65 *P.M. Peucker*, Herrnhutters in IJsselstein, 1736-1770.
- 78 *Henk Reinders*, Andreas Everardus van Braam (Houckgeest)
- J4 *Margriet de Roever* (red), Archiefschatten. Duizend jaar vaderlandse geschiedenis.
- J5 *Ton H.M. van Schaik*, *Rijngaard des Heren*, Vijftig jaar parochie O.L. Vrouw Tenhemelopneming Oudenrijn te De Meern (1940-1990)
- 79 *Marie-Thérèse van Thoor & Wilma Visser*, *Cassandra Bosters*, Ontworpen voor de Jaarbeurs. 75 jaren Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs.

Berichten

- 53 Jubileumboekje 'Met het oog op de Heer! 150 Jaar Marnixstichting'.
- 72 Cursusboekje 'Middeleeuws latijn, grammatica voor beginners, met oefeningen'.
- 72 Aankondiging studiedag van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis.
- 90 Zondagmiddagconcerten zomer 1992
- 90 Een binnenkort te verschijnen totaalstudie over Friedrich Wilhelm Mengelberg
- 91 'De Oude School', een nieuwe Historische Vereniging te De Bilt
- 91 Cursussen paleografie
- 103 Zomerrondleidingen Catharijneconvent
- 103 Cursussen van de Stichting Ondersteuning Musea en de Stichting Stichtse Geschiedenis, en van Bureau Bremmer te Utrecht
- 103 Verschenen: Tuinen in de stad Utrecht, van het Utrechts Monumentenfonds

Vereniging Oud-Utrecht

- 69, 93 Aankondiging diverse excursies
- J6, F1**, 49, 105, 118, 129, 132 Aankondiging diverse lezingen
- 49 Aankondiging Stadswandeling 'Markt in Middeleeuws Utrecht'
- J11, F8**, 50, 72, 81, 94, 105, 118, 132, 141
- Agenda
- J11** Artikel: Vernieuwd! (Vernieuwing van het Maandblad)
- 130 Begroting Vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1993
- 94 Bibliografie van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van de provincie Utrecht van de Romeinse oudheid tot heden. Titels van 1983 t/m 1991.
- 109 Enquête over het Maandblad Oud-Utrecht
- 71 Jaarrekening 1991
- 126 Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1991
- 81 Ledenwerfcampagne Oud-Utrecht
- 117 Najaarsledenvergadering 1992, agenda
- 146 Propaganda: Aangeboden
- 129 Oud-Utrechtprijs 1993
- J1**, 94 De sneltram in Utrecht
- 70 Voorjaarsledenvergadering 1992, agenda

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 2 - februari 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Utrecht Museumstad - 3

De derde lezingenavond in de serie 'Utrecht Museumstad' wordt gehouden op woensdag 19 februari 1992 in de Aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht. Deze avond zijn het Nederlands Spoorwegmuseum en het Nationaal Museum 'Van Speelklok tot Pierement' vertegenwoordigd.

Het programma is als volgt:

19.30 uur: zaal open

20.00 - 20.45 uur: lezing door de heer A.J.H. van Marion, conservator van het Nederlands Spoorwegmuseum, waarin het reilen en zeilen van dit museum aan de orde komt.

20.45 - 21.00 uur: pauze

21.00 - 21.45 uur: lezing door mevrouw M. Blott, waarin het Nationaal Museum 'Van Speelklok tot Pierement' centraal staat.

De toegang voor leden van Oud-Utrecht is gratis; voor niet-leden bedraagt de entree f 2,50.

STICHTING ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE
VAN DE STAD UTRECHT

7e Nicolaas van de Monde-lezing

drs. T.J. Hoekstra,
archeoloog te Utrecht:

Tweeduizend jaar in twee uur:
Twintig jaar archeologie in de gemeente Utrecht

dinsdag 25 februari 1992 - 20.00 uur
Pieterskerk Utrecht
toegang gratis

In de zevende Nicolaas van der Monde-lezing zal aan de hand van resultaten van onderzoek onder en boven de grond een overzicht worden gegeven over wat de archeologie en de bouwhistorie aan kennis van het materiële verleden van Utrecht hebben bijgedragen.

Romeinse soldaten en krijgshaftige bisschoppen, rijke handelaren en nijvere handwerkslieden, zuinige huisvrouwen en vrome nonnen, machtige keizers en arme knechten hebben allen hun sporen achtergelaten in de vorm van verborgen resten van een fort op het Domplein en de nog bestaande Jans- en Pieterskerk, schepen voor de import van goederen uit het buitenland in wijk C en industrieterreinen voor ceramische produkten in de Oudenoord en de Lauwerecht, weggegooid huisraad in putten verspreid over de hele stad en gebakken heiligenbeeldjes uit de Springweg, een gigantisch kasteel op het Vredenburg en minuscule huisjes aan de voormalige Putsteeg.

De stad zelf zit vol structuren, waarvan de ontstaansgeschiedenis door archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is verduidelijkt: de Oudegracht met zijn werven en de omvang en de vorm van de binnenstad.

Deze bonte mengeling van gegevens zal uitgebreid worden uitgebeeld met behulp van dia's van opgravingen en onderzoekingen uit de laatste twintig jaar. Sommige daarvan, zoals die op het Vredenburg, trokken ruim de aandacht, andere vonden meer in het verborgene plaats, maar waren niet minder vruchtbaar.

Alles bij elkaar leveren ze een duidelijker en soms nieuw beeld op van de toch al zo rijke geschiedenis van de stad Utrecht en haar directe omgeving.

De wordingsgeschiedenis en vroegste bewoning

1

R. Isarin

Zoals een ieder zal kunnen beamen is de geschiedenis van Nederland zeer boeiend. Het is niet voor niets dat velen zich bezig houden met de vaderlandse geschiedenis. Naast het Nederlandse volk heeft ook het landschap van Nederland een wordingsgeschiedenis die uniek en boeiend te noemen is.

Het landschap van Nederland wordt wel als plat en saai afgeschilderd. Wie er oog voor heeft kan zien dat dit niet terecht is. Praktisch nergens op aarde treffen we in zo'n klein gebied een dergelijke variatie aan landschappen aan. Landschappen die ontstaan zijn door de werking van rivieren, de zee, het ijs, de wind en natuurlijk de mens.

Voor het grootste deel van ons land begint de geschiedenis van het landschap zo'n twee miljoen jaar geleden. Het moge duidelijk zijn dat bij de beschrijving van deze wordingsgeschiedenis geen gebruik kan worden gemaakt van geschreven bronnen.

Dit geldt eveneens voor de beschrijving van de vroegste bewoners van Nederland. Ongeveer 250.000 jaar geleden vestigden de eerste Nederlanders zich in ons land, lang vóór de eerste letter op papier verscheen. Met behulp van allerlei onderzoekstechnieken zijn geologen en archeologen er echter in geslaagd enig inzicht te krijgen in de landschaps- en bevolkingsontwikkeling van Nederland.

Veel van het Nederlandse landschap vinden we terug op de Utrechtse Heuvelrug en in de Vallei. Wanneer het onze oude voorvaderen betreft, is het gebied eveneens interessant; in de gestuwde zandlagen van de Heuvelrug zijn sporen gevonden van mensen die tot de eerste Nederlanders gerekend mogen worden. Redenen genoeg om eens nader te kijken naar het landschap en de eerste bewoners van de Utrechtse Heuvelrug en de Vallei.

De wordingsgeschiedenis

Hoewel de moderne mens gewend is aan grote getallen is het wellicht nuttig ons te realiseren dat wanneer de wordingsgeschiedenis van de aarde

vastgelegd zou zijn op een speelfilm met een speelduur van 24 uur, de aarde 21 uur lang 'woest en ledig' is en pas in de laatste dertig seconden van de film de mens verschijnt. De tijd waarbinnen de moderne beschavingen zich ontwikkelen zou door het laatste filmbeeldje vertegenwoordigd zijn.

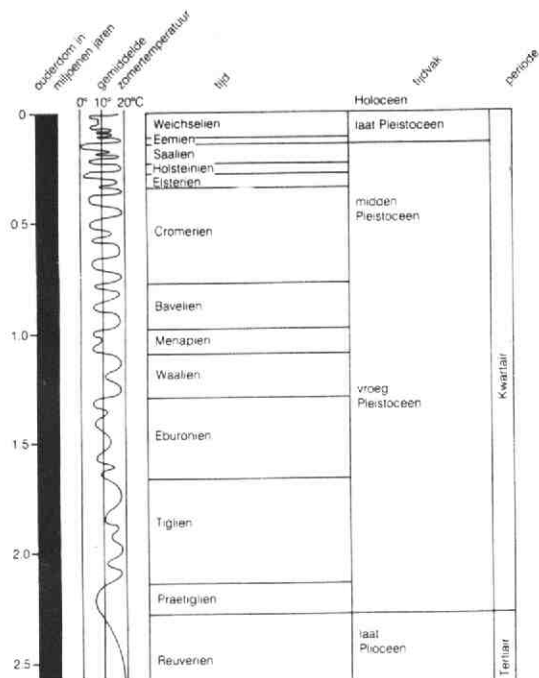
De laatste halve minuut van de film omvat het Kwartair, de voor de wordingsgeschiedenis van Nederland belangrijkste periode. Het Kwartair wordt gekenmerkt door het optreden van koude en warme klimaatsfasen. Deze fasen worden glacialen en interglacialen ofwel ijstijden en tussenijstijden genoemd. De ijstijden duren in de regel langer dan de tussenijstijden. Een ijstijd kan op zijn beurt meerdere koude fasen omvatten. Deze relatief korte perioden worden stadialen genoemd. De warmere fasen tussen twee stadialen worden interstadialen genoemd.

De (inter)glacialen en (inter)stadialen hebben veelal de namen gekregen van Europese rivieren of plaatsen waar de afzettingen uit de betreffende perioden goed bestudeerd konden worden. Voorbeelden zijn het Eem-interglaciaal ofwel het Eemien, genoemd naar het riviertje de Eem in de Gelderse Vallei en het Amersfoort-interstadaal.

Het is van belang een aantal belangrijke gevolgen van de klimaatwisselingen te noemen, zonder al te diep op het hoe en waarom van de ijstijden en de tussenijstijden in te gaan.

Ten eerste is dit de vorming en afsmelting van ijs-

Overzicht van het Kwartair

kappen op de continenten van het Noordelijk Halfrond; reusachtige gletsjers die zich vanuit noordelijke streken in onze richting hebben bewogen.

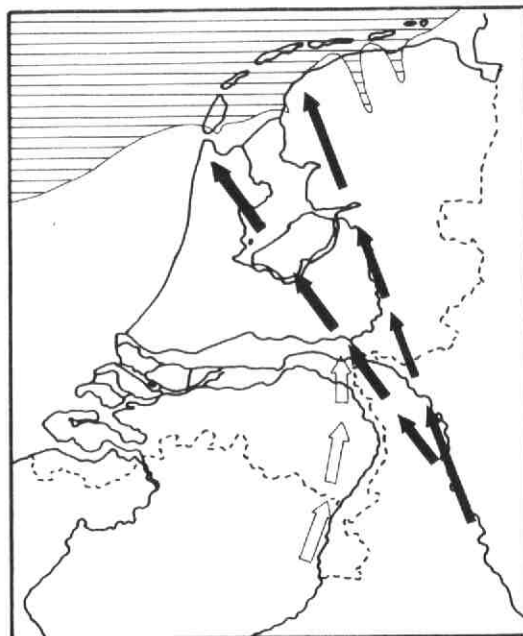
Ten tweede is dit het dalen en vervolgens stijgen van de zeespiegel als gevolg van respectievelijk de vorming en afsmelting van de ijskappen. Bij de vorming van een landschap worden grote hoeveelheden water aan de zee onttrokken en opgeslagen in de ijskappen. Dit alles heeft een daling van de zeespiegel tot gevolg. Bij het smelten van het ijs komt deze hoeveelheid water weer vrij, waardoor de zeespiegel stijgt.

Het Kwartair is onderverdeeld in de tijdvakken Pleistoceen en Holoceen. Het Pleistoceen omvat vrijwel het gehele Kwartair, behalve de laatste 10.000 jaar. Dit laatste gedeelte noemen we het Holoceen; de warme tijd waarin we nu leven. Het Holoceen is als een tussenijstijd te beschouwen. Gedurende het Kwartair ligt het grootste gedeelte van Nederland in een dalingsgebied. Deze daling wordt veroorzaakt door bewegingen langs breuken in de aardkorst. Dat ook nu nog de aarde in beweging is, demonstreren de lichte aardshokken die sporadisch in zuidelijk Nederland gevoeld worden.

Deze bodemdaling werd gecompenseerd door opvulling met materiaal, dat werd aangevoerd door met name de rivieren en in mindere mate de wind, de zee en het landsijs. Het gevolg hiervan is dat in vrijwel geheel Nederland de afzettingen uit het Kwartair aan de oppervlakte liggen. Afzettingen ouder dan die van het Kwartair komen aan de oppervlakte alleen in Zuid-Limburg, westelijk Noord-Brabant en in Twente.

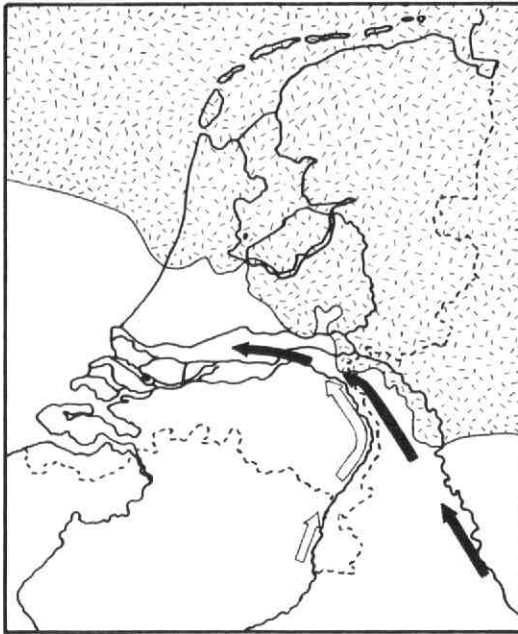
De beschrijving van de wordingsgeschiedenis van het studiegebied begint in het Holsteinien, een tussenijstijd. In het Holsteinien, dat zo'n 300.000 jaar geleden begon, was het klimaat vergelijkbaar met het huidige klimaat. De Rijn stroomde naar het noordwesten alwaar deze rivier uitmondde in de zee. De Maas voegde zich, in het gebied dat nu de Betuwe heet, bij de Rijn.

Aan het einde van het Holsteinien diende een ijstijd zich aan; het Saalien. Het werd kouder en de

- Hoofdstromingsrichting Rijn
- Hoofdstromingsrichting Maas
- Zee
- Landijs
- Stuwwal

Situatie Holsteinien

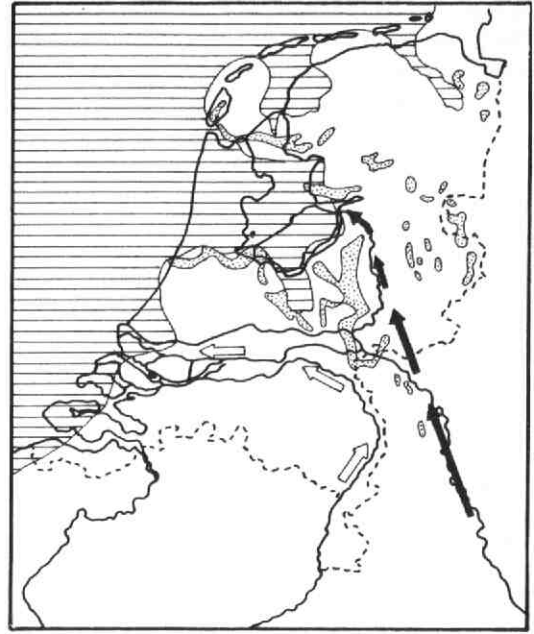
- Hoofdstromingsrichting Rijn
- Hoofdstromingsrichting Maas
- Zee
- Landijs
- Stuwwal

Situatie Saalien

bodem raakte bevroren. De zeespiegel daalde en langzaam maar zeker drong landijs vanuit Scandinavië Nederland binnen. Het landijs hield de rivieren tegen en dwong hen in een westelijke richting te stromen.

Een ijslob drong het inmiddels verlaten rivierdal van de Maas binnen en schuurde daarbij een diep dal uit; de Gelderse Vallei. Tegelijkertijd werden aan weerszijden van deze ijslob bevroren zand- en grindpakketten in schubben omhoog geduwd. Hierbij werden de heuvelrug en delen van de Veluwe gevormd. De omhooggeduwde rivierafzettingen noemen we een stuwwal. Het uitgeschuurde dal noemen we een glaciaal tongbekken. Naast de Heuvelrug en de Veluwe zijn er in Nederland meerdere kleine en grote stuwwallen ontstaan.

Tijdens de maximale ijsuitbreiding reikte het landijs tot de lijn Haarlem-Nijmegen. Het is moeilijk ons voor te stellen dat in wat nu de Vallei heet

- Hoofdstromingsrichting Rijn
- Hoofdstromingsrichting Maas
- Zee
- Landijs
- Stuwwal

Situatie Eemien

een ijslob heeft gelegen met een dikte van ruim 200 meter. Deze dikte is vastgesteld aan de hand van keileem, een mengsel van klei, zand en stenen dat onder het ijs gevormd wordt. Deze keileem is aangetroffen in de Vallei op ongeveer 125 meter diepte, en bovenop de stuwwal (Amerongse Berg) 70 meter hoog. Ook worden op de stuwwal zwerfstenen aangetroffen die met het ijs zijn meegevoerd vanuit Scandinavië.

De richting van de stuwing is vastgesteld aan de hand van de hellingsrichting van de scheefgestelde zand- en grindpakketten. Deze richting is precies tegengesteld aan de drukrichting van het ijs. Op deze wijze is men te weten gekomen dat er verschillende stadia in de stuwing hebben plaatsgevonden.

Middenin de Vallei ligt een drietal kleine stuwwallen. Een ervan is de Emminkhuizenberg. Deze opmerkelijke bult in het landschap ligt iets ten noorden van Veenendaal. De stuwwal is relatief laag

doordat het ijs in een latere fase de top afgevlakt heeft. We spreken dan van een overreden stuwwal. De overige twee stuwwallen zijn verdwenen onder de bebouwde kom van Veenendaal.

Aan het einde van het Saalien, ongeveer 100.000 jaar geleden, verbeterde het klimaat snel. De temperatuur in de tussenijstijd die nu aanbrak, het Eemien, was ongeveer twee graden hoger dan tegenwoordig. De ijskappen smolten af en hierdoor steeg de zeespiegel. De zeespiegel stond zelfs zo hoog dat de zee de Vallei, nu het lege tongbekken, kon binnendringen. In de Vallei werden zo door de zee kleien en zanden afgezet. De Maas vervolgde in het Eemien haar koers naar het westen. De Rijn stroomde door het dal van de Gelderse IJssel naar het noorden.

Ongeveer 70.000 jaar geleden verslechterde het klimaat opnieuw. De laatste ijstijd, het Weichselien, brak aan. Net als in het Saalien, de voorlaatste ijstijd, daalde de zeespiegel. De zee trok zich terug uit de Vallei. Grote delen van de Noordzee kwamen droog te liggen. De tocht naar Engeland zou in die tijd te voet gedaan kunnen worden. In het koudste deel van het Weichselien stond de zeespiegel ruim 100 meter lager dan tegenwoordig. Het landijs bereikte ons land niet, maar in een groot gedeelte van deze ijstijd was de bodem wel bevroren. In Nederland heersten in die tijd omstandigheden vergelijkbaar met nu eens een toendra en dan weer met een poolwoestijn. In deze woestijn was nauwelijks vegetatie aanwezig. Door het nagenoeg ontbreken van vegetatie kon de overheersend westelijke wind fijne zanden transporteren. Deze dekzanden vulden de Vallei voor een groot gedeelte op. In de laatste koude fase van het Weichselien, het Jonge Dryasstadiaal, werden in de Vallei dekzandruggen gevormd. Deze duinachtige welvingen vertonen veelal een paraboolvorm.

Ongeveer 10.000 jaar geleden verbeterde het klimaat wederom; het Holoceen, de periode waarin we nu leven, diende zich aan. Onder invloed van de temperatuurstijging steeg de zeespiegel en vestigden zich in het eerste deel van het Holoceen, het Preboreaal en Boreaal, berken- en denbossen op de Heuvelrug en in de Vallei. Daarna, in het warme en vochtige Atlanticum maakten deze bossen plaats voor loofbossen. In de Vallei zorgden beken voor de waterafvoer. De beken stroomden van oost naar west en mondden

uit in het riviertje de Eem. In de Vallei begon veen te groeien op plaatsen waar water vanuit de Heuvelrug opwelde. Het plaatsje Veenendaal dankt zijn ontstaan aan het voorkomen van dit veen. In het huidige Eemland, het noordelijk deel van de Vallei, begon eveneens de veengroei.

Doordat de vegetatie zich herstelde kwam er een einde aan het transport en de afzetting van de dekzanden. Op de Heuvelrug echter traden in de loop van het Holoceen opnieuw verstuingen op. De belangrijkste oorzaak hiervoor was ditmaal de mens. Vanaf het Neolithicum, de nieuwe steentijd, zette hij door overbeweiding en ontbossing de vorming van stuifzandgebieden in gang. Vanaf de middeleeuwen namen de verstuingen grote vormen aan.

De vroegste bewoning

Laten we, nu in grote lijnen de ontwikkeling van het landschap is geschetst, eens kijken naar de mens; in het bijzonder de mens in de steentijd. De steentijd wordt door de archeologen en prehistorici onderverdeeld in de oude, midden en nieuwe steentijd. Meestal wordt gesproken van het Paleo-, Meso- en Neolithicum. Deze perioden zijn elk onderverdeeld in een vroeg, midden en late fase. De grenzen tussen deze verschillende perioden zijn niet altijd even scherp. De perioden zijn onderscheiden op basis van variaties in de vuursteentechnologie.

Het is van belang ons te realiseren dat het beeld dat we nu bij de verschillende archeologische perioden hebben, niet volledig is. Op veel plaatsen worden geen vondsten gedaan, wat echter niet inhoudt dat er geen bewoning is geweest. De bewoningssporen kunnen verdwenen zijn, hetzij door natuurlijke processen, of als gevolg van verstoringen door de mens. Het is ook mogelijk dat door sedimentatie bewoningssporen bedekt zijn met jongere afzettingen of dat er geen vondsten gedaan worden omdat er simpelweg niet gezocht wordt.

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in het gebied stammen uit het Midden-Paleolithicum (ca. 250.000-35.000 v. Chr.). Het zijn de sporen van enkele van de eerste Nederlanders. Alleen in Zuid-Limburg zijn sporen van 'oudere' Nederlanders gevonden. In de door het ijs gestuwde rivierafzettingen van de Utrechtse Heuvelrug bij Rhenen troffen amateurarcheologen in de jaren zeventig vuurstenen voorwerpen aan. Het betrof onder meer vuistbijlen, spitsen en afslagen. De zandlaag die de vondsten bevatte, bleek na

onderzoek door de Rijn te zijn afgezet voor de komst van het ijs in het Saalien. De vondsten bevonden zich niet meer op de plaats waar ze door mensen waren achtergelaten. Het is aannemelijk dat de rivier bij verlegging van zijn loop de oevers heeft opgeruimd. Op deze oevers waren de kampementjes gelegen, zodat deze in de bedding van de rivier terecht kwamen. Veel is er niet bekend over deze eerste Utrechters, maar het is mogelijk dat vroeg of laat meer vondsten gedaan zullen worden.

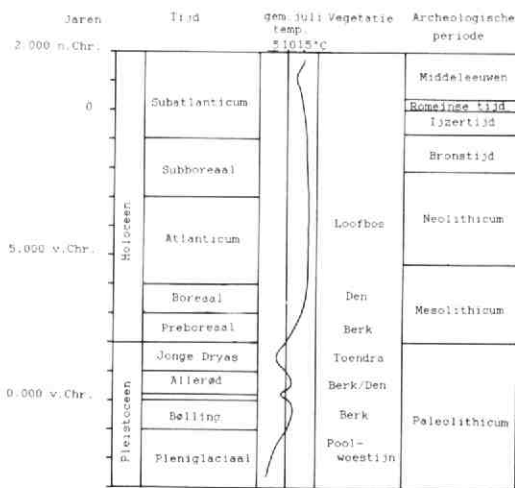
Op het Midden-Paleolithicum volgde het Laat-Paleolithicum dat duurde van ongeveer 35.000 tot 9.000 v. Chr. De Laat-paleolithische vondsten die in Nederland zijn gedaan dateren alle uit de laatste 4.000 jaar van deze periode. Zo'n 14.000 jaar geleden, in het Bølling-interstadiaal, verbeterde het klimaat iets en verschenen rendierjagers in het gebied. Deze mensen behoorden tot de zogenaamde Hamburgcultuur. Familieleden van hen zijn de mensen die in Frankrijk enkele grotten, zoals de grotten van Lascaux, op kunstzinnige wijze versierden. Zij volgden de rendierkudden op hun jaarlijkse trek door de toendra. Enige honderden jaren later, in het Allerød-interstadiaal, werd het klimaat zo zacht dat de toendra plaats maakte voor een landschap met berken- en dennbossen.

De jagers uit die tijd worden gerekend tot de Tjongercultuur en zij waren voor de voedselvoorziening niet meer afhankelijk van rendieren, maar leefden van boswild zoals wild zwijn, hert en oer-rund. Vlak voor het Holoceen, 12.000 jaar gele-

den in het al eerder genoemde Jonge Dryas-stadiaal, verslechterde het klimaat voor de laatste maal. De jagers die toen het gebied bevolkten waren wederom afhankelijk van de rendieren. We rekenen deze jagers tot de Ahrensburgcultuur. Laat-paleolithische kampementjes zijn aangetroffen bij Amersfoort en bij Rhenen.

Het einde van het Weichselien betekende tevens het einde van het paleolithicum. Het Holoceen begint met de midden-steentijd, het Mesolithicum. De klimaatsverbetering, die nu definitief was, deed de zeespiegel wederom stijgen. De toendra maakte plaats voor berken- en dennbossen en later in het Alanticum, ongeveer 8.000 jaar geleden, maakten ook deze bossen geleidelijk aan plaats voor loofbossen. In deze bossen groeiden onder ander eiken, elzen, linden en hazelaars. Als gevolg van het warmere en vochtiger klimaat nam de verscheidenheid aan flora en fauna toe. De mesolithische mens maakte hier dankbaar gebruik van; naast het aloude jagen namen de visserij en het verzamelen van vruchten, noten en knollen een steeds belangrijker plaats in. Om deze reden worden deze mensen jagers/verzamelaars genoemd. Zij leefden in kleine groepen en doordat ze niet meer met de rendierkudden mee hoefden te trekken nam de mobiliteit af. Iedere groep van jagers/verzamelaars had enkele basiskampen waar men jaarlijks in een vast patroon langs trok. Op deze wijze wisten ze de natuurlijke rijkdommen in de daarvoor meest gunstige jaargetijden te exploiteren. Als basiskamp bleken de hoge dekzandruggen in de Vallei een geschikte plaats.

De nieuwe steentijd, het Neolithicum (5.300-2.100 v. Chr.) luidde en omwenteling in het leefpatroon van de mensen in. Terwijl in de voorgaande perioden het jagen en verzamelen de enige middelen van bestaan waren, kwamen in het Neolithicum landbouw en veeteelt op. De overgang naar het boerenbestaan verliep geleidelijk, waarbij de jacht en het verzamelen een belangrijke plaats innamen. Toch werden de mensen steeds minder afhankelijk van de natuurlijke hulpbronnen. Dit had een aantal gevolgen. In de eerste plaats nam de mobiliteit verder af; de eerste nederzettingen verschenen. In de tweede plaats werden voor de aanleg van akkers en het bouwen van huizen de oerbossen ontgonnen. Dit vereiste zwaar stenen gereedschap zoals bijlen en dissels. Als laatste deed in het Neolithicum het aardewerk zijn intrede; er

Overzicht laat-Pleistoceen en Holoceen

werden potten, pannen en ander gerei van gemaakt. De verschillen in het aardewerk zijn de basis voor de indeling van het Neolithicum in verschillende cultuurfases

In ons studiegebied zijn relatief weinig vondsten gedaan uit het Vroeg- en Midden-Neolithicum. De belangrijkste reden was dat de neolithische mens een voorkeur had voor de lager gelegen, vochtiger gebieden. Een andere reden voor het ontbreken van veel vondsten kan echter gezocht worden in de slechte conservering van vondsten op de zandgronden.

De vondsten die gedaan zijn behoren vrijwel allen tot de Trechterbekercultuur. Het zijn de mensen van deze cultuur die bekend zijn geworden door de bouw van hunnebedden in Drenthe. Deze 'trechterbekers' woonden op de dekzandruggen in de Vallei en aan de randen van de stuwwallen. In de laatste duizend jaar van het Neolithicum begonnen de mensen met het begraven van hun doden in zogenaamde grafheuvels. Deze grafheuvels zijn op veel plaatsen op de Heuvelrug gevonden, onder meer bij Leersum.

Het moge duidelijk zijn dat de nieuwe leefwijze sterker ingreep in het landschap dan het geval was in het Mesolithicum. Terwijl de mesolithische mens gebaat was bij een natuurlijk evenwicht, werd in het Neolithicum een begin gemaakt met de verstoring ervan. Bossen werden gekapt, waterputten geslagen en afval- en paalkuilen gegraven. Door het kappen van de stukken bos konden op sommige plaatsen de droge zanden gaan stuiven. Deze verstuiwingen vonden op de Heuvelrug plaats. De heide begon zich langzaam te ontwikkelen. We kunnen zeggen dat tot aan het Neolithicum de mens zich aanpaste aan de natuurlijke omstandigheden. De neolithische mens was de eerste mens die, zij het op kleine schaal, de natuur naar zijn hand probeerde te zetten. Onder de druk van een gestage bevolkingsgroei en met steeds betere technieken ontgon de mens zijn natuurlijke omgeving. Gebieden werden geschikt gemaakt voor de landbouw en het lukte de mens onbewoonbare gebieden bewoonbaar te maken. Met name in het laatste millennium drukte de mens zijn stempel op het landschap.

R. Isarin
W. Schuylenburglaan 78
3571 SL Utrecht

Literatuur:

Berendsen, H.J.A., **Fysische Geografie van Nederland**. Voorlopige uitgave (collegedictaat Vakgroep Fysische Geografie, R.U. Utrecht), 1989.

Berendsen, H.J.A. en P.C. Beukenkamp, **Een Fysisch-Geografische Excursie in de Omgeving van Utrecht**. Berichten 15. Vakgroep Fysische Geografie, R.U. Utrecht, 1983.

Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, **Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland**. Amsterdam, 1981.

Es, W. van, H. Sarfatij en P.J. Woltering (red.), **Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief**. Amsterdam/ Amersfoort, 1988.

Roebroeks, W., **Oermensen in Nederland. De archeologie van de oude steentijd**. Amsterdam, 1990.

Zonneveld, J.I.S., **Tussen de Bergen en de Zee. De wordingsgeschiedenis der lage landen**. Utrecht, 1980.

Verantwoording afbeeldingen:

- kaartjes situatie Holsteinien, Saalien en Eemien naar Van Es et al (red.) (1988)

- tabel Kwartair naar Roebroeks (1990)

Agenda

19 februari 1992. Vereniging Oud-Utrecht. De derde lezingenavond in de reeks 'Utrecht Museumstad'. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

25 februari 1992. STABU. De 7de Nicolaas van der Monde-lezing door drs. T.J. Hoekstra, 'Tweeduizend jaar in twee uur: twintig jaar archeologie in de gemeente Utrecht'. Plaats: Pieterskerk, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

T/m 8 maart 1992. 'De Bijbel in huis'. Tentoonstelling Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.

De verwevenheid van godsdienst en politiek

2

Dr. K. Verwooy

In deze bijdrage wordt een beeld geschetst van de doorwerking van godsdienstige en politieke ontwikkelingen in de loop der eeuwen op het leven in het Heuvelrug- en Valleigebied, o.a. door nader in te gaan op:

- de kerstening;
- de rol van de Utrechtse bisschoppen;
- het verloop van de Hervorming;
- de doorwerking van de religie op de plaatselijke politieke verhoudingen;
- de na 1945 plaatsvindende sterke bevolkingstoename.

Tot slot wordt een aantal bevindingen over de doorwerking van de religie op het dagelijks leven samengevat.

De kerstening

Het christelijke bekeringswerk in Zuid-Oost Utrecht komt pas op gang als de Frankische hofmeier Pepijn II dit gebied - met Utrecht en Doerstad als belangrijke plaatsen - op de Friezen heeft veroverd. Willibrord start met zijn bekeringswerk, maar de missionering onder de Friezen komt pas goed van de grond als Karel Martel hen definitief verslagen heeft. Vanuit Utrecht als thuisbasis verrichten Willibrord en ook Bonifatius waarschijnlijk hun missioneringsactiviteiten in Zuid-Oost Utrecht. Zo vermeldt de levensbeschrijving van koning Dagobert III dat Willibrord en Bonifatius in Doerstad wonderen doen en gevangenen bevrijden. In Rhenen zou Willibrord het gebeente van Cunera (ca. 351) verheven hebben, omdat er op en om haar graf wonderen plaatsvonden. In 721 vertrekt Bonifatius naar Duitsland en komt er een einde aan zijn samenwerking met Willibrord.

Na de nederlaag van de Friezen wordt Willibrord een belangrijk bezitter van roerend en onroerend goed dat door Karel Martel aan hem en zijn opvolgers wordt geschonken. Dit betekent dat Willibrord naast kerkelijk ook wereldlijk vorst is. Door Karel Martel is de basis gelegd voor de eeuwenlange wereldlijke macht van de bisschoppen van Utrecht, waar in 1529 door Karel V een einde aan wordt gemaakt.

De rol van de bisschoppen van Utrecht

Door de vele schenkingen van goederen en landgoederen door de Frankische koningen worden de opvolgers van Willibrord op den duur meer wereldlijke vorsten dan zieleherders. De machtsbasis van de Utrechtse bisschoppen wordt vooral door hun bezit gevormd, omdat dit hun eeuwenlang van inkomsten voorziet. Ook worden er vanaf ca. 750 door Frankische koningen goederen en landgoederen aan diverse abdijen geschonken. Zo heeft rond 750 de abdij van Fulda waarschijnlijk reeds landgoederen in Elst, Leersum, Remmerden en Amerongen. In Doorn en Leersum bezit de abdij van Werden, in Zeist de Paulusabdij en in Maarsbergen de abdij van Berne landgoederen.

Er kan worden gesteld, dat in de 8e en 9e eeuw in het Heuvelruggebied reeds de nodige dorpen, buurtschappen en nederzettingen aanwezig zijn. Dit is in veel mindere mate in het Valleigebied het geval.

De meeste abdijen raken hun bezittingen in Zuid-Oost Utrecht weer kwijt en ca. 1050 is de Utrechtse bisschop de belangrijkste bezitter in dit gebied. Vanaf de 13e eeuw schenken volgens Dekker (1976) Utrechtse bisschoppen delen van hun bezit aan kerkelijke instellingen of geven ze deze te leen aan adellijke heren of in pacht aan boeren. In de praktijk treden er dikwijls geschillen op tussen de bisschop van Utrecht en andere grondei-

genaren over wie in bepaalde gebieden tienden mag heffen. Zo heeft bisschop Arnold van Hoorn (1371-1378) een conflict met de Benedictijnen van de St. Laurensabdij over het recht van tienden te mogen heffen in de voormalige veen- en moerasgebieden in de omgeving van Oostbroek. Dit conflict wordt in het voordeel van de abdij beslecht.

In 1178 valt Rhenen onder het bisdom Utrecht en in 1346 laat bisschop Jan van Arkel deze plaats omwallen om zo het Nedersticht beter te kunnen beschermen tegen invallen door de Hertog van Gelre. Het uit de 12e eeuw daterende slot Ter Horst bij Rhenen is een belangrijke verblijfplaats - o.a. vanwege de jacht - van de Utrechtse bisschoppen. In de loop van de 15e eeuw gaan de bisschoppen van Utrecht de veengebieden van de Gelderse Vallei als energiebronnen zien. Om de turf te kunnen afvoeren laat David van Bourgondië in de periode 1473-1481 door de Rhenense Venen een kanaal graven dat officieel onder de naam Bisschop Davidsgrift bekend wordt. Dit initiatief van de bisschop leidt rond 1549 tot het ontstaan van Veenendaal en heeft bovendien tot gevolg, dat Veenendaal in 1566 een zelfstandige parochie, afgescheiden van Rhenen, wordt.

De bezetting van de aartsbisdomszetel is eeuwenlang een twistpunt tussen machtige adellijke families, zoals de graven van Holland, de hertogen van Gelre en vanaf de 15e eeuw de Bourgondische hertogen, wat nogal eens tot oorlogsgeweld of strooptochten van troepen leidt, waardoor er vooral schade aan de landbouw wordt berokkend. Met name de 15e en 16e eeuw waren erg onrustig. Doordat oogsten, gebouwen en dorpen vernield worden, is de plattelandsbevolking van Zuid-Oost Utrecht dikwijls het slachtoffer van de conflicten die de bisschop van

Utrecht uitvecht, maar ook van rondzwerfende plunderende soldaten die zonder werk zitten of geen soldij hebben ontvangen. Tijdens het bewind van de met Gelderse steun bisschop geworden Jan van Nassau (1267-1290), wordt in 1268 door Gysbrecht van Amstel het huis 'Risenborgh' (Rijsenburg) met de grond gelijk gemaakt. In 1332 verwoest Arent van Boecop in opdracht van graaf Willem III van Holland het jachtkasteel van de bisschop van Utrecht in Doorn, omdat Willem het niet met de keuze van Jacob van Oudshoorn tot bisschop van Utrecht eens is. In 1356 is het kasteel weer opgebouwd, maar het wordt in 1420 door de Geldersen weer in brand gestoken. Kasteel Amerongen wordt in 1420 door Jan van Abcoude en in 1427 door de Geldersen verwoest. Heel Zuid-Oost Utrecht heeft veel te lijden tijdens de Stichtse burgeroorlog (1481-1483), toen bisschop David van Bourgondië zijn gezag met harde hand herstelde. Zo belegert bisschop David in 1482 kasteel Geerestein in Woudenberg, dat eigendom is van Gerrit en Steven van Zuylen. Na de verovering van het kasteel worden beide broers in de kerkers van kasteel Duurstede gevangen gezet.

Op 6 juli 1499 wordt Rhenen bezet door de Kleefsen en in 1527-1528 veroveren de Geldersen Rhenen om vervolgens de stad te bezetten en te plunderen. Slot Ter Horst wordt in 1529 door Karel van Gelre onherstelbaar verwoest. Na die tijd heeft Rhenen zich als stad niet meer goed kunnen herstellen, hetgeen een halve eeuw later nog versterkt werd door het wegvallen van de inkomsten van de Cunerabedevoarten. Leusden wordt in 1543 door Maarten van Rossum geplunderd.

Op het einde van de Middeleeuwen hebben de meeste plaatsen in Zuid-Oost Utrecht een kerk,

wat voor die tijd duidt op een behoorlijke bevolkingsdichtheid. Kleinere plaatsen beschikken dikwijls over een kapel.

Bedevoarten en processies nemen een belangrijke plaats in het godsdienstig leven van de Middeleeuwen in. Vanaf 1450 trekken er jaarlijks veel bedevaartgangers naar de Cunerafeesten in Rhenen. De stad Rhenen zal het bedevaartswezen rondom Cunera sterk gestimuleerd hebben, omdat dit in die tijd grote inkomsten voor een plaats met zich meebracht. De feestelijkheden duurden acht dagen en wel van 11 tot en met 19 juni. Rond 1580 vindt vanwege de Hervorming de laatste Cuneraprocessie in Rhenen plaats. Dit is de tweede economische klap die Rhenen in een tijdsbestek van 50 jaar moet zien te verwerken.

Het bisdom Utrecht beschikt op het einde van de Middeleeuwen over een groot aantal priesters. Hun levenswijze laat veel te wensen over, wat zich onder andere uit in het niet naleven van het celibaat. Het volk heeft o.a. daardoor weinig eerbied voor zijn priesters. Volgens De Jong (1948) trouwen in de periode 1523-1550 veel geestelijken en verlaten veel monniken en zusters de kloosters.

Karel V maakt in 1529 een einde aan het wereldlijk bezit van bisschop Hendrik van Beieren van Utrecht, ook wel de blauwe bisschop genoemd, waardoor de bisschop vrijwel zijn volledige macht verliest. Dit heeft niet automatisch een betere relatie van de bisschop met zijn parochies tot gevolg. Zo wendt de bisschop van Utrecht zich in 1545 tot Karel V om steun bij het breken van het verzet tegen de door hem gewenste kerkvisitaties. De parochies en kapittels waren namelijk gehecht aan hun oude rechten en gewoontes en zagen de bisschop van Utrecht als een ongewenste pottekijker. Aan het verzet tegen de visitaties komt pas in 1566 een einde.

Het verloop van de Hervorming

In 1517 publiceert Luther zijn 95 stellingen, die leiden tot de verspreiding van de Hervorming over Duitsland en zijn aangrenzende landen. In de Nederlanden drukken vooral de aanhangers van Calvin een belangrijk stempel op het verloop van de Hervorming. Op 10 augustus 1566 vindt in Steenvoorde (in het zuiden van Vlaanderen) de eerste Beeldenstorm in de Nederlanden plaats. Veertien dagen later - 25 augustus 1566 - is er in Utrecht een Beeldenstorm.

In maart 1580 ontstaat er vanwege het in Groningen overlopen van Rennenberg met zijn troepen naar de Spanjaarden een grote volkswoede, die zich in de provincie Utrecht in een tweede beeldenstorm uit. Deze vindt niet alleen in Utrecht en Amersfoort, maar ook in Leusden, Wijk bij Duurstede en Rhenen plaats. In het 700 inwoners tellende Rhenen komt er een einde aan het katholicisme en wordt de Cunerakerk een Hervormde kerk. In hetzelfde jaar gaat in Zeist pastoor Cornelis Anthonissen van Hoornhove met de Hervorming mee en wordt hij de eerste predikant van Zeist. Zeist telt in die tijd ongeveer 1500 inwoners. Vanaf 1590 worden er in de St. Salvatorkerk in Veenendaal geen missen meer gelezen en 2 maart 1592 wordt Theodorus Siligineus als predikant aangesteld. Veenendaal telt in die dagen ca. 200 inwoners. In Amerongen gaat kasteelheer Goert van Rhede tot de Hervorming over en met hem de pastoor en alle bewoners.

Tijdens het begin van de Hervorming telt geheel Zuid-Oost Utrecht waarschijnlijk ca. 10.000 inwoners, waarvan de helft in Rhenen, Wijk bij Duurstede en Zeist woont.

Na de Unie van Utrecht hebben de kerkeraad en predikanten van de stad Utrecht grote problemen met het moeizame verloop van de Hervorming op het Utrechtse platteland. Alleen in Wijk bij Duurstede en Utrecht is de positie van de Hervormde kerk gunstig, wat blijkt uit de aanwezigheid van kerkeraden. Op verzoek van de Utrechtse kerkeraad en predikanten benoemen de Staten van Utrecht in 1593 een visitatiecommissie. Het rapport dat deze commissie, die bestaat uit jonkheer Frederyck van Zuijlen van Nijvelt, Henrick Buth, Joannes Gerobulus en Gerrit van Blockhoven, 3 juli 1593 oplevert, verschaft een weinig rooskleurig beeld over het verloop van de Hervorming op het platteland van Zuid-Oost Utrecht. Slechts de volgende plaatsen beschikken over hervormde predikanten:

- Zeist: Cornelis Anthonisse (van Hoornhove)
- Amerongen: Matthias Gastel
- Veenendaal: Theodorus Siligineus
- Leusden: Lambertus Brinxius

Een aantal pastoors, waaronder Anshelmus Daniëls in Doorn, deelt de commissie mee, dat ze bereid is om tot de Reformatie over te gaan en het predikantenexamen af te leggen.

Enkele pastoors zijn niet bereid om predikant te worden; sommige pastoors worden door de com-

missie als onbekwaam voor het ambt van predikant beschouwd, omdat ze te oud zijn, onvoldoende theologische kennis bezitten of bekend staan om hun slechte levenswijze, zoals bijv. pastoor Cornelis Janssen van Duerstede in Woudenberg.

Andere bevindingen van de visitatiecommissie zijn, dat veel plattelandskerken en pastorieën in een slechte staat verkeren en dat veel dorpen geen schoolmeester hebben.

Ruim 10 jaar later wordt in juli 1606 de eerste provinciale synode van de hervormde kerk in Utrecht gehouden. Ook dan is er grote onvrede bij de predikanten over het verloop van het protestantiseringsproces op het Utrechtse platteland. In Amerongen heeft de predikant 100 à 150 toehoorders, maar niemand neemt er deel aan het avondmaal. Ook wordt er in Amerongen nog jaarlijks een Cunera-bedevaart gehouden. De Zeister predikant heeft veel last van een 'zekere paap' en met Kerstmis nemen er slechts drie en met Pasen veertig leden aan het avondmaal deel. Veenendaal kent weer andere problemen. Er wordt volgens de voorschriften van de hervormde kerk gedoopt en er nemen 43 mensen deel aan het avondmaal. Dit zouden er volgens de predikant wel 80 à 100 kunnen zijn als in Veenendaal op zondag de herbergen dicht bleven en er geen markt zou worden gehouden. Overigens waren er meer plaatsen die problemen met 'de calvinisering van het openbare leven' (Roessing 1988) hadden; kermissen, jaarmarkten en zondagse markten kwamen in verschillende plaatsen met een vrijwel volledige protestants-christelijke bevolking tot ± 1900 voor, omdat de bevolking daaraan gehecht was.

De schout van Leusden voorkomt dat mensen de hervormde dienst bijwonen en een priester komt er regelmatig dopen en huwelijken sluiten. Woudenberg zou een sterk papisme kennen en hervormde kerkgangers worden er uitgescholden. Voor het avondmaal bestaat er vrijwel geen belangstelling.

Het synode-verslag van 1606 laat duidelijk zien, dat de verspreiding van de hervormde leer in Zuid-Oost Utrecht moeizaam verloopt. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de synode bij de Staten klachten over 'grote afgoderij' deponeert. Dit leidt er overigens niet toe, dat de Staten van Utrecht overgaan tot een actief protestantiseringsbeleid.

De tweede provinciale Utrechtse synode vindt in augustus 1612 plaats en laat grotendeels hetzelfde sombere beeld over het verloop van de Hervorming zien als tijdens de synode van 1606. De predikant van o.a. Woudenberg klaagt over de tegenwerking van schouten en kosteren bij de uitvoering van zijn werkzaamheden, maar ook over de onwil bij de bevolking om hen te onderhouden. Ook heeft men veel last van rondtrekkende priesters, die dopen en huwelijken sluiten. Uit de klachten over de activiteiten van rondtrekkende priesters blijkt, dat de apostolische vicaris Sasbout Vosmeer - de hoogste katholieke gezagsdrager in de Hollandse Zending - in Zuid-Oost Utrecht de organisatie van de missie onder de katholieken van de grond krijgt. In 1616 meldt zijn opvolger Rovenius, dat de stad Utrecht over veertig priesters beschikt, die ook op het platteland actief zijn en daar de mis in schuilkerken lezen. Zo worden in de buurtschap Voskuilen onder Leusden in de boerderij Groot Ronselaar regelmatig kerkelijke diensten gehouden.

In Veenendaal wordt Huize de Geer, eigendom van Geertruyd Margaretha van Blokland, douairière Van der Hem van Nedersteyn, als schuilkerk gebruikt. In 1711 krijgen de Veenendaalse katholieken toestemming om op grond van Dirk van Rheede, vrijheer van Renswoude, een schuilkerk te bouwen. Deze medewerking van een prominent vertegenwoordiger van de Hervormde adel is voor een deel toe te schrijven aan het gegeven dat na 1650 de Staten van Utrecht geen gerichte pogingen meer doen om de bevolking te protestantiseren. Voor een ander deel hangt de medewerking van Van Rheede waarschijnlijk samen met de opkomst van verlichte denkbeelden die pleiten voor meer geloofsvrijheid en tolerantie. Dit verklaart tevens, waarom er vanaf die tijd over schuurkerken in plaats van schuilkerken gesproken wordt. In de meeste plaatsen, bijvoorbeeld in Hamersveld nemen de katholieken in 1716 een schuurkerk in gebruik, hoeven de katholieken hun kerkelijk leven niet meer te verbergen.

Volgens Rogier (1964) is omstreeks het midden van de 17e eeuw op het Utrechtse platteland meer dan de helft van de bevolking nog katholiek.

In de periode 1656-1726 vindt er volgens De Kok (1964) een halvering van het aantal katholieken in de provincie Utrecht plaats. Bijvoorbeeld in de statie Renswoude (Rhenen-Veenendaal) neemt

het aantal communicanten met $\pm 25\%$ af. Die teruggang is voor een deel toe te schrijven aan een vertrekoverschot, waarschijnlijk het gevolg van een hoge werkloosheid veroorzaakt door een achterblijvende economische bedrijvigheid en een landbouwcrisis, waardoor de omvang van de bevolking met 30% terugloopt.

Voor een ander deel moet de afname van het aantal katholieken volgens Rogier grotendeels worden toegeschreven aan immigratie die het niet-katholieke deel versterkte. Immigratie die vooral naar de dunbevolkte veengebieden en zandgronden plaatsvindt. Ter illustratie: na 1700 vestigen zich steeds meer arbeiders in Veenendaal, waardoor het aantal hervormden sterk uitbreidt. In de periode 1715-1724 worden er jaarlijks bijna honderd kinderen en volwassenen gedoopt en in het midden van de 18e eeuw telt Veenendaal bijna 1700 inwoners. Dit verklaart voor een deel waarom het toenmalige dunbevolkte zanderige Heuvelruggebied en het veenachtige Gelderse Valleigebied door immigratie vanwege ontginnings- en verveningsactiviteiten een overwegend protestants-christelijke bevolking krijgen; cijfers uit 1839 laten zien dat de meeste plaatsen uit dit gebied dan slechts een gering percentage katholieken kennen:

- Rhenen 1,28%
- Amerongen 4,28%
- Veenendaal 3,87%
- Leersum 2%
- Renswoude 2,9%
- Doorn 6,73%
- Maarn 0,47%
- Woudenberg 2,36%

Plaatsen in de nabijheid van Utrecht hebben een hoger percentage katholieken: Driebergen 14,15%, Rijsenburg 59,92%, Zeist 29,41% en

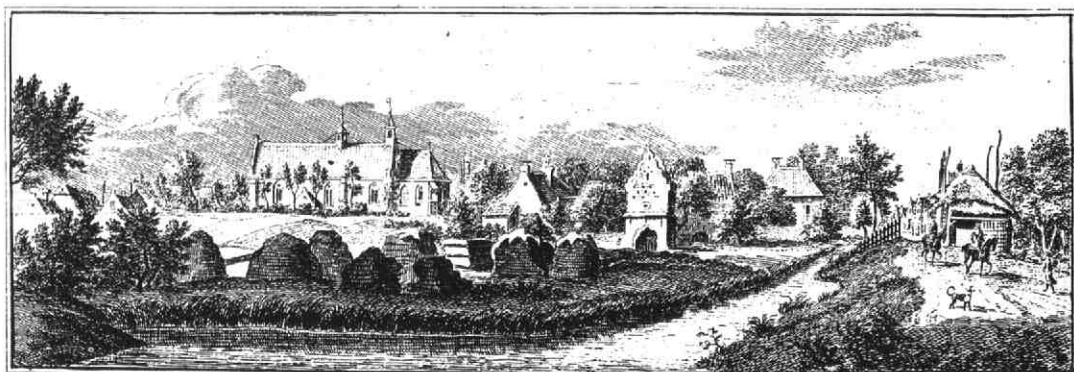
De Bilt 20,58%. Opmerkelijk moet het verder genoemd dat dorpen als Achterveld en Hamersveld overwegend katholiek bleven.

De doorwerking van de religie op de plaatselijke politieke verhoudingen

Het verschijnen van Franse troepen die vrijheid, gelijkheid en broederschap prediken, leidt in 1795 in verschillende plaatsen van Zuid-Oost Utrecht tot het ontstaan van een Vrijheidsboom en tot het organiseren van feesten met Franse militairen. In Veenendaal onderhandelen inwoners met de Fransen om tot een zelfstandig Veenendaal te komen, omdat men zich door Rhenen onderdrukt voelt. De onderhandelingen met de Fransen verlopen succesvol en Veenendaal wordt een zelfstandige gemeente. Ook in Renswoude wordt een Vrijheidsboom geplant. Door de Fransen hoopt men bevrijd te worden van de als onderdrukkers ervaren adel.

Na de beëindiging van de Franse bezetting in 1815 wonen er ± 15000 mensen in het Heuvelrug-/Valleigebied. Opvallend voor de 19e eeuw - en dan met name voor de periode na 1830 - is de verdere afname van het percentage katholieken in verschillende plaatsen van Zuid-Oost Utrecht. Zo neemt in Zeist het aantal katholieken af van 29% tot 19% en is in De Bilt een afname van 20% naar 11% te zien.

Een verklaring voor deze cijfers moet gezocht worden in het ontstaan van een tweede immigratiegolf naar Zuid-Oost Utrecht. Door de Franse bezetting valt in de periode 1795-1815 - en dan met name na het in 1806 door Napoleon ingevoerde Continentaal Stelsel - de handel grotendeels weg. Dit leidt tot het vertrek van mensen uit de Hollandse steden naar het platteland om daar een bestaan te zoeken. Een bestaan in de

Het DORP VEENENDAAL.

landbouw opbouwen, betekent dikwijls grond in cultuur moeten brengen. Zo worden er in de jaren 1804 en 1805 door Van Oosthuysen noord-oostelijk van Rijsenburg, Zeist en Driebergen grote percelen heidegrond in cultuur gebracht. Rijke protestantse families kopen boerderijen die ze aan protestante pachters verhuren.

Door deze tweede migratiegolf neemt in de provincie Utrecht de bevolking met 60% toe. Na 1850 trekt de handel en nijverheid weer aan en vindt er weer een trek naar de (Hollandse) stedenplaats.

Op 31-12-1899 telt dit deel van Zuid-Oost Utrecht bijna 40.000 bewoners. Dit laat zien, dat in de 19e eeuw de bevolking in dit gebied meer dan verdubbelde.

Na 1796 is er in de staatsleer van de Bataafse republiek geen plaats meer voor een gereformeerde staatsopvatting en in 1798 wordt de scheiding tussen kerk en staat een feit. In elke plaats moet het 'Plaatselijk bewind' bekijken wat er met de kerkgebouwen en pastorieën die vóór de Hervorming eigendom van de katholieken waren, moet gebeuren. 'Het grootste getal van leden der onderscheiden kerkgenootschappen' wordt daarbij als uitgangspunt gehanteerd. In begrijpelijk Nederlands: de kerkelijke groepering met de meeste leden kan aanspraak op het bestaande kerkgebouw maken. In Zeist wordt de Hervormde kerk op f 3000 getaxeerd en aangezien er vier keer zoveel hervormden dan katholieken in Zeist wonen, is er een afkoopsom van f 600 voor de katholieken. In Leusden beginnen de katholieken in 1835 met de bouw van een kerk die in 1841 wordt ingewijd; Veenendaal beschikt in 1858 over een nieuwe katholieke kerk.

In de praktijk speelt in de meeste plaatsen van het Heuvelrug-/Valleigebied door de aanwezigheid van een gering aantal katholieken het overnemen van de Hervormde Kerken feitelijk geen rol.

De wettelijke gelijkstelling van katholieken en protestanten, waardoor openbare functies ook weer voor katholieken mogelijk zijn, leidt niet direct tot genormaliseerde verhoudingen. In de loop der tijd is er aan beide zijden de nodige onverdraagzaamheid ontstaan. Dit uit zich bijvoorbeeld bij de bouw van de katholieke kerk in Rijsenburg. Van protestants-christelijke zijde worden tegen deze bouw grote bezwaren gemaakt. 1 augustus 1810 wordt het kerkje echter ingezegend. De grondwetsherziening van 1848 leidt tot een scheiding

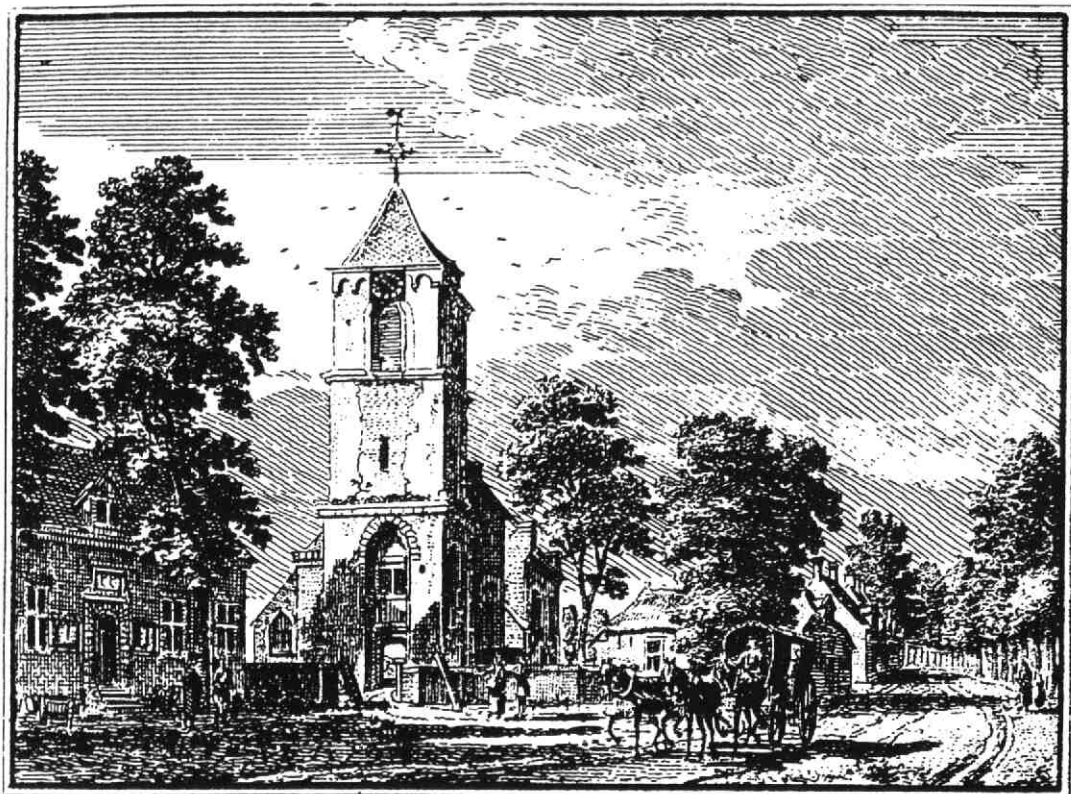
van kerk en staat. Hierdoor is het voor de katholieken mogelijk in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen, wat door veel protestanten als een zeer verontrustend gebeuren wordt gezien.

Tot 1848 kent Nederland het censuskiesrecht; het mogen stemmen hangt af van het beschikken over een bepaald vermogen of inkomen, waarover jaarlijks een minimaal bedrag - bijvoorbeeld f 24 - aan directe belasting betaald moet worden. Aangezien de meeste katholieken in Zeist tot het arbeidersmilieu behoren, heeft dit kiesrecht tot gevolg dat er pas in juli 1885 voor het eerst een katholiek in de Zeister gemeenteraad komt. In 1847 zijn van de 61 stemgerechtigden in Zeist er slechts twee katholiek, namelijk de pastoor en de wagenmaker.

In het grotendeels protestants-christelijke Heuvelrug- en Gelderse Vallei-gebied vinden er in de 19e eeuw in de plaatselijke politieke verhoudingen geen grote veranderingen plaats. De gegoeede protestants-christelijke bovenlaag maakt in de gemeenteraden de dienst uit.

In de 18e eeuw ontstaat er vooral bij eenvoudige protestanten - dikwijls arbeiders en boeren - op de Heuvelrug en in de Vallei, maar ook op de Veluwe, een behoefte aan een persoonlijk getint godsdienstig leven binnen de strakke collectiviteit van de Hervormde godsdienst. Vooral de doorwerking van het Piëtisme heeft tot gevolg dat na 1750 kleine groepen Hervormden bij iemand thuis - bijvoorbeeld bij boeren in het achterhuis - godsdienstige bijeenkomsten gaan houden. Tijdens die bijeenkomsten verspreiden rondtrekkende 'oefenaars' hun opvattingen. De combinatie van piëtistische denkbeelden en het op een extreme wijze interpreteren van begrippen als verworpenheid en genade, leidt bij de betrokkenen tot een grote angst om verdoemd te zijn. Dit gevoel wordt bovendien sterk beïnvloed door de slechte, dikwijls uitzichtloze omstandigheden waarin de eenvoudige bevolking in die dagen leeft. Verder dient nog vermeld te worden, dat tot in de vijftiger jaren van de 20e eeuw het volksgeloof een belangrijke plaats bij de plattelandsbevolking innam. Men was bang voor geesten, heksen, spoken en weerwolven.

In de periode 1815-1830 zijn er in verscheidene plaatsen op de Heuvelrug en in de Vallei conflicten van gemeenteleden met de Hervormde kerkeraden over het houden van ongeoorloofde oefeningen, ook wel conventikels genoemd. Deze zijn sinds 1816 door de overheid verboden als

Het DORP LEERSUM

er meer dan 20 mensen aan deelnemen. Dit verbod veroorzaakt veel onrust. Het houden van godsdienstige oefeningen buiten de kerk en meestal buiten de kerkeraden om blijft in vrijwel de gehele 19e eeuw een belangrijke plaats in dit deel van Zuid-Oost Utrecht innemen.

In de jaren dertig van de 19e eeuw verlaten verschillende hervormden uit met name eenvoudige milieus de Hervormde Kerk. De beweging waarvan ze deel uitmaken wordt 'De Afscheiding van 1834' genoemd. Volgens Smits (1980) is het woord 'Afscheiding' ontleend aan een zinsnede uit artikel 28 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, waarin staat, dat het plicht van alle gelovigen is 'zich af te scheiden van degenen, die niet van de kerk zijn'

De Afscheiding hangt samen met een in 1816 door Koning Willem I genomen maatregel, waarin de Dordtse Kerkerode wordt vervangen door een 'Algemeen Reglement van het Nederlands Hervormd kerkgenootschap'. In de praktijk heeft dit tot gevolg, dat aankomende predikanten een ondertekeningsformulier krijgen voorgelegd, dat

hen meer leervrijheid biedt. Diverse vooral jonge predikanten, zoals o.a. Hendrik de Cock en H.P. Scholte, hebben grote problemen met dit nieuwe reglement. Met hun aanhangers vinden ze, dat de Hervormde Kerk door haar liberale beleid niet langer de 'ware' kerk is. Ze eisen de terugkeer naar de orthodoxie.

Het verzet tegen het reglement leidt tot schorsing en afzetting van dominees door de Hervormde kerkeraden, wat vervolgens afsplitsingen van de Hervormde gemeenten tot gevolg heeft. In de eerste jaren na 1834 is vooral Ds H.P. Scholte de voortrekker van de Afsgecheidenen. Gemeenten van Afsgecheiden ontstaan o.a. in Zeist, Scherpenzeel, Renswoude, Leersum, Veenendaal en Rhenen. De meeste van deze gemeenten zijn klein van omvang. Doordat de Afsgecheidenen in het begin niet over eigen kerkgebouwen beschikken en bijeenkomsten houden waarbij meestal meer dan 20 personen aanwezig zijn, maar ook omdat ze dikwijls weinig tactvol in de richting van de overheid optreden, krijgen ze vaak zware boeten opgelegd. Piëtistisch getinte groepen worden na 1834 ook vaak bij de Afsgecheidenen

aangetroffen. Zo behoort de bekende oefenaar Wulfert Floor (1818-1876) uit Driebergen ook bij de Afgescheidenen en oefent hij meerdere malen voor Afgescheidenen in Zuid-Oost Utrecht.

Vijftig jaar na de Afscheiding - in 1886 - is er weer een groep die zich niet thuis voelt binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Ook deze groep - de beweging van de Doleantie van Dr. A. Kuyper - verzet zich tegen modernistische tendensen in de Hervormde Kerk. Dit protest leidt tot schorsingen van dominees en kerkeraden en heeft in verschillende plaatsen afsplitsingen van de Hervormde Kerk tot gevolg. Met de benaming 'doleantie' willen Kuyper en zijn volgelingen hun droefheid tot uiting brengen over het optreden van de Hervormde Kerk. Korte tijd daarna - in 1892 - vindt er een vereniging van de 'Afgescheidenen' met de 'Dolerende Kerken' in Nederland plaats. Een deel van de Afgescheidenen is het niet eens met die vereniging tot het groter geheel van de Gereformeerde kerken en blijft voortbestaan als zelfstandige Christelijke Gereformeerde kerken.

De afsplitsingen van de Hervormde Kerk in de 19e eeuw, maar ook de afscheidingen die in de 20e eeuw zowel van de Hervormde Kerk als Gereformeerde kerken, plaatsvinden, hebben ingrijpende gevolgen voor de sociale verhoudingen in de overwegend protestants-christelijke plaatsen op de Heuvelrug en in de Vallei. Ze verdelen plaatselijke gemeenschappen en families, maar hebben ook economische en bestuurlijke gevolgen. Men koopt en verkoopt goederen en producten zoveel mogelijk binnen de eigen kring. In de plaatselijke politieke verhoudingen treden er - mede mogelijk gemaakt door de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 - de nodige veranderingen op. In het Heuvelrug-/Valleigebied komen de verschillende protestants-christelijke richtingen via eigen partijen in de gemeenteraden. Vóór 1940 zijn dat de ARP, CHU en SGP, ná 1960 komt daar nog het GPV en in de jaren zeventig de RPF bij.

Ter illustratie: de omvang van de 19e eeuwse afsplitsingen van de Hervormde Kerk blijkt o.a. uit het aantal stemmen dat de ARP en SGP tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 krijgen. Deze partijen halen dan in het Heuvelrug-/Valleigebied respectievelijk 5578 en 1861 stemmen; op de CHU worden 5873 stemmen uitgebracht. Gezamenlijk behalen deze drie partijen 41% van de stemmen.

In het Heuvelrug-/Vallei-gebied maken de socialisten en liberalen -in tegenstelling tot het aangren-

zende katholieke Kromme Rijngebied - in verschillende plaatsen deel van de gemeenteraad uit, waarbij in 1931 het contrast tussen Rhenen en Veenendaal opvallend is. In Rhenen halen de socialisten 31,1% van de stemmen, terwijl dit in Veenendaal slechts 6,1% is. Als verklaring hiervoor wordt wel gegeven, dat tot in het begin van de jaren vijftig de arbeidersbevolking van Veenendaal minder de kenmerken van een industrieproletariaat zou vertonen dan de arbeidersbevolking van Rhenen.

De Bilt en Zeist zijn in Zuid-Oost Utrecht de plaatsen met zowel een grote socialistische als liberale aanhang.

De opkomst van de NSB in de jaren dertig gaat ook niet aan Zuid-Oost Utrecht voorbij. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 behaalt deze partij 4451 stemmen, hetgeen 10% van het aantal dat in het totaal uitgebracht is. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1939 is echter een sterke terugval van deze partij waar te nemen. Deze partij krijgt dan 2107 stemmen, hetgeen 3,9% van het aantal uitgebrachte stemmen is.

De uitslag van de eerste naoorlogse Tweede Kamerverkiezingen van 1946 laat zien, dat de ARP, CHU, KVP en SGP in het Heuvelrug-/Valleigebied bij elkaar 55% van de stemmen behalen, waarbij de ARP de partij met de grootste aanhang is en bijna 23% van het totaal uitgebrachte aantal stemmen behaalt. De PvdA krijgt 31% van de stemmen en 10% van de stemmen gaat naar de Liberale Partij van de Vrijheid, de latere VVD.

Sterke bevolkingstoename

Na 1945 neemt de bevolkingsgroei in Zuid-Oost Utrecht sterk toe en in de periode 1945-1990 vindt er zelfs meer dan een verdubbeling van het aantal inwoners plaats. Er wonen dan ongeveer een kwart miljoen mensen in het Heuvelrug-/Valleigebied. Een neveneffect van de sterke naoorlogse migratie naar Zuid-Oost Utrecht is, dat met name in de groeicentra de oorspronkelijke autochtone bevolking als een minderheid komt te leven binnen een allochtone meerderheid.

De sterke bevolkingstoename en seculariseringsprocessen hebben - in vergelijking met de situatie in 1946 - een afname van het aandeel van de christelijke politieke partijen tot gevolg.

Ter illustratie: Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 krijgen alle christelijke partijen in het Heuvelrug-/Valleigebied 38% van de stemmen; 29% daarvan wordt uitgebracht op het CDA. De

PvdA, VVD en D'66 behalen respectievelijk 24%, 26% en 6% van de stemmen. Twaalf jaar later - bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 - ziet het politieke beeld er als volgt uit. Het CDA haalt in het Heuvelrug-/Valleigebied 35% van de stemmen en de kleine rechtse christelijke partijen 9%. De percentages voor PvdA, VVD, D66 en Groen Links zijn voor het Heuvelrug-/Valleigebied respectievelijk 21%, 21%, 8% en 3%.

Gesteld kan worden, dat in de periode 1977-1989 in het Heuvelrug-/Valleigebied de aanhang voor het CDA toeneemt en die van de kleine christelijke partijen stabiel blijft.

Samenvatting

In een tijdvak van bijna vijftienhonderd jaar is voor de Heuvelrug en Vallei een aantal perioden te onderscheiden die duidelijk een verwevenheid van godsdienst en politiek laten zien. Vanaf het begin van de kerstening tot 1529 zijn de bisschoppen van Utrecht zowel kerkelijk als wereldlijk vorst over dit gebied. Een combinatie die in de Middeleeuwen dikwijls veel ellende en overlast voor de bevolking met zich meebrengt.

In de periode 1580-1795 verbiedt de overheid de katholieken hun godsdienst uit te oefenen en openbare functies te vervullen, waardoor de katholieken tot tweede-rangsburgers gedegradeerd worden. Het is echter opmerkelijk te noemen, dat dit gebied met name door immigratie haar protestants-christelijke karakter krijgt.

De in de 19e eeuw plaatshebbende kerkelijke differentiatie binnen de protestants-christelijke bevolking werkt met name in de 20 eeuw door op de politieke verhoudingen in het Heuvelrug- en Valleigebied door het ontstaan van de met de kerkelijke richtingen verbonden politieke partijen. Na 1945 wordt de oorspronkelijke protestants-christelijke bevolking in met name de groeicentra een minderheid binnen een allochtone meerderheid.

Dr. K. Vernooy
Amersfoortsestraat 30
3871 BT Hoevelaken

Literatuur:

G.J. van Barneveld: **De slag bij Amerongen: op school niet besproken, maar zij was hevig en bloederig.** In: *De Kaap*, 20 juni 1985.

G.J. van Barneveld: **Ons dorp ... Amerongen.** Uitgave Heemkundige Stichting Amerongen, Amerongen n.g.

J. van Barneveld en H. Diepeveen: **Van Spinners, Wevers, Muzikanten ....** Kool B.V. Veenendaal, 1986.

J. Barten: **Historische achtergronden bij de door Rogier opgegeven percentages van de Katholieken in de Neder Betuwe en de zogenaamde Katholieke Driehoek.** In: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk*, jaargang 21, 1979.

J. Belonje: **Emminkhuizen.** In: *Maandblad Oud-Utrecht*, nr. 5, mei 1988.

V.A.M. van der Burg: **Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hornhovicus), Pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf.** In: *Seijst*, nr. 3, september 1989.

M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer: **Herfsttij over Oostbroeks Abdij.** Kerckebosch B.V., Zeist 1990.

P.H. Damsté: **Bevolking en bebouwing van De Bilt en Bithoven in 1795.** Drukkerij J.W.H. Patist & Zoon, De Bilt 1965.

H. Diepeveen: **De Oude- of St. Salvatorkerk.** Uitgeverij Kool B.V., Veenendaal 1986.

H. Diepeveen: **Een volk in veenen en in moeren.** Veenendaal, n.g.

J.T. Doornenbal: **Leven en werk van Wulfert Floor.** Den Hertog B.V., Houten 1988.

A. van Gent: **De Sint Anna broederschap van Woudenberg.** Eigen uitgave, Barneveld 1987.

M. Gijswijt-Hofstra (red.): **Een schijn van verdraagzaamheid.** Verloren, Hilversum 1989.

R. Fruin: **De Tachtigjarige oorlog. Historische opstellen.** Martinus Nijhoff, Den Haag 1909.

G.C. Haakman: **Rhemen en omstreken.** W.J. van Bommel van Vlotten, Amersfoort 1847.

W. Harzing: **Ontstaan en wedervaren van kerk en parochie Rijsenburg.** In: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1952.

W. Harzing: **Driebergen en Rijsenburg. Hoe zij ontstonden en groeiden.** Uitgave Neijedrevsna, Driebergen-Rijsenburg 1973.

Historisch Genootschap Utrecht: **Visitatie der kerken ten plattenlande in het Sticht van**

Utrecht, ten jare 1593. *Uit: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, vol. 7. Kemink, Utrecht 1884.*

A. van Hulzen: **Van bisschopsstad naar Uniestad.** *In: Maandblad Oud-Utrecht, nr. 5, mei 1979.*

W. van Ittersson: **De stad Rhenen.** *Van Gorcum & Comp N.V. - Dr. H.J. Prakke en H.M.G. Prakke, Assen 1960.*

W. van Ittersson: **Het Rhenense Agnietenconvent en zijn onderaardse gangen.** *In: Jaarboekje van Oud-Utrecht 1952.*

Kardinaal de Jong: **Handboek der Kerkgeschiedenis.** *Dekker & Van de Vegt N.V./Standaard-Boekhandel. Vierde druk. Utrecht/Antwerpen 1948.*

C.A. van Kalveen: **Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens.** *In: Maandblad Oud-Utrecht, nr. 5, mei 1988.*

J.F.K. Kits Nieuwenkamp: **Kasteel Amerongen voor de veilingamer gered.** *In: Maandblad Oud-Utrecht, nr. 2, februari 1977.*

W.P.C. Knuttel: **De toestand der Nederlandse Katholieken ten tijden der Republiek.** *Martinus Nijhoff, Den Haag 1892.*

J.A. De Kok: **Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie.** *Van Gorcum & Comp N.V. - Dr. H.J. Prakke & H.M.G. Prakke. Assen 1964.*

S. Laansma: **Korte Historie van de Hervormde Kerk van Renswoude.** *Eigen uitgave, Renswoude 1971.*

F.A. van Lieburg: **De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius.** *Lindenberg Boeken & Muziek, Rotterdam 1989.*

A. van der Meiden: **Welzalig is het volk.** *Amboboeken, Baarn 1976.*

W.H.M. Nieuwenhuis: **Uit de oudste geschiedenis van het huis Geerestein te Woudenberg.** *In: Mandblad Oud-Utrecht, nr. 5, mei 1988.*

J.W. Oostveen: **Velua Catholica. Tweede deel 1600-1953.** *Eigen uitgave, Apeldoorn 1953.*

W.A.G. Perks: **Uit de geschiedenis van een 6-tal gemeenten.** *In: J.J. Smit (red.): Provinciale almanak voor Utrecht. Alphen aan den Rijn 1963.*

W.A.G. Perks: **De Treek. Van Marke tot landgoed.** *Uitgeverij Bekking, Amersfoort 1984.*

F.A.L. van Rappard en S. Muller: **Verslagen van Kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16e eeuw.** *Johannes Müller, Amsterdam 1911.*

H.K. Roessingh: **Het Veluwe kerkvolk geteld.** *De Walburg Pers, Zutphen 1978.*

L.J. Rogier: **Beschouwing en onderzoek.** *Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1954.*

L.J. Rogier: **Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw.** *Derde Druk, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1964.*

C.A. Rutgers: **De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen.** *Martinus Nijhoff, Den Haag 1978.*

Th.G.P.M. Ruijs: **Een historische schets van katholiek Zeist.** *Van de Poll-Stichting, Zeist 1979.*

J.R.W. Sinnighe: **Utrechts Sagenboek.** *W.J. Thieme & Cie, Zutphen 1938.*

P.J. Stadhouders: **Geschiedenis van de Rooms-Katholieke parochie Veenendaal.** *In: Historische Vereniging Oud Veenendaal, nr. 2, juni 1986.*

J.G. Thoomes: **Vier eeuwen Veenendaal.** *H. Veenman en Zonen, Wageningen 1949.*

J.G. Thoomes: **Veenendaal toen en nu.** *Kool B.V., Veenendaal 1982.*

R. Valkenburg: **Wie was Ds. Kok eigenlijk?** *Uitgeverij Kool B.V., Veenendaal 1989.*

G.M. van der Velden: **De voormalige Proosdij van Maarsbergen. 1134-1648.** *Uitgave Abdij van Berne 1988.*

K. Vernooy: **Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985.** *Dissertatie, Utrecht 1988.*

K. Vernooy: **De verwevenheid van godsdienst en politiek.** *In: Het land van de zeven tuinen. Matrijs, Utrecht 1990.*

H.A. Visscher: **De Utrechtse Heuvelrug.** *Een uitgave van het Nationaal Landschapskundig Museum, Dordrecht 1987.*

A.G. Weiler: **Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw.** *Gooi & Sticht. Hilversum 1989.*

W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink: **Burgers in verzet tegen regenten-heerschappij. Onrust in Sticht en Oversticht 1703-1706.** *Van Gennep, Amsterdam 1976.*

W. Zaal: **Gods Onkruid.** *Kruseman's Uitgeversmaatschappij B.V., Den Haag 1972.*

S.B.J. Zilverberg: **De Stichtse burgeroorlog.** *De Walburg Pers, Zutphen 1978.*

Slot Zeist

Kastelen en buitenplaatsen op de Heuvelrug en de Vallei

B. Olde Meierink

In vergelijking met het Kromme Rijngebied kent de streek weinig kastelen en ridderhofsteden. Hun ontstaansredenen zijn zeer divers. De ontwikkeling begint met de stichting van de bisschoppelijke kastelen Ter Horst, Stoutenburg en Ter Eem, die het Sticht aan de oostzijde beschermden tegen de Geldersen. Aan de zuidwestrand ontstonden de kastelen Kersbergen, Zeist, Blikkenburg, Moersbergen, Broekhuizen, Zuilestein, Amerongen en Lievendaal.

In de ontginningen van Woudschoten en Leusden verzezen in de 14e en 15e eeuw adellijke huizen zoals Geerestein, Lichtenberg, Lokhorst, Groenwoude en Renswoude, waarvan slechts Lokhorst,

Renswoude en Woudenberg in 1536 als ridderhofstad zijn erkend.

Daarnaast lagen op de heuvelrug ook landgoederen van geestelijke instellingen zoals Moersbergen, Doorn, Maarsbergen, Heiligenberg en Eminkhuizen. Op deze bezittingen liet de geestelijkheid ook min of meer versterkte huizen bouwen.

In de 17e eeuw kwamen in opdracht van de Nassaus grote landhuizen met formele tuinen zoals Zijlstein, Soestdijk en Slot Zeist tot stand. Amsterdamse patriciërs volgden hun voorbeeld op Maarsbergen, De Eult, Heiligenberg en Sparrendaal. ■

Stichtse Lustwarande

R.K.M. Blijdenstein

De Utrechtse Heuvelrug heeft haar bekendheid en aantrekkingskracht gekregen door de aanleg van een hele gordel van buitenplaatsen in de 19e eeuw tussen Utrecht en Rhenen. Dit is de zogenaamde Stichtse Lustwarande.

Bekende tuinarchitecten zoals Zocher, Van Lunteren, Copijn en Springer ontwierpen hier, op de overgangszone tussen zand en klei, hun grote en kleine landschapsparken.

Door de industrie en vooral handel rijkgeworden stedelingen uit Amsterdam kregen hier hun zomerverblijven en boden een zekere welstand aan de plaatselijke, toen overwegend agrarische bevolking in de dienstverlenende sfeer.

Sinds de jaren '30, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft dienstverlening, met name kantoren en instellingen, bezit genomen van de buitens zelf, terwijl ook de oprukkende verstedelijking (Zeist, Driebergen) hun sporen nalaten. ■

Van de heren Blijdenstein en Olde Meierink is helaas geen bijdrage ontvangen. Wij hebben hierboven een korte samenvatting van hun lezingen opgenomen.

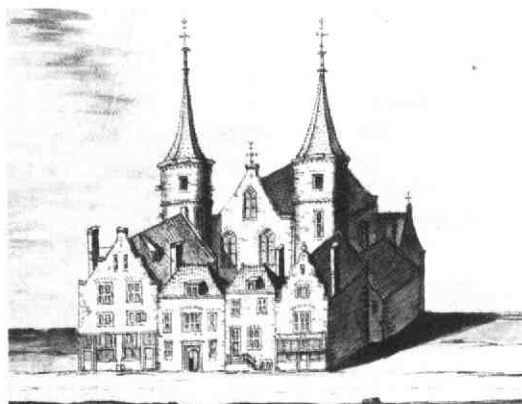

Ontginningen in Eemland in de Middeleeuwen

5

C.J.C. Broer

Mijn lezing over ontginningen in Eemland in de Middeleeuwen wil ik beginnen met aan te geven vanuit welk perspectief ik over dit onderwerp spreek. Ik heb me met dit gebied en middeleeuwse ontginningen aldaar bezig gehouden in het kader van mijn onderzoek dat zich richt op het vroege goederen- en rechtenbezit van de abdij van Hohorst; dat is de in Eemland gevestigde voorgangster van de St.-Paulusabdij in Utrecht.

Gezicht op de Paulusabdij. Tekening van M. Brouerius, 1719. G.A.U., Top.-Hist. Atlas.

De abdij op de Hohorst, ook wel genoemd de Heilige Berg, aan de Eem, vlak ten zuiden van Amersfoort, heeft zich ontwikkeld uit een gemeenschap die zich omstreeks het jaar 1000 vormde rondom de kluizenaarscel van bisschop Ansfried van Utrecht (995-1010). Kort vóór 1050 werd de abdij door één van de opvolgers van Ansfried, bisschop Bernold (1027-1054), naar de stad Utrecht verplaatst. Daar is ze als St.-Paulusabdij naast de kapittels een belangrijke plaats gaan innemen in de directe entourage van de bisschop.

Aan de gemeenschap op de Heilige Berg zijn waarschijnlijk al bij de stichting door Ansfried zelf en daarna ook door zijn directe opvolger bisschop Adelbold (1010-1027) schenkingen gedaan. Van die schenkingen maakten ook bezittin-

gen en rechten in Eemland, min of meer in de directe omgeving van de abdij, deel uit. Hoewel deze door Ansfried en Adelbold geschonken bezittingen in beginsel niet erg indrukwekkend leken, waren de rechten die de St.-Paulusabdij in later tijd in Eemland had niet de minst belangrijke. Men kan met betrekking tot dit gebied spreken van één van de zwaartepunten binnen het totale goederen- en rechtenbezit.

Bij de ontwikkeling van het abdijbezit in dit gebied in de loop der tijd hebben ontginningen een aanzienlijke rol gespeeld. En dat is vanaf het begin het geval geweest, zo is gebleken. Hoewel mijn aandacht steeds vooral gericht is op de abdij en haar goederenbezit, wil ik in deze lezing ook trachten u een idee te geven van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis en ontginningen in Eemland in het algemeen.

De oudste nederzettingen in Eemland

Ik ga dan om te beginnen een eind terug in de tijd, naar de achtste eeuw - wanneer we voor het eerst over historische bronnen beschikken voor dit gebied - om u heel globaal een idee te geven van hoe Eemland er toen moet hebben uitgezien en hoe het zich ontwikkelde.

Eemland, het noordoostelijk deel van wat later het Nedersticht heet, maakte in die achtste eeuw deel uit van de gouw Fletheti. Deze gouw, die zich uitstrekte van het Flevomeer in het noorden tot aan de Rijn in het zuiden, omvatte de gehele Utrechtse Heuvelrug en de oostelijk daaraan grenzende laagvlakte van de Gelderse Vallei. Betrekkelijk ruim genomen, is Eemland het direct ten oosten van de Utrechtse Heuvelrug gelegen stroomgebied van

een aantal beken, die vanuit het zuiden en vanuit het oosten bij Amersfoort samenkomen en vandaar verder als rivier de Eem naar het Almere in het noorden stromen.

In 777 schonk Karel de Grote aan de Utrechtse kerk onder andere de in dit gebied gelegen *villa* Leusden met wat genoemd worden toebehoren, die in de schenkingsoorkonde nader gespecificeerd zijn als akkergronden, hoeven, huizen en gebouwen, onvrije mensen, bossen, weide- en hooilanden en tot slot waterlopen. Tot de schenking behoorden ook een viertal waarschijnlijk grotere bosgebieden aan weerszijden van de Eem.

Oorspronkelijk zullen de zandgronden in dit gebied een vrijwel ononderbroken bosbegroeiing gekend hebben, afgewisseld met tussen de zandruggen en met name in de Gelderse vallei gelegen veengebieden. Geleidelijk zouden door het ontstaan van nederzettingen als die van Leusden deze bossen in verschillende delen uiteenvallen. Het is aan de (noordoostelijke) randen van de hoge zandgronden van de Heuvelrug dat we de oudste middeleeuwse bewoning aantreffen. Dat waren de gronden die door hun natuurlijke gesteldheid voor bewoning en bewerking het meest geschikt waren. Deze bewoning breidt zich in de periode vanaf de achtste tot en met de tiende eeuw geleidelijk uit. Het aantal nederzettingen neemt toe, hetgeen ontginning heeft ingehouden. Daaronder verstaan we hier steeds: het omzetten van grond van welke aard dan ook in bouwland. In de vroegste tijd, de achtste en negende eeuw, betekende dat vooralsnog op of aan de randen van de hoger gelegen zandgronden voornamelijk het rooien van bos. Eerst later, zo zullen we zien, is men in staat en gaat men er toe over ook meer lager gelegen gebieden en moeilijker te ontginnen veengebieden in cultuur te brengen.

Hoewel het bestaan van domeinen (*villae* genoemd) ten noorden van de grote rivieren in het verleden sterk betwijfeld is, hebben onderzoekingen als die van Dekker voor het Kromme-Rijngebied¹ aangetoond dat het domaniale stelsel ook in deze streken niet onbekend is geweest. Wij menen op grond van onze eigen onderzoekingen zeker voor een deel van Eemland hetzelfde te mogen stellen.

Het domaniale of hofstelsel als landbouwexploitatie-systeem en stelsel van beheer van grootgrondbezit wordt gekenmerkt door de volgende tweeledigestructuur: enerzijds is er een hof (*cur-*

tis, vroomhoeve) met daarbij land (*terra indomnicata, vroomland*), dat vanuit de hof direct geëxploiteerd werd door middel van onvrijen en van de domeinheer afhankelijke boeren; anderzijds is sprake van een complex land (*terra mansionaria*) dat in verschillende delen (*mansus, hoeven*) van de domeinheer werd gehouden door van hem afhankelijke, dat wil zeggen onvrije boeren. Deze bebouwden dat land voor eigen rekening, maar waren hun heer naast de betaling van een tijs en leveranties in natura met name diensten verschuldigd, hetgeen onder andere inhield het gedurende een bepaalde tijd werken op het vroomland, dat is het land dat behoorde bij de hof.

Aangezien dit domaniale stelsel de meest typische vorm van beheer van grootgrondbezit in het Karolingische rijk was, valt aan te nemen dat invoering van dit systeem in deze streken heeft plaatsgehad na de verovering ervan door de Franken in de late zevende eeuw op het aldus uitgebreide koningsgoed. Door de Karolingische hofmeiers en koningen zijn sinds de achtste eeuw diverse schenkingen, onder meer van domeinen, gedaan aan de Utrechtse kerk. Deze aldus verworven bezittingen werden voor de kerk beheerd door de bisschop. Ik spreek daarom in het vervolg over bisschoppelijke goederen als ik deze bezittingen van de Utrechtse kerk bedoel. Sinds de schenking van Karel de Grote in 777 gold de bisschop van Utrecht als de voornaamste gerechtigde in Eemland.

Hoewel we niets vernemen van het bestaan van een hof aldaar, mag toch wel worden aangenomen dat de in 777 genoemde *villa* Leusden een domein is geweest. Mogelijk is de positie van Leusden als centrum van de bisschoppelijke domeingooderen al vroeg overgenomen door andere centra. Wellicht houdt dit mede verband met een intensivering van de bewoning in reeds vanouds bevolkte gebieden en de uitbreiding ervan naar tot dan toe praktisch onbewoonde streken. Het beheer over de bisschoppelijke domeingooderen in het Kromme-Rijngebied blijkt op een gegeven moment te zijn gevoerd vanuit de hof in Zeist. Voor de meer noordelijk gelegen streken achten wij het niet uitgesloten dat een mogelijk in de tiende eeuw bestaande hof in Amersfoort een zelfde functie vervulde. We komen hier nog op terug.

We keren echter eerst terug naar de oudste nederzettingen binnen het geheel van de bisschoppelijke domeingooderen. Het ontstaan van die

nederzettingen is helaas een proces dat voor ons betrekkelijk onzichtbaar verloopt. Wanneer er bijvoorbeeld geen archeologische gegevens voorhanden zijn, is het voor de historicus in het algemeen slechts mogelijk het bestaan van een nederzetting vast te stellen op grond van een eerste vermelding in het historisch bronnenmateriaal; de overlevering van dat materiaal is evenwel dusdanig bepaald door toevalligheden dat dergelijke eerste vermeldingen in het algemeen weinig zeggen over de feitelijke ouderdom van een nederzetting. De wijze waarop en het tempo waarin de bewoning zich uitbreidt, is aldus iets dat zich grotendeels aan onze waarneming onttrekt.

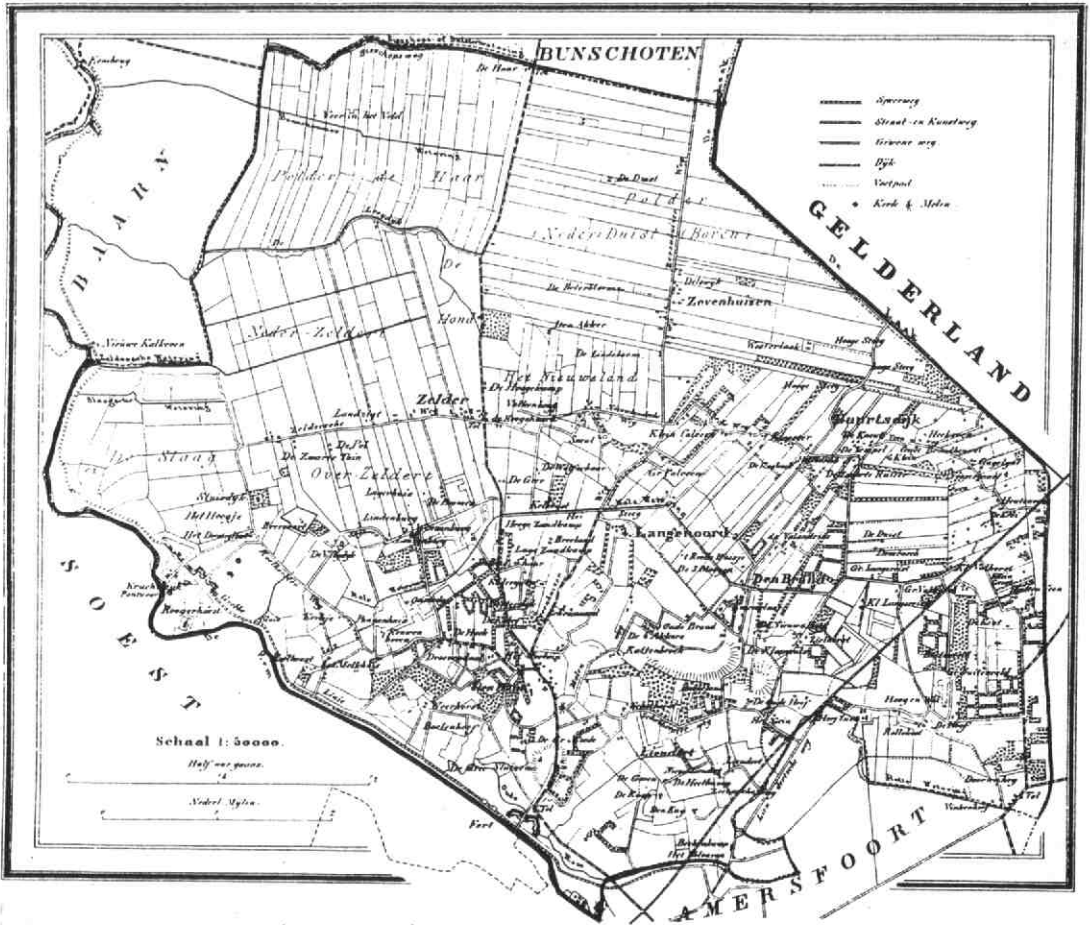
Hoe moeten we ons nu de nederzettingen zoals ze ontstonden voorstellen? In het algemeen werden ze gevormd door een variërend aantal hoeven of bedrijfseenheden. In de directe omgeving van de woonkern, meestal op de hoge met eenvoudige middelen te bewerken gronden, waren de oorspronkelijke akkers gelegen, die samen één groot complex vormden dat in het Nedersticht werd aangeduid met de term *eng*. Het ontstaan van deze complexen bouwland moet men zien als een proces van het geleidelijk in gebruik nemen van gronden als permanent bouwland. Deze ontwikkeling, het ontstaan van de *eng* als duidelijk afgerond geheel van intensief gebruikt akkerland, valt globaal te plaatsen in de achtste en negende eeuw. Tot iedere hoeve behoorde een zekere hoeveelheid land - ook aangeduid met de term *hoeve* - dat meestal verdeeld was in diverse percelen, die verspreid over de *eng* gelegen waren. In de loop der tijd zijn de oorspronkelijke hoeven uiteengevallen in afzonderlijke delen die in verschillende handen zijn geraakt. Zo konden er in later tijd binnen een hoeve meerdere gerechtigheden zijn.

Was het recht op het akkerland een particulier recht en werd het land in principe individueel bewerkt, collectieve gebruiksrechten had men ten aanzien van de zogenaamde meentgronden. Deze vormden een vast onderdeel van de nederzetting en bestonden uit hooi- en weilanden en verschillende andere gronden als velden, bossen, vennen, heide en eventuele moerassen en waterlopen. In variërende mate aanwezig waren deze gronden op verschillende manieren van betekenis en onmisbaar voor het agrarisch bedrijf. Ze leverden onder meer voedsel voor het vee, hout als bouw materiaal en brandstof, turf en zoden, terwijl in de wateren gevist kon worden. Het aandeel dat de gerechtigden hadden in het ge-

meenschappelijk gebruiksrecht was gebaseerd op hun hoeve-aandeel in het bouwland op de *eng*. Gedeelten van de meentgronden zouden in de loop van de tijd tot bouwland worden gemaakt, dat wil zeggen ontgonnen. Aan die ontginning ging dan de zogenaamde verhoefslaging vooraf: de te ontginnen grond werd verdeeld onder degenen die in de hoeven gerechtigd waren. Het aandeel in het gebruiksrecht - *waarschap* geheten - werd omgezet in een particulier recht op een geografisch bepaald stuk grond, dat werd aangeduid met termen als *toeslag*, *uitslag* of *hoefslag*. Hierna kon iedere gerechtigde zelf het hem toegewezen stuk land incultuur brengen. Aldus zijn vroeger of later de verschillende delen van de gemene gronden verdeeld en ontgonnen, al naar gelang de mogelijkheden daarvoor aanwezig waren. In gebieden waar veel bos was, liet zich dat vrij eenvoudig kappen. De in de nabijheid van de *eng* gelegen hooi- en weilanden konden eveneens in een vrij vroeg stadium in cultuur worden gebracht. Aan de ontginning van vennen en moerassen daarentegen, waarvoor meer of minder uitgebreide regelingen voor de afwatering getroffen moesten worden, kwam men in het algemeen eerst later toe.

Eemland in de tiende en elfde eeuw

We lopen echter op de ontwikkelingen vooruit en keren terug naar omstreeks het jaar 1000, wanneer we iets meer zicht op ontwikkelingen gaan krijgen, wanneer bovendien ook in Eemland de abdij van Hohorst op het toneel verschijnt. Eemland rond het jaar 1000 moeten we ons voorstellen als een nog maar ten dele bewoond gebied. Hoewel niet met zekerheid te zeggen valt wanneer precies bepaalde nederzettingen zijn ontstaan, bestond zoals we zagen, Leusden reeds in de achtste eeuw. Hees, ten zuidwesten van Soest, wordt vermeld in de negende eeuw. Hoewel ze eerst in de vroege elfde eeuw voor het eerst worden genoemd, is het niet onwaarschijnlijk dat ook nederzettingen als Soest en Maarn, en wellicht ook Scherpenzeel en Baarn, hun bestaan terugvoeren tot de negende eeuw of zelfs eerder. Omstreeks het jaar 1000 heeft waarschijnlijk ook Amersfoort als nederzetting bestaan. Elk van de genoemde nederzettingen zal omgeven en aldus van de ander gescheiden zijn geweest door onontgonnen gronden. Gedeelten daarvan zullen in gebruik zijn geweest bij inwoners van de nederzettingen en daarom tot die nederzettingen gerekend zijn. Echt scherp afgebakende grenzen

Uit: J. Kuyper, Gemeenteatlas van Utrecht.

zullen evenwel in een tijd dat de nederzettingen gering in aantal en omvang waren en er voldoende wilde gronden voorhanden waren nog niet hebben bestaan. Meer naar het noorden toe zal verder sprake zijn geweest van een uitgestrekte onbewoonde wildernis van bos- en veengronden. De periode van de achtste en een deel van de negende eeuw lijkt de tijd te zijn geweest van het ontstaan en de uitbreiding van nederzettingen, hetgeen steeds met ontginning gepaard ging. In de loop van de elfde eeuw nemen opnieuw grote ontginningen een aanvang. De periode daartussen, vooral de tweede helft van de negende eeuw, wordt in het algemeen gekenschetst als duister. Noormannaanvallen op Dorestad en Utrecht zorgen voor een sfeer van onrust en grote onzekerheid. De bisschop van Utrecht is zelfs gedwongen uit te wijken naar veiliger oorden en kan eerst in de loop van de tiende eeuw, om-

streeks 920, terugkeren naar zijn stad en de wederopbouw ervan ter hand nemen.

In het algemeen wordt er toch wel van uitgegaan dat de effecten van dit alles ook merkbaar zijn geweest op het platteland en daar gezorgd hebben voor een onderbreking, of op z'n minst een stagnatie in de ontwikkeling en uitbreiding van de bewoning, en daarmee de ontginningsactiviteiten in deze streken. Het is in dat licht bijzonder interessant dat we voor Eemland niet alleen kunnen vaststellen dat die onderbreking of stagnatie hooguit zeer kort is geweest, maar dat misschien zelfs voorzichtig rekening gehouden mag worden met een min of meer doorlopende ontwikkeling vanaf de negende eeuw tot in de elfde eeuw.

In delen van Eemland zijn namelijk niet alleen voor de vroege elfde, maar zeker ook voor de late tiende eeuw - en misschien zelfs eerder - ontginningsactiviteiten aan te nemen. Met name moet

dan gewezen worden op ontginningen die plaatsgevonden hebben in de omgeving van Amersfoort, in het bijzonder op het ten noorden daarvan gelegen Hoogland.

Hoewel in later tijd een groter gebied omvattend, werd het oorspronkelijke Hoogland gevormd door een relatief hoog gelegen zandrug, zich uitstrekkend van de Hoef in het oosten via Den Ham naar het westelijk gelegen Koelhorst². Op grond van de onregelmatige verkaveling en het veelvuldig voorkomen van het toponiem *-laar*, wat wijst op vroege bosontginning, mogen we hier de vroegste bewoning in dit gebied veronderstellen. Ten noorden van dit Hoogland bevinden zich nu veel lager gelegen, maar oorspronkelijk met veen bedekte gronden, waarvan de strokenverkaveling typerend is voor veel latere, meer systematische ontginningen, die in de twaalfde en dertiende eeuw zijn uitgevoerd.

Op veel vroegere ontginningsactiviteiten op het eigenlijke Hoogland wijst vooral ook het feit dat in de vroege elfde eeuw reeds gesproken wordt over tienden, die van hier gelegen land worden geheven en door bisschop Adelbold aan de abdij zijn toegekend³. Het heffen van tienden hield in dat in prinipe aan de kerk, in de praktijk aan de bisschop of aan de persoon of instelling die in zijn rechten was getreden, een tiende deel van de opbrengst van het land moest worden afgestaan. Wanneer nu grond eerst kort tevoren in cultuur gebracht was, sprak men in het algemeen van novale tienden. Het feit nu dat voor dit Hoogland in de vroege elfde eeuw niet of niet meer van novale tienden, maar eenvoudigweg van tienden wordt gesproken, wijst op een ontginning van dit land reed senige tijd daarvoor; we mogen dan wel stellen op zijn laatst in de late tiende eeuw. Ook op grond van de resultaten van recente archeologische onderzoeken, waarbij op enkele plaatsen bewoningssporen zijn aangetroffen die teruggaan tot in de negende eeuw⁴, mogen ontginningsactiviteiten in deze omgeving zeker in de tiende eeuw, maar misschien dus zelfs eerder al, worden aangenomen.

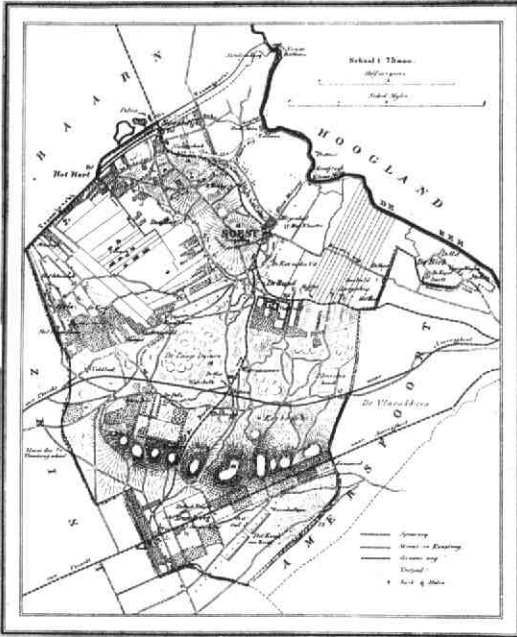
Voor Eemland fungeert in later tijd als centrum van de bisschoppelijke domeingoederen een hof in Amersfoort. Hoewel we deze hof eerst in veel latere bronnen vermeld vinden, valt een hogere ouderdom wel aan te nemen. Wellicht mogen we in het licht van het voorgaande als periode van ontstaan voor deze hof in Amersfoort zelfs denken aan de tiende eeuw, waarbij de stichting ver-

band zou kunnen houden met de zeker vanaf die tijd in de omgeving, op het Hoogland aantoonbare ontginningsactiviteiten. De hof zou bedoeld kunnen zijn om van daaruit aan die activiteiten leiding te geven en de nieuw ontgonnen bezittingen te beheren. Zoals mogelijk de hof in Zeist dat geweest is voor de zuidelijk gelegen goederen, zo zou dan wellicht deze bisschoppelijke hof in Amersfoort voor het noordelijk gedeelte van de bisschoppelijke domeingoederen beschouwd kunnen worden als de opvolgster van de oude hof van Leusden.

Met betrekking tot deze ontginningen op het Hoogland is niet alleen bijzonder dat hiervoor een dergelijke vroege datering is vast te stellen. Interessant is vooral ook dat duidelijk wordt in welk kader deze vroege ontginningen binnen het geheel van de bisschoppelijke domeingoederen in Eemland zijn uitgevoerd. Voor Hoogland blijkt dan vooral de relatie met de nederzetting Soest van belang te zijn. Dit is het punt waar ik nadrukkelijk de abdij van Hohorst in mijn verhaal moet betrekken.

Door de schenkingen van de bisschoppen Ansfried en Adelbold is de abdij namelijk in de vroege elfde eeuw in Soest en het naburige Hees gegoed geraakt, zelfs de voornaamste grondeigenaar geworden. In totaal eenentwintig hoeven land, verspreid gelegen over Soest en Hees, met de daarmee verbonden toebehoren werden uit het bisschoppelijk domeingoed in Eemland gelicht en aan de abdij overgedragen. Feitelijk betekende dit dat de abdij geheel Hees en het grootste gedeelte van Soest bezat, dit met inbegrip van de aan het land gebonden, in de hoeven gerechtigde onvrijen. De verplichtingen die deze mensen tevoren gehad hadden jegens de bisschop als hun domeinheer gingen nu over op de abdij als de nieuwe grondheer. Tijnzen, leveranties en diensten waren ze nu verschuldigd aan de abdij. Het is daarom zo interessant op de nederzetting Soest wat nader in te gaan, omdat in dit geval op een aantal punten goed concreet en aanschouwelijk te maken valt wat ik net over de opbouw van nederzettingen in het algemeen heb gesteld⁵. In Soest blijken namelijk de verschillende onderdelen van een agrarische nederzetting betrekkelijk goed aanwijsbaar.

Zo is heel goed herkenbaar - op kaarten, op luchtfoto's, maar ook wanneer men in het landschap staat - de Soester Eng. Hij is in dat landschap duidelijk herkenbaar als een hoogte. Dat

Uit: J. Kuyper, Gemeentatlas van Utrecht.

zal oorspronkelijk al wel zo zijn geweest - men vestigde zich immers op of bij de hogere zandgronden -, maar in de loop der tijd moet door het opbrengen van mest en plaggen ook nog extra ophoging hebben plaatsgehad. Minder op de kaart en maar wel op de luchtfoto is heel duidelijk de overwegende richting van de kavels te zien, in zuidwest-noordoostelijke richting, met aan de randen enkele stukken land met een verkaveling in een afwijkende richting. Dit zijn waarschijnlijk de oudste uitbreidingen van het landbouwareaal geweest die plaatshadden waarschijnlijk in de negende eeuw, vóór het begrip eng verstaende en nieuw ontgonnen land niet meer beschouwd werd als behorend bij de eng. De boerderijen zijn te situeren in de directe nabijheid van de Eng, ten noordoosten ervan, aan wat in Soest de Brink heet.

Zoals gezegd behoorden er tot een agrarische nederzetting verschillende meentgronden. In Soest blijken die deels nog zeer goed terug te vinden te zijn. Zo bevonden zich de hooi- en weilanden vooral ten noordoosten van de nederzetting op de laag gelegen gronden aan weerszijden van de Eem, onder andere ook in wat nu de Slaag heet. Deze naam 'Slaag' wijst reeds op ontginning na verhoefslaging, terwijl veldnamen samengesteld met -maat wijzen op de vroegere hoedanigheid van dit land: gras- en hooiland (maat = hooiland).

Ten zuidwesten van de Eng lag, zich uitstrekkend tot aan de grens met Hees, het zogenaamde Soesterveen.

Het zijn deze gebieden die in de elfde eeuw nog in onontgonnen staat de toebehoren vormden bij het bouwland op de eng deel uitmakend van de hoeven in Soest, die als zodanig met de schenkingen van Ansfried en Adelbold aan de abdij kwamen. Nu betrof het hier gronden die niet alleen in de elfde eeuw, maar ook later tot de nederzetting, het grondgebied van Soest behoorden. Er blijkt echter, anders dan later het geval is, in de elfde eeuw nog meer gerekend te zijn tot de nederzetting Soest.

Uit verschillende gegevens valt namelijk af te leiden dat toen de bisschoppen Ansfried en Adelbold vanuit de bisschoppelijke domeingoederen in Eemland de abdij van Hohorst begunstigen met land in Soest en Hees, onder meer ook land op het Hoogland aan de abdij van Hohorst is gekomen. Dit nu valt alleen te verklaren wanneer we ervan uitgaan dat ook dit land op het Hoogland behoorde tot de oorspronkelijke meentgronden van Soest, welke men niet al te lange tijd tevoren begonnen was in cultuur te brengen. Met 'niet al te lange tijd tevoren' bedoel ik dan: kort genoeg om mensen zich nog bewust te laten zijn van een band tussen land in Soest en 'nieuw' land in Hoogland, op grond van welke band als vanzelfsprekend, bijna stilzwijgend bij de voornoemde schenkingen met land in Soest land in Hoogland aan de abdij kwam.

Over het haar toebehorende land in Soest (en Hees) bezat de abdij de rechtsmacht. Zij zal deze ook gehad hebben voor het in beginsel tot Soest behorende land in Hoogland. Vroege ontginning zoals die hier plaatsvond, in een gebied waar men voor ontginningen aanvankelijk de ruimte had, hebben geleid tot een verzelfstandiging en - we weten weer niet precies wanneer - Hoogland tot een apart gerecht doen worden. De oude band met Soest is dan niet zo duidelijk meer, die met de abdij (dan inmiddels St.-Paulusabdij) is echter gebleven. In het gerecht Hoogland is het de abt van St.-Paulus die samen met de bisschop de rechtsmacht bezit en die één van de twee schouten, rechterlijke functionarissen, aanstelt. De band met Soest is echter ook nog zeker waarneembaar waar het bezit van de abdij op het Hoogland steeds in één adem met de bezittingen in Soest en Hees genoemd wordt als hofgoed van de abdij, dat vanaf de twaalfde eeuw ressorteert onder een hof die gevestigd is in Emmeklaar op datzelfde Hoogland.

Dat de abdij en haar monniken na de schenkingen van Ansfried en Adelbold actief betrokken zijn geweest bij de ontginningen valt sterk te betwijfelen. Hoewel we niet beschikken over feitelijke informatie hierover, achten we dit toch vooral daarom onwaarschijnlijk omdat het hier gaat om ontginningen die reeds een aanvang hadden genomen binnen het geheel van bisschoppelijke domeingoederen vóór de abdij in dit gebied gegoed raakte. In eerste instantie zullen het onder meer bisschoppelijke onvrijen uit Soest zijn geweest die hier ontginningen hebben uitgevoerd. Dat neemt niet weg dat de abdij voordeel heeft gehad bij deze activiteiten. Het belang ervan moeten we zien in het feit dat dit land, nadat het eenmaal in cultuur was gebracht inkomsten opleverde. Gerechtigden aan wie bij de verhoefslaging een stuk grond was toegewezen, waren na het in cultuur brengen ervan tijdens en eventueel ook leveranties in natura verschuldigd voor wat bleef gelden als hofgoed. Ook was men de abdij tienden verschuldigd, een recht dat de abdij immers van bisschop Adelbold in de vroege elfde eeuw gekregen had. De abdij heeft onmiskenbaar belang gehad bij deze ontginningen; ze zag hierdoor de betekenis van haar bezit en haar inkomsten toenemen.

Terwijl ons dat in het geval van Hoogland dus onwaarschijnlijk lijkt, willen we zeker niet uitsluiten dat elders in Eemland de monniken zeker gedurende enige tijd wel direct betrokken zijn geweest bij ontginningen. En dat betreft dan activiteiten op en bij de Hohorst zelf. De abdij, zo vermeldt de kroniekschrijver Alpertus van Metz in het begin van de elfde eeuw, was gelegen op de Hohorst aan de Eem, waar ze aan alle andere zijden omsloten werd door uitgestrekte moerassen⁶.

De vestiging van een kloostergemeenschap, de bouw van een kerk of kapel en kloostergebouwen, zal al het rooien van struikgewas en bomen op de Hohorst zelf hebben betekend. Duidelijk is echter ook dat in de directe omgeving van de Hohorst reeds vanaf het begin ontginningen moeten hebben plaatsgehad. Enkele decennia na het ontstaan van de abdij is sprake van novale tienden van Hohorst, dat wil zeggen van tienden van recent ontgonnen land op of waarschijnlijk beter gezegd bij de Hohorst, die de abdij blijken toe te komen. Aan te nemen valt dat het hier gaat om land dat tussen circa 1000 en het moment van vermelding van deze tienden in 1050 in cultuur is gebracht.

Niet ondenkbaar is het dat bij deze vroege ontginningen in de directe omgeving van de abdij de

monniken zelf nog wel rechtstreeks betrokken zijn geweest en de ontginningswerkzaamheden zelf ook mede uitgevoerd hebben. Met deze activiteit kan in de prille abdij onder meer invulling zijn gegeven aan de plicht tot het verrichten van handarbeid, die in de door de monniken gevolgde regel van Benedictus voorgeschreven werd. Er zijn geen aanwijzingen dat de monniken zich in later tijd bij ontginningen, bij de Hohorst of elders, werkelijk actief betoond hebben.

Niet bekend is hoe de abdij in de vroegste tijd van haar bestaan het haar geschonken bezit exploiteerde. We mogen echter wel aannemen dat voor het nog betrekkelijk overzichtelijke, in de nabijheid gelegen bezit in Soest en Hees, met daarbij wat land in Hoogland, de abdij zelf de plaats zal zijn geweest waar betalingen, leveranties en diensten dienden te worden voldaan. Voor het bestaan van een dergelijk in het algemeen ook als 'hof' aangeduid inningscentrum⁷ elders ontbreekt iedere aanwijzing. Met de verhuizing van de abdij naar Utrecht rond 1050 zal ook de inning van de tienden en andere inkomsten misschien daar hebben plaatsgehad, maar niet onmogelijk is ook dat een hof als inningscentrum op de Hohorst daarvoor in functie bleef.

In later tijd, naar we aannemen vanaf de twaalfde eeuw, functioneert als inningscentrum voor het totale hofgoederencomplex van de abdij in Soest, Hees en op het Hoogland een hof in Emmeklaar, eveneens op het Hoogland gelegen. Vanuit deze hof werden de geleverde produkten door hoflieden die tot wagensdiensten verplicht waren naar de abdij in Utrecht gebracht. Hoflieden die in Emmeklaar woonden dienden de opbrengsten te vervoeren naar Hees; zij die in Soest en Hees woonden moesten deze opbrengsten samen met de tienden die ze zelf verschuldigd waren, voorts naar Utrecht brengen en afleveren bij de korenschuur van de abdij.

De situering van de hof van Emmeklaar is om twee redenen opmerkelijk. In de eerste plaats vanwege de nogal excentrische ligging ten opzichte van het totale goederencomplex van de abdij in Soest en Hees, dat eronder ressorteert. De inrichting van een nieuw inningscentrum in Emmeklaar mag wel worden gezien als een duidelijk blijk van de in de loop der tijd toegenomen betekenis van het op het Hoogland gelegen abdijbezit. Verder is de ligging van de hof in Emmeklaar opvallend, omdat ze gelegen is direct nabij de grens van het eigenlijke Hoogland en het gebied ten noorden en noordoosten ervan, waar

zoals we zullen zien in de twaalfde en dertiende eeuw grootscheepse ontginningen hebben plaatsgevonden. Misschien houdt daarom de inrichting van deze hof ook verband met de aanvang van deze activiteiten in die omgeving.

Ontwikkelingen vanaf de twaalfde eeuw

De vroege ontginningen op het Hoogland, zoals hiervóór besproken, hebben een aanvang genomen binnen het lokale verband van de nederzetting Soest, waarbij tot die nederzetting behorende meentgronden in cultuur werden gebracht. De ontginningsactiviteiten zullen zijn voortgezet in de elfde eeuw. Mogelijk is toen reeds de band met Soest lossier geworden. Bij deze ontginningen zal waarschijnlijk sprake zijn geweest van een verder opschuiven in noordelijke richting. Vooral nog zullen het, waar het vooral het rooien van bos betroffen zal hebben, betrekkelijk kleinschalige ontginningen zijn geweest in die zin dat ze weinig gezamenlijke inspanningen vroegen. Op een dergelijke vooral individueel uitgevoerde ontginningsactiviteit wijst het bloksgewijze verkavelingspatroon in dit gebied.

Nu dienen we ons te realiseren dat ontginningsactiviteiten, naast de beperkingen die bepaald waren door technische mogelijkheden, ook hun grenzen vonden in de agrarische structuur van de nederzetting. Gesteld is hiervóór al dat de tot de meent behorende gronden niet zonder belang waren voor de nederzetting, integendeel daarvan een noodzakelijk onderdeel uitmaakten, gezien hun betekenis en functie in het agrarisch bedrijf. Dat betekent dat men zeker niet ongelimiteerd tot ontginning van alle meentgronden kon overgaan. Een zekere hoeveelheid ervan, van verschillende soorten gronden, moest beschikbaar blijven voor de gerechtigden in de hoeven. Zolang er sprake was van in voldoende mate aanwezige wilde gronden, waar niet mensen, vanuit verschillende nederzettingen rechten op deden gelden en waar dus in de praktijk ongelimiteerd gebruik van gemaakt kon worden, was er niets aan de hand. Anders werd dat toen dat onbeperkte gebruik om verschillende redenen niet meer mogelijk was.

Dat gebeurde toen nederzettingen zich uitbreidden en in hun ontginningsactiviteit danwel behoefte aan wilde gronden op elkaar stuitten. Tot dan toe vage grenzen in wilde gebieden werden toen letterlijk afgepaald. Mogelijk hebben zich echter de beperkingen niet zozeer voorgedaan in de vanouds bewoonde gebieden. Daar kon men

in de bestaande nederzettingen misschien niet onbeperkt, maar toch wel over voldoende meentgronden beschikken en was ook ongeveer wel duidelijk dat zij tot een bepaalde nederzetting behoorden. Anders lijkt dat te zijn geweest in de omgeving van Hoogland, aan de grens van de bewoonde gebieden en de uitgestrekte wildernis ten noorden daarvan. Daar zouden uiteindelijk niet technische mogelijkheden of gebrek aan gronden op zich, maar rechten geclaimd door anderen de beperkingen en grenzen van de ontginningen bepalen.

Ontginningen hebben in Hoogland betrekkelijk vroeg en gezien het relatieve gemak waarmee bos gerooid kon worden waarschijnlijk ook betrekkelijk rigoureuus plaatsgehad. Terwijl er, zo zou men kunnen aannemen, ruimte genoeg was voor uitbreiding van de bewoning en ontginningsactiviteiten volgens het oude, hiervóór beschreven patroon, zien we in de twaalfde eeuw toch het een en ander anders gaan verlopen. In die eeuw is waarschijnlijk nadrukkelijker dan voorheen de bisschop de wildernissen gaan beschouwen als hem toekomend en als iets waarover hij naar believen kon beschikken. Werden in dichter bevolkte, meer ingerichte gebieden zijn rechten nogal eens beperkt door rechten van anderen, in het noordelijk deel van Eemland, sinds de achtste eeuw behorend tot zijn domeingood, was dat niet het geval.

Wat reeds eerder, sinds de late tiende eeuw en elfde eeuw, elders, in de uitgestrekte veengebieden in het westen van het Nedersticht (de Utrechts-Hollandse laagvlakte) plaatshad, gebeurde nu ook in Eemland: namelijk de uitgifte van grote stukken wildernis ter ontginning, op bepaalde voorwaarden, aan ontginners-kolonisten, waarna op grootschalige en systematische wijze die ontginning werd uitgevoerd. We komen op dit type ontginningen in Eemland aanstonds terug, maar richten ons eerst nog even op het Hoogland zelf en op het vermoedelijk effect dat de claims van de bisschop op de gronden direct ten noorden van dit gebied en de uitgiften ter ontginning hebben gehad.

Vanwege deze nieuwe ontwikkelingen zal zich juist hier in de twaalfde eeuw de grens hebben doen gevoelen aan uitbreidingsmogelijkheden naar het noorden vanuit het eigenlijke Hoogland. Bewustzijn van beperkingen en van bezwaren van te vergaande ontginningen hebben geleid tot het ontstaan van wat men in het Nedersticht 'maalschappen' noemt.

Een maalschap is, evenals een markorganisatie, een op genootschappelijke basis gestoelde organisatie van mensen die vanouds gerechtigd waren in een bepaald gebied, dat wil zeggen: ze bezaten bouwland en op basis daarvan als gemeenschap rechten op onontgonnen gronden. De aansluiting tot een markgenootschap had tot doel de belangen van de markgenoten te beschermen tegen hen die niet vanouds gerechtigd waren. Op het moment dat de druk, onder andere van de kant van niet-gerechtigden, op onontgonnen gronden groot was en een aanzienlijk deel hiervan reeds verdeeld en in cultuur gebracht was en werd, zijn deze genootschappen gevormd om te voorkomen dat te veel woeste gronden - die al zodanig onmisbaar waren binnen de agrarische structuur - ontgonnen of te intensief gebruikt werden. Beheer en bescherming van woeste gronden vormde aldus de taak van de markorganisatie. Vonden er nog verdere ontginningen plaats, dan trad de markorganisatie daarbij regulerend op. Een mark die als object bos heeft is een maalschap. In Utrecht treffen we geen marken, alleen maalschappen aan.

In Hoogland treffen we in de dertiende eeuw een dergelijke belangenorganisatie aan, de maalschap van Wede en Emmeklaar. Niet onmogelijk is het, zo heeft Kemperink ons inziens overtuigend aangetoond, dat het ontstaan van deze maalschap terug gaat tot de twaalfde eeuw⁸, waarbij we de oprichting wel mogen zien in het licht van het naderen van een zekere grens voor het in cultuurland omzetten van onontgonnen gronden op het Hoogland en het gebrek aan verdere mogelijkheden voor uitbreiding naar het noorden. Het voeren van het beheer van de tot de maalschap van Wede en Emmeklaar behorende gronden en de behartiging van de belangen van haar gerechtigde leden, de malen, komt tot uitdrukking in het gereguleerd uitgeven ("verkopen") van nog voor ontginning in aanmerking komende gronden aan individuele malen, welke vervolgens deels door derden van de malen worden gehouden tegen betaling van tijnzen, uit de opbrengst waarvan de gezamenlijke malen renten ontvingen. Ook de St.-Paulusabdij deelde daarin mee, gezien het feit dat ze naast tijnzen- en tiendheer van de vijftien malenhoeven binnen de maalschap met twee hoeven ook de voornaamste individuele gerechtigde was.

Tot zover voorlopig het Hoogland en de vroege ontginningen aldaar. Samengevat ging het hierbij

om ontginningen die in beginsel plaatsvonden binnen het lokale kader van de bestaande nederzettingen. We richten ons vervolgens op de grootschalige, systematisch uitgevoerde ontginningen zoals die in de twaalfde eeuw in het noorden en noordoosten van Eemland een aanvang lijken te hebben genomen. Zowel qua uiterlijke vorm als juridisch karakter onderscheiden zich deze ontginningen sterk van de tot nog toe besproken vooral kleinschalige ontginningen, uitgevoerd in het al of niet domaniaal georganiseerde nederzettingsverband. Niet langer gold de bestaande nederzetting als het kader voor de ontginningen. In de oorspronkelijk praktisch onbewoonde gebieden in het noorden en noordoosten kon, naar we reeds stelden, de bisschop ongehinderd door andere gerechtigden beschikken over deze wildernis. Hierbij lijkt hij als volgt te werk te zijn gegaan. Aan vrije kolonisten-ontginners werd door de bisschop grond ter ontginning uitgegeven; mogelijk was ook dat de uitgifte plaatsvond aan een ondernemer, *locator*, die vervolgens de grond verdeelde onder ontginners-kolonisten. Deze ontvingen hetzij van de bisschop hetzij van de ondernemer de te ontginnen grond en dienden dan slechts een uniforme en zeer geringe, per hoeve geheven tijnzen te betalen, welke gold als een betaling *pro recognitione terre*, dat wil zeggen als erkenning van de gezagsrechten van de gene die de grond ter ontginning uitgaf. Deze zogenaamde recognitietijnzen onderscheidde zich nadrukkelijk van de eerdergenoemde hoftijnzen, waarbij het ging om niet-uniforme, maar variabele en vooral ook hogere bedragen, die bovendien niet op alle hoeven even zwaar drukten⁹.

In de meeste gevallen was het, zoals gezegd, de bisschop die op deze wijze de grond ter ontginning uitgaf. Waarschijnlijk had de bisschop tevens delen van zijn wildernis uit handen gegeven aan instellingen als de Utrechtse kapittels en de St.-Paulusabdij. In navolging van die bisschop gaven deze instellingen op hun beurt deze grond ter ontginning uit, eventueel ook onder beding van een tijnzen ter erkenning van hun gezagsrechten.

Dit systeem van uitgifte van grond ter ontginning heeft verhoudingen gecreëerd die sterk verschillen van wat men in de oude cultuurgebieden gewend was. In een nog praktisch onbewoond gebied heeft het geleid tot het ontstaan van geheel nieuwe nederzettingen, los van de oude bestaande, die ook niet gekenmerkt worden door overgeleverde domaniale verhoudingen met elementen van oorspronkelijke persoonlijke onvrijheid en

daarmee verbonden verplichtingen. De ontginners-kolonisten kregen de vrije beschikkingsmacht over de grond. Ze konden hem verkopen of laten vererven en waren voor het gebruik ervan niet gehouden tot het verrichten van diensten.

Voor de grootschalige ontginning in lager gelegen en al of niet met veen bedekte gebieden was een goede afwatering noodzakelijk. Dit vereiste een gezamenlijke en systematische aanpak. Als ontginningsbasis koos men een natuurlijk water of groef men een wetring, waarop men haaks evenwijdig aan elkaar lopende sloten groef en kavels uitzette, die opstrekten tot aan een achtersloot. Boerderijen werden meestal gesitueerd aan de ontginningsbasis, waarbij het mogelijk was dat ze uiteindelijk met het vorderen van de ontginning werden verplaatst, bijvoorbeeld naar een voormalige achtersloot, waarna de ontginning verder werd voortgezet tot een nieuwe achtersloot of tot men een grens vond in bijvoorbeeld een andere nederzetting.

Aldus zijn in Eemland nederzettingen ontstaan als Eembrugge, de beide Eemnessen, Bunschoten, Hoevelaken en ten zuidoosten van Amersfoort ook Hamersveld en Asschat, maar ook de diverse duidelijk te herkennen ontginningseenheden die later behoren tot Hoogland, zoals Over- en Neder-Zeldert, Het Nieuweland, De Haar, De Duist.

Dergelijke ontginningen dateren in deze streken vooral van de twaalfde eeuw en daarna. Een globaal dateringselement vormt hierbij de uitgifte ter ontginning van de Hoevelakense wildernis in 1132. Op grond van de aanvang van deze ontginning dateert Maris die in Eembrugge en Eemnes-Binnen omstreeks 1100¹⁰. Voor Bunschoten lijkt een ontginning in de latere twaalfde eeuw aan te nemen. Ook in andere tot dan toe niet of weinig bewoonde gebieden in Eemland, bijvoorbeeld de lager gelegen gebieden in het oosten en zuidoosten, tegen de Gelderse Vallei aan, van Woudenberg¹¹ via Leusderbroek, Hamersveld en Asschat naar Hoevelaken, laten zich vergelijkbare ontginningen vaststellen, die ook te dateren zijn in de jaren dertig van de twaalfde eeuw. Aldus gaat men ervan uit dat vanaf het begin van de twaalfde eeuw noordelijk Eemland en de Gelderse Vallei door middel van dergelijke grootschalige, systematisch uitgevoerde ontginningen definitief ontsloten zijn.

Daarmee blijken deze ontginningen in Eemland globaal gezien ruim een eeuw later te beginnen dan die in het westen van het Nedersticht, de Utrechtse laagvlakte en de gebieden ten westen

van de Vecht. Ze vinden echter ongeveer in dezelfde tijd plaats als in het Kromme-Rijngedebied en het gebied ten oosten van de Vecht, waar eerst na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk in 1122 de bisschop op grootschalige wijze en systematisch op de wijze zoals beschreven ontginningen entameert. De abdij heeft in de later ontgonnen noordelijker delen van Eemland eigenlijk nog slechts vrij beperkte rechten verworven. Deze lijken maar zeer ten dele te zien als uitvloeisel van oude rechten in Eemland. We vinden bijvoorbeeld in een gebied als De Duist nog wel wat abdijsbezit vermeld, dat 'geslagen uit de hof te Emmeklaar' als tijnsgoed ressorteert onder die hof. Voor de meeste bezittingen in deze gebieden moeten we toch eerder denken aan uitgiften van te ontginnen grond door de bisschop aan de abdij, zoals hij dat ook aan andere ontginners-kolonisten deed, dan aan oorspronkelijke toebehoren en uitslagen bij het oude abdijsbezit op het Hoogland. Mogelijk is ook in later tijd grond aldaar aan de abdij opgedragen. Daar zij reeds vanouds gegoed was in de omgeving, in het 'oude' Eemland, zal zij voor zowel de uitgiften als schenkingen in aanmerking zijn gekomen.

We stelden hiervoor dat het niet altijd de bisschop was, maar soms een instelling als een kapittel die grond ter ontginning uitgaf. In het veengebied ten oosten van de hogere zandgronden waarop Leusden is gelegen, aan de overzijde van de Eem, ten zuidoosten van de Heilige Berg, in wat de ontginningsgebieden Hamersveld en Asschat werden, heeft mogelijk de abdij die rol gespeeld.

Het verkavelingspatroon, zoals dat later is waar te nemen, wijst op een systematisch uitgevoerde ontginning van Hamersveld en Asschat als afzonderlijke eenheden; de patronen staan min of meer haaks op elkaar. Ook het ten zuiden van Hamersveld gelegen Leusderbroek is herkenbaar als een aparte ontginningseenheid, in de tijd te plaatsen na de ontginning van Hamersveld, daar het in noord-zuid-richting liggende strokenpatroon van dit gebied doodloopt op de oost-west-verkaveling van Hamersveld. In Hamersveld en Asschat komt de als typische ontginningstijns herkenbare zeer geringe en uniforme betaling per hoeve aan de abdij toe. Zij doet vermoeden dat de abdij net als elders de bisschop deed deze grond ter ontginning heeft uitgegeven aan ontginners-kolonisten, die verder zelf vrije beschikking over de grond hadden. Op grond waarvan de abdij eventueel over deze wildernis heeft kun-

nen beschikken is helaas niet duidelijk. Van een schenking van de bisschop van deze onontgonnen gronden aan de abdij, waarna deze de grond ter ontginning kon uitgeven, vinden we in de bronnen niets vermeld.

Ter afronding van mijn overzicht van het verloop van ontginningen in Eemland wil ik nog het volgende opmerken. Het feit dat in de twaalfde eeuw grootschalige ontginningen op de voornoemde wijze een aanvang nemen en in de dertiende eeuw zullen zijn voortgezet, betekent niet dat ontginningen in het bestaand lokaal verband van de agrarische nederzetting niet meer zouden plaatsvinden. Er is niet slechts sprake van uitbreiding en geleidelijk opschuiven van het cultuurland en bewoning naar noordelijker gebieden, te constateren valt ook een intensivering van het gebruik van gronden in al vanouds bewoonde gebieden. Ontginningen binnen de oude nederzittingsverbanden, die in het algemeen slechts delen van de meentgronden betreffen en eventueel nog hofverhoudingen als kader hebben, gaan door tot in de vijftiende eeuw en later. We keren daarvoor dan terug naar Soest.

Aantoonbaar is de ontginning in Soest van de hooi- en maatlanden ten oosten van de Eem in de veertiende eeuw. Op een systematische aanpak wijst ook hier de strokenverkeveling. Hoewel al wel eerder aanwijzingen bestaan voor het aan de randen in gebruik nemen of ontginnen van delen van het Soesterveen, ten zuidwesten van Soest, lijkt dit eerst in het begin van de vijftiende eeuw grootscheeps te zijn aangevat. Het zal ook hier in eerste instantie gegaan zijn om ontginning in de zin van het doen toenemen van het areaal bouwland. In een enkel geval zien we toestemming verleend worden tot het afgraven van het veen, wat waarschijnlijk verband zal houden met een toegenomen vraag naar turf. Toch werd ook hier veelal in beginsel bepaald dat afgegraven gronden uiteindelijk gereed gemaakt dienden te worden als bouwland.

Interessant is het om te zien dat bij de verdeling van de meentgronden en het ontginnen en exploiteren ervan ook aan het oude hofverband geknabbeld gaat worden. Juist in het geval van veengronden vindt in het begin van de vijftiende eeuw veelal omzetting van tijnsgoed in leengoed plaats. In plaats van een jaarlijkse tijns dient nog slechts bij het overlijden van de leenman door diens erfgenaam een bedrag te worden betaald. Een dergelijke ontwikkeling die ook elders wel te

constateren valt, wordt in het algemeen in verband gebracht met het feit dat de vaste tijnsbedragen door inflatie weinig meer voorstelden en dus wel konden vervallen. In 1390 wordt in het geval van de abdij ook gesteld dat zij van haar hofgoederen meer nadeel dan voordeel heeft en dat daarom besloten is tot deze omzetting van de tijnsverhouding in een leenverband. Opvallend is echter wel dat het eerst vooral veengronden zijn die in plaats van in tijns nu in leen gehouden gaan worden. Land elders in Soest lijkt vooralsnog als hof- en tijnsgoed gehandhaafd te zijn. Wellicht is daarom deze omzetting ook vooral bedoeld geweest als een stimulans voor ontginningsactiviteit in het veen. Omdat uiteindelijk ook ouder cultuurland regelmatig tot leengoed werd gemaakt, is het tijnsgoederencomplex van de abdij, zoals dat vanaf de vroege elfde eeuw bestaan had, langzaam maar zeker ontbonden.

De vraag is in hoeverre de nieuwe vrije verhoudingen, die zich elders met de grootscheepse ontginningsactiviteiten sinds de twaalfde eeuw hadden gevormd, hierop ook van invloed zijn geweest. De abdij kan gedwongen zijn om ook aan de ontginners in haar bezittingen gunstiger voorwaarden te bieden dan de tot dan toe gebruikelijke tijnsverhoudingen.

Slotbeschouwing

Dit is het laatste symposium in een reeks waarin successievelijk delen van de provincie Utrecht onder de loep zijn genomen. Daarom is het aardig om nu tot slot globaal de ontwikkelingen op het gebied van de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis in Eemland te vergelijken met die elders in het Nedersticht¹². Het blijkt dat in de eerste plaats overeenkomsten te constateren zijn met het Kromme-Rijngebied. Zowel hier als in Eemland vonden de vroege vanaf de tiende eeuw aantoonbare ontginningen plaats in het lokale nederzittingsverband, in of bij de reeds tevoren bewoonde delen van het gebied. In westelijke delen van het Nedersticht - de Utrechts-Hollandse laagvlakte en het gebied ten westen van de Vecht - waren omstreeks diezelfde tijd reeds de grootschalige systematische ontginningen gaande. Aan dergelijke planmatige ontginningen van moeilijker in cultuur te brengen gronden kwam men in Eemland en het Kromme-Rijngebied eerst in de twaalfde eeuw toe. Datzelfde geldt voor streken in het zuidwesten van de provincie. In het Kromme-Rijngebied nu waren dergelijke ontginningen in het algemeen gesproken betrekkelijk kleinscha-

lig van aard, omdat dit gebied vanouds reeds dichter bevolkt was en de bisschop, in het algemeen gesproken de initiator van deze ontginningen, niet vrij over grote wildernissen kon beschikken. Eemland was echter als geheel genomen veel minder dicht bevolkt dan het Kromme-Rijngebied. Naar het noorden toe bevond zich meer onbewoonde wildernis, waar de bisschop praktisch de enig gerechtigde lijkt te zijn geweest. De ontginningsactiviteiten in Eemland konden vanwege die ruimte een meer grootschalig karakter krijgen, zoals dat in het westen van het Nedersticht ook, in het Kromme-Rijngebied slechts incidenteel het geval was. Qua karakter, grootschalig en systematisch, lijkt Eemland meer op het westelijk Nedersticht, qua chronologie en kontekst sluit het gebied meer aan op het Kromme-Rijngebied en het gebied ten oosten van de Vecht.

C.J.C. Broer
Roelof Hartplein 280
1071 TT Amsterdam

Noten

1. C. Dekker, **Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie**, Zutphen 1983.

2. H.L.Ph. Leeuwenberg, *De kapel van Koelhorst op het Hoogland (ca. 1350-1843)*, in: **Jaarboek Oud-Utrecht 1981**, p. 141-164, p. 142.

3. Zie voor de onderbouwing van mijn stelling dat met de in de oorkonden van 1028 en 1050 genoemde tienden van of bij Amersfoort tienden bedoeld zijn van land op Hoogland, mijn nog te verschijnen dissertatie over onder andere de vroegste geschiedenis van de St.-Paulusabdij en de vorming van haar vroegste goederenbezit.

4. Zie hiervoor onder meer: M. Krauwer, *Waterlopen, oude wegen en nieuwe ontginningen. Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van een nederzetting aan de Eem*, in: **Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg**, onder redactie van J.A. Brongers, B.G.J. Elias, R.M. Kemperink, Amersfoort 1989, p. 11-24; M. Krauwer en F. Snieder, *Opgravingen in Amersfoort in 1986 en 1987*, in: **Flehite**, jrg. 21 (1991), nr. 1-2, p. 2-14, p. 12-13.

5. Hoewel de artikelen van M.K.E. Gottschalk, *Historisch-geografische ontwikkelingen in en om Soest*, in: **Jaarboek Oud-Utrecht 1971**, p. 103-132 en J.G.M. Hillhorst, *Het bezit van de St. Pau-*

lusabdij te Hees en Soest in 1028 en 1400, in: **Flehite**, jrg. 12 (1980), nr. 3-4, p. 60-70 in het algemeen zeer informatief zijn, kan ik hun opvattingen niet in alle opzichten delen. Zie hiervoor mijn nog te verschijnen dissertatie.

6. *Alpertus Mettensis, De diversitate temporum et fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi*, ed. H. van Rij (m.m.v. A. Sapir Abulafia), Amsterdam 1980, I, par. 14.

7. Een dergelijke hof als inningscentrum, waar betalingen en leveranties gedaan dienden te worden, moet duidelijk onderscheiden worden van de hof of *curtis* zoals we die hiervoor hebben beschreven als centrum van een domein, een uitbatingencentrum.

8. R.M. Kemperink, *De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuwse maalschap*, in: **Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg**, onder redactie van J.A. Brongers, B.G.J. Elias, R.M. Kemperink, Amersfoort 1989, p. 25-50, vooral p. 31-35.

9. Zie voor dit type ontginningen H. van der Linden, *Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300*, in: **AGN**, dl. 2, Haarlem 1982, p. 48-82, p. 69-72.

10. A.J. Maris, *Eemnes. Rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap*, Utrecht 1947, p. 56.

11. Zie hiervoor C. Dekker, *Een mislukte cope in het Westerwoud. De eerste aanzet tot de ontginning van Woudenberg*, in: **Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden**, Hilversum 1987, p. 113-138.

12. Zie hiervoor: C. Dekker, *De ontginning van het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*, in: **Maandblad Oud-Utrecht**, jrg. 58 (1985), nr. 6, p. 228-238; H.J.A. Berendsen, *De geologische ontwikkeling van het landschap in Zuidwest-Utrecht*, in: **Maandblad Oud-Utrecht**, jrg. 61 (1988), nr. 1, p. 1-12, p. 9-12. Zie voor de ontginningen in de Vechtstreek de artikelen van M.K.E. Gottschalk, *De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht*, in: **Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap**, tweede reeks 73 (1956), p. 207-222 en A.L.P. Buitelaar, *Breukelen in de middeleeuwen: landschap - bewoning - rechtsmacht*, in: **Convivium, aangeboden aan prof. jkvr. dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht**, Hilversum 1988, p. 105-138, p. 119-124.

De veranderende relaties tussen mens en natuur

D. Prins

Oude en Midden Steentijd.

Zoals dat bij dieren en planten het geval is, is ook de mens afhankelijk van de levenskansen die de omringende natuur hem biedt. Niet in dezelfde mate echter, zo is gebleken in de loop van de menselijke geschiedenis.

Een vergelijking tussen woestijn, tropisch bos en toendra laat duidelijk zien hoe de levensomstandigheden kunnen verschillen, maar door zijn afwijkend hoge intelligentie is de Homo sapiens in staat gebleken via zijn culturele ontwikkeling in voortdurend toenemende mate zijn levenskansen naar zijn hand te zetten, tot in de woestijn toe. Dit is nu zo zeer het geval, dat twee dringende vragen aan de orde komen: 1. is de voortgaande aantasting van natuur en milieu niet ook een gevaar voor de mens zelf geworden?, en 2. zijn we niet ook medeverantwoordelijk voor de overleving van de ettelijke duizenden soorten wilde planten en dieren, die door de groei van het aantal mensen en hun materiële en technische voorzieningen dreigen te worden uitgeroeid?!

Maar voordat we verder op deze vraag ingaan, nemen we eerst een kijkje in het verleden.

Wat waren en zijn de mogelijkheden voor de mens en de natuur op de Utrechtse Heuvelrug en in de Gelderse Vallei, en wat waren de effecten van de mens in de oertijd? De Heuvelrug is in feite beroemd geworden door de vondst van de - naast die uit het Limburgse Maasdal- oudst bekende werktuigen van de mens in Nederland, namelijk in de zandgroeve Kwintelooijen ten noorden van Rhenen in 1976. Voordat het landijs zo'n 150.000 jaar geleden de Heuvelrug en de Veluwe opstuwde tot meerdere tientallen meters hoogte, moeten er mensen van het Neanderthaler-type op het toen nog vlakke land hebben rondgezworven, levend van de jacht en van het verzamelen van wilde vruchten en ander plantaardig voedsel, getuige de vondst van vele duizenden vuurstenen vuistbijlen, schrabbers, spitsen en 'messen'. Wat de effecten van dit jagen en

verzamelen op de natuur waren, valt slechts te gissen maar deze zullen wel beperkt zijn gebleven, zeker vergeleken bij de effecten van de ijstijden, die elkaar enkele malen opvolgden. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen, dat al ongeveer 200.000 jaar geleden de wouden van Centraal-Europa grotendeels verdwenen waren door toedoen van diezelfde Neanderthalers of hun voorouders, via waarschijnlijk het gebruik van vuur. Dat vuur moest het wild opjagen en een steppegebied scheppen voor een grotere jachtdierpopulatie dan in het bosgebied mogelijk was (vergelijk, helaas, de huidige bosbranden in Zuid-Europa...). Mogelijk heeft dit bijgedragen tot het uitsterven van debosolifant en het nijlpaard, naast de effecten van de ijstijden.

De opvolger van de Neanderthaler, de Cro-Magnon-mens (de moderne mens!) -deze verscheen circa 35.000 jaar geleden, dus nog tijdens de laatste Wurm-ijstijd en nog steeds in de Oude Steentijd- perfectioneerde steeds verder zijn jachttechnieken. De daarmee samenhangende toenemende jachtdruk heeft na de laatste ijstijd, circa 8000 v. Chr. (we spreken dan intussen van de Midden Steentijd, het Mesolithicum) zeer waarschijnlijk een rol gespeeld bij het uitsterven van meerdere soorten grote zoogdieren, zoals mammoet, muskuso, wolharige neushoorn, reuzenhert, holenbeer en bepaalde wilde paarden en ezels. Ook de terugkeer en ontwikkeling van de loofbossen bij het verder terugwijken van het landijs naar het noorden, met al hun boomsoorten, is door de mens intoenemende mate beïnvloed, vooral na de introductie van de landbouw. Eerder al werden sommige diersoorten geheel of gedeeltelijk gedomesticeerd, bijv. oeros, rendier, paard, wild

varken en hond, maar een belangrijk kenmerk van de jagers/ Verzamelaarscultuur was dat men zich niet blijvend vestigde op één plaats. In groepjes van ongeveer 50 personen trok men rond tussen een aantal vaste kampen, die uit eenvoudige hutten bestonden. Wel ging men steeds meer voedselbronnen exploiteren, bijv. ook vele soorten vogels en vissen (uitvinding van visnetten). De mens ging dus steeds verder zijn ecologische grenzen verleggen! Resultaat: meer mensen per vierkante kilometer, minder leefruimte voor vooral de grotere dieren, verschuivingen in de flora van bossoorten naar weide-, heide- en akker-soorten.

Van Nieuwe Steentijd tot Middeleeuwen.

De uitvinding van de landbouw betekende een grote verandering voor de mensheid. We spreken daarom wel van de Neolithische revolutie toen men zich op één plaats blijvend ging vestigen om zich bezig te houden met de verbouw, oogst en opslag van, in de eerste plaats, granen als wilde tarwe (emmer, eenkoorn, spelt) en gerst. Deze Nieuwe Steentijd is de laatste episode van de prehistorie en leidde tot vele nieuwe ontwikkelingen, zoals het zich vestigen in steden, de specialisatie in de arbeid tot vele nieuwe ambachten, de uitvinding van het schrift, politieke organisatie en de vorming van staten, enz. Akkerbouw en veeteelt begonnen in het Midden-Oosten, de bakermat van de genoemde wilde granen, omstreeks 8000 v.Chr., en bereikte via Balkan en Centraal-Europa ons land circa 5000 v.Chr. (bandkeramische cultuur). De lössgronden en Maasdal waren hiervoor zeer geschikt! De Heuvelrug was, samen met de Veluwe en overig Noord-Nederland pas later aan de beurt, 4000 à 3000 v.Chr. (trechterbekercultuur), maar Zuid-Oost Utrecht was zeker niet favoriet, want de hoge delen waren droog en zanderig en de Gelderse Vallei moerassig. In de rivierdalen, aan de kust en in Drente vond men geschiktere grond, zodat daar veel meer bewoningsresten zijn teruggevonden. Landbouw en bewoning kwamen langs de Heuvelrug pas goed op gang tussen 2500 en 2000 v.Chr. (standvoeten klokbekeercultuur) maar vooral in de periode 1500-1000 v.Chr. (Midden en Late Bronstijd), getuige de vele grafheuvels uit die tijd. Zo kunnen we op een paaltje langs de zogenaamde grafheuvelroute ten noordoosten van Elst bij de Remmerdense Heide lezen, dat vooral in laatstgenoemde periode het bos op de Heuvelrug verdween en de heide zich uitbreidde. Stijging van de zeespiegel

zal hiermee ook te maken hebben gehad: elders in Nederland moest men gebieden verlaten. Alle bossen zullen echter niet meteen zijn gekapt, de randen van de Heuvelrug hadden de voorkeur. Het donkere dichte bos vond men niet prettig en de hogere delen waren minder vruchtbaar. Dit kappen van stukjes bos voor de bouw van boerderijen, de aanleg van akkertjes, en het weiden van vee (runderen, schapen, geiten, varkens) was een konsekwentie van het toepassen van landbouw. Gevolg waren ontbossing en het groeien van vooral struikheide op de kale, arme, droge dekzanden van de Heuvelrug. Op de wat betere gronden ging een scala aan lichtminnende kruidachtige planten groeien, zoals verschillende soorten weegbree, zuring, boterbloem, kamille, paardbloem, enz. Met de kweek van granen, linzen en erwten kwamen ook de fraaie akkeronkruiden zoals korenbloem, kamille, klaproos en spiegelklokje naar Nederland.

Tijdens de IJzertijd, 700 v.Chr. - O n.C. was de bevolkingsdichtheid op de Heuvelrug en Veluwe wel teruggelopen, maar de nieuwe akkerbouwmethode -celtic fields, uitgestrekte complexe akkertjes van 35 x 35 m, elk omgeven door walletjes en de vuren die brandden voor de ijzerindustrie zullen de bossen geen goed hebben gedaan. Juist op de Westveluwerand en zuidoostelijke Heuvelrug werd relatief veel ijzererts gevonden, onder andere in de vorm van klapperstenen, wat tot een zekere welvaart leidde. De Romeinen kwamen slechts tijdelijk de Rijn over, zodat de Heuvelrug niet direct door hen is beïnvloed. Indirect zorgden zij voor de invoering van nieuwe landbouwmethoden (tweeslagstelsel: afwisselend één jaar tarwe en één jaar braak) en de uitwisseling van produkten tussen verschillende streken (handel dus). Voor de landbouw betekende dat intensivering van landgebruik, want ook produktie voor de markt. Het Romeinse leger claimde trouwens een strook grond ten noorden van de Rijn voor eigen gebruik, met name als weidegrond maar ook als militaire buffer. De bevolkingsdichtheid bleef in de eerste eeuwen van de jaartelling op de Heuvelrug beperkt, terwijl er tussen de grote rivieren veel meer mensen woonden (Bataviëren). Na het verdwijnen van de Romeinen nam de bevolking nog verder af. De Germaanse volksverhuizingen betekende namelijk veel strijd en onrust (Friezen, Franken) en ook de invallen der Noormannen gaf veel versterking. Met Merovingers, Karolingers en de kerstening kwam er ten

slotte weer meer rust, dus meer claim op de grond met de nodige effecten op de natuur. Vanaf de achtste eeuw ging men in de akkerbouw het drieslagstelsel gebruiken (één op de drie jaar braaklegging). Toch bleven de effecten van de landbouw aan het begin van de Middeleeuwen beperkt, want de verstedelijking kwam nog niet echt op gang. Dus bleven bos (Heuvelrug), moeras en veen (Vallei) voorlopig nog redelijk gespaard.

Van Tiende tot en met Negentiende Eeuw.

Opnieuw braken grote veranderingen aan, voor de mens en dus ook voor het hem omringende landschap en de natuur. Drie factoren speelden hierin een rol: 1. politieke stabiliteit en bevolkingsgroei, 2. sterke ontwikkeling van de steden, industrie en handel, 3. verbeteringen in de landbouwtechnieken, om te beginnen vervanging van het aloude eergetouw door de keerploeg, zodat de grond dieper en beter bewerkt werd. De akkers moesten en konden meer voedsel opleveren en vooral de mest speelde daarin een cruciale rol. Pas in onze tijd werd mest van een tekortfactor tot een sterk de natuur aantastend teveel. Vandaar dat het potstalsysteem zich enorm ontwikkelde. De konsekwenties voor de natuur in Z.O. Utrecht waren, zoals elders, groot, groter dan ooit tevoren in de geschiedenis. Op de Heuvelrug trad in snel tempo een totale ontbossing op. Het afplaggen voor de potstal van de vooral met schapen beweide oppervlakte leidde tot een sterke uitbreiding van het heideareaal. Omstreeks 1830 omvatte de heide over heel Nederland een maximale omvang van 30% van het bodemoppervlak. Dit percentage lag voor de Heuvelrug nog duidelijk hoger. Dat er van roofofbouw sprake was, bleek uit het ontstaan van stuifzanden (in onze tijd zijn resten hiervan, bijv. in Boswachterij Leersum en bij Soestduinen, weer wel interessant). Het uitvaardigen van decreten en wetten om het kappen van bomen aan banden te leggen en nieuwe aanplant te bevorderen hielp weinig. Alleen direct bij de landhuizen en kastelen hielden parkachtig aangelegde bossen stand. Hoe volkomen kaalgeplunderd het landschap van de Heuvelrug er enkele eeuwen lang heeft uitgezien, blijkt wel uit de schilderijen en tekeningen van J. van Goyen, H. Seghers, A. Cuyt, J. de Beijer, e.a. Dit kon natuurlijk niet zo blijven, die stuifzanden gaven een absoluut eindpunt aan. Men ontdekte de grove den, die men uit Duitsland importeerde om het zand een halt toe te roepen. Deze was

Het ploegen gebeurde eeuwen lang soms zelfs met melkvee (foto in Museum Frederikshuus, Aalten)

bovendien zeer goed bruikbaar in de steenkoolmijnen als stouthout. Trouwens, de heide (plaggen) werd minder interessant voor de bemesting van de akkers door de toepassing van kunstmest, de invoer van goedkope wol uit Engeland en de toenemende katoenimport. Zo raakte de Heuvelrug weer bebost, maar niet door de boomsoorten die er van nature zouden groeien, namelijk eiken, berken, beuken, lijsterbes en vuilboom. Ook andere naaidhoutsoorten werden voor de toenemende houtbehoefte naar Nederland gehaald, zoals fijnspar, Europese en Japanse larix, Corsicaanse en Oostenrijkse den, Douglasspar, hemlockspar, enz. De Heuvelrug ziet er daardoor weer groen uit, maar natuur kun je dit eigenlijk niet noemen. De akkers waren vooral aan de Heuvelrugflanken gesitueerd, niet te hoog i.v.m. de benodigde vruchtbaarheid en niet te laag i.v.m. de te grote natheid aldaar. Door het potstalsysteem werden ze voortdurend opgehoogd en van een dikkere humuslaag voorzien. De vele fraaie akkeronkruiden (kamille, papaver, korenbloem, enz.) betekende een waarde in landschappelijk en natuuropzicht (nectar voor bijen en vlinders), en werden soms geoogst voor medicinale doeleinden. Vergroting van de landschappelijke waarde had niet voor iedereen een positief effect: door de economische gevolgen kwamen er wel hongersnoden voor op de Heuvelrug.

De variatie in gewassen was in die tijd groter dan nu. Zo werd in de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw tussen Amerongen en Elst veel tabak geteeld, en de boekweitcultuur was interessant tussen het eikenhakhout. De eikenschors werd verzameld door de ekers voor de leerlooie-

rij, ook al zwaar werk dat slechts karig betaalde. Op de Grebbeberg is door Het Utrechts Landschap een ekershut nagebouwd!. Landschappelijk-kultureel is ook het eng- of esdorpensysteem (kampen) een belangrijke ontwikkeling geweest op de Heuvelrug en elders.

In de Vallei treden er in deze periode ook grote veranderingen in natuur en landschap op. De ontvening van turf voor brandstof werd met name aan het eind van de Middeleeuwen ter hand genomen, nadat men vroeger alle vochtige gebieden zoveel mogelijk had vermeden of alleen in de droge perioden voor wat hooioogst gebruikte en de bosjes op de zandruggen voor het hoeden van varkens of koeien. Met name Veenendaal heeft zijn ontstaan te danken aan de turfafgraving, die nog tot in deze eeuw doorliep. Daarna ontstonden hier extensief beweide graslanden, zoals die er elders al langer bestonden. De ontwatering was en bleef er een groot probleem, overstromingen waren er tot in de vorige eeuw. Door het extensieve gebruik kon zich wel een zeer rijke natuur ontwikkelen en handhaven, blauwgraslanden en natte heiden; de eerste met bijvoorbeeld vele soorten orchideeën, ratelaar, melk- en moerasviooltje, vele zeggen ('blauw gras' komt vooral door de blauwe zegge), russen en biezen, blauwe knoop, trilgras, spaanse ruiter, moeraskartelblad en moeraslathyrus, enz. enz. Ook de weidevogels hadden er een paradijs.

Het landschap was kleinschalig verkaveld met veel houtwallen en meidoornhagen als perceelgrenzen en voor geriefhout, knobomen en bosjes, enz., en ook dat was gunstig voor vogels, kleine zoogdieren en andere dieren.

Anderzijds waren er sinds de Middeleeuwen een aantal dieren uitgeroeid en/of verdrongen naar meer perifere Europese gebieden, bijv. de oeros (de voorouder van onze gedomesticeerde runderen). Helaas werd de allerlaatste gedood in de 17e eeuw, in Polen. De wisert (leeft nu nog wel in Polen), eland, tarpan (bospaard, tegenwoordig weer als konix geïntroduceerd!), bruine beer, wolf, lynx, wilde kat, bever, landschildpad, otter, enz. De wezel, bunzing, marter, das en vos hielden het (nog) wel vol, maar de das is duidelijk bedreigd. De vos heeft zich recent sterk hersteld, na verminderde bejaging. Op reptielen en amfibieën kom ik hieronder terug. De mens voerde ook een aantal dieren (soms ongewild) in, bijv. konijn, zwarte rat, damhert, bruine rat, fazant.

De twintigste eeuw.

De ontwikkelingen van de vorige eeuwen werden in sommige opzichten voortgezet en versterkt, bijv. wat betreft de verstedelijking, industrialisering en groei van verkeer en handel. Toch kun je in de interactie van mens en natuur en landschap opnieuw van een trendbreuk spreken, met waarschijnlijk nog dramatischer en definitiever gevolgen dan in de vorige 'breuk'perioden. Om het geheel overzichtelijker te houden, splits ik dit op in sub-beïnvloedingsgebieden.

1. De landbouw

De ruilverkavelingen betekenden een nieuwe stap in de overheersing van de natuur door de mens. In het Valleigebied worden deze vooral na de laatste wereldoorlog doorgevoerd en de er mee gepaard gaande 'verbeteringen in de externe productieomstandigheden van de landbouw' (betere ontwatering, betere toegangswegen) en gevolgd door een immense groei van de veestapel, toepassing van meer kunstmest en dierlijke mest, egaliseren en ophogen van percelen, vaker 'vernieuwen' van de grasmat, bespuitingen tegen bloeiplanten (dicotylen), uitsluitend inzaaien van 2 of 3 soorten geschoonde grassen, steeds vaker en vroeger maaien en inkuilen van gras, vroeger in de wei brengen van het vee, uitvinding van de bio-industrie, kunstmatige beregening, opruimen van houtwallen en andere 'lastige' opstanden, bouw van steeds grotere schuren, gebruik van steeds grotere tractoren, giertanks, enz. Al deze produktieverhogende maatregelen kregen, hoe kan het anders, een dramatische weerspiegeling in natuur en landschap. In de jaren '30 zag men nog hele velden orchideeën en andere bijzondere

Mestinjectie: redding van milieu en natuur of een technische illusie ...?

planten en als broedvogels bijv. kemphaantje, ooievaar, bruine kiekendief, zwarte stern, grauwe klauwier, roerdomp en vele ander 'gevoelige' soorten, om nog niet eens te spreken over salamanders, slangen en allerlei zoetwatervissen. Maar vanaf de jaren vijftig gaan deze natuurwaarden snel bijna geheel verloren. De welvaart voor de bevolking neemt intussen wel toe. Elders in Nederland doen zich vergelijkbare zaken voor. Enkele getallen over de verdwijnende natuur in Nederland zijn de volgende. De genoemde cijfers slaan op reeds verdwenen en bedreigde soorten.

Hogere Planten: circa 40% van de 1450 soorten
Korstmossen: 40% van 665 soorten
Paddestoelen: 52% van 3400 soorten
Zoogdieren: 48% (29 van de 60 soorten)
Vogels: 33% (85 van de 257)
Reptielen: 85% (6 op 7)
Amfibieën: 66% (10 op 15)
Vissen: 22% (11 op 49)
Dagvlinders: 62% van 71 soorten
Sprinkhanen: 49% van 39 soorten

Er zijn nog veel meer groepen planten en dieren waarvan men het verdwijnen van de soorten niet precies kan uitdrukken wegens gebrek aan huidige en/of vroegere gegevens. Op de Heuvelrug en in de Vallei is dit 'grote uitsterven' ook aan de gang. Ongetwijfeld is niet alleen de geïntensiverde landbouw hier debet aan, maar ook stadsuitbreidingen, verkeerstoename, recreatie en andere menselijke bedrijvigheid. Alleen al wegens de sterk overheersende ruimteclaim (70%) is de landbouw duidelijk de belangrijkste boosdoener. Men spreekt in dit verband van de beruchte '3 V's', namelijk vermisting, verdroging en verzuuring. De bio-industrie in de Vallei is een belangrijke faktor, die anderzijds wel de mogelijkheid bood om een boterham te verdienen op eigenlijk veel te kleine bedrijfjes van nog geen 6 hectare gemiddeld. De Gelderse Milieufederatie becijferde, dat in de Vallei gemiddeld per ha. 9 koeien, 21 varkens, 210 kippen, en voorts nog kalveren, schapen, eenden en kalkoenen (uitspraak: 'De stront loopt er als het ware over de straat', NRC-Handelsblad 6/7/91). De ammoniakuitstoot overstijgt alle normen vele malen en driekwart van de grond is al fosfaatverzadigd. Toch 'mag er geen varken of koe de Vallei uit' volgens sommige boeren. Er wordt nu gewerkt aan meerdere 'technische' oplossingen (mestopslag, -verkoop, -injetting, -filters, enz.).

Met een grote overmaat aan stikstof en fosfaat in lucht, water en bodem is de kringloop die in de natuur noodzakelijk is geheel verdwenen. Alleen planten zoals riet, brandnetel, liesgras en bramen (stikstofminnende soorten) kunnen in zo'n milieu nog gedijen (hoge, ruige vegetatie). De sloten staan leeg door de verhoogde waterafvoer of bevatten alleen nog een 'algensoep' of hoog riet c.q. liesgras. De fraaie platen met dotterbloemen, waterranonkels en waterkevertjes zijn daarmee verleden tijd. Door doorspoeling naar de Noordzee raakt ook deze ontregeld (schuimstranden, algenbloei, dode zwarte plekken in de Waddenzee). Ook de wat hoger gelegen akkers veranderen de laatste 20 jaar snel van karakter. Na het verdwijnen van tabak, boekweit, mosterd, gerst, enz. hield de rogge nog wat langer stand, en daarmee fraaie onkruiden als korenbloem, papaver, kamille, bleekgele hennepnetel, akkerleeuwebek, enz., maar met de maisteelt verdween alles snel. De hoge concentraties meststofgiften en herbicidebespuitingen staan in de mais alleen nog wat grasonkruiden toe. Er is enige tegenbeweging, bijv. van de natuurbeschermingsorganisaties zoals Het Utrechts Landschap, die op enkele Heuvelrugflanken (enggronden) wat van de oude kultures herstellen, ook om de onkruidflora te redden.

Een relativerende opmerking zou kunnen zijn: *de mens heeft toch altijd de natuur veranderd*, zelfs al in het Stenen Tijdperk en de blauwgraslanden waren toch kunstmatig rijk aan natuur? Toch denk ik, dat er nu iets ernstigers aan de hand is, een meer totale vernietiging. In vroeger tijden werd altijd de 'echte' natuur door een andere 'natuur' vervangen bijv. loofbos door heide, heide door naaldbos, moeras en veen door blauwgrasland, maar de laatste tientallen jaren wordt een, weliswaar antropogeen bepaalde natuur vervangen door 'niets', een ecologische leegte! Er is totaal geen sprake meer van een kringloop, de mens kent geen maat meer in het gebruik van natuur en milieu om zich zelf steeds verder te verrijken.

Landschappelijk valt er in de Vallei, als op de Heuvelrug, nogveel te genieten. Door de kleinschaligheid zijn er nog veel bomen, bosjes en houtwallen. Landgoederen, beken en kanalen maken een fietstocht tot een aangenaam genoegen. Er zijn enkele natuurrreservaatjes en er is sprake van herinplant van houtwallen. Er zijn vele vele beleidsplannen, een speciale Valleicommissie. Er is een

Relatienotabeleid, men wil de 'ecologische infrastructuur' verbeteren. Maar men wil de kool en de geit sparen en vooral de landbouw op hetzelfde niveau houden, en dan kan men wat betreft de natuur alleen maar pessimistisch zijn. Cosmetica is geen natuur.

2. De bossen en heiden.

Na duizenden jaren van ontbossing is de herbebossing sinds ruim een eeuw systematisch aangepakt. Positief, maar toch met enkele aantekeningen. Ten eerste is de Nederlandse bosbouw geconcentreerd op de arme (zand)gronden, omdat met de landbouw meer valt te verdienen en deze dus alle vruchtbare gronden bezet. De houtopbrengst is daarom in het algemeen beperkt, terwijl er veel subsidies inzitten. Maar er is in het bos ook een 'meerwaarde' aan een schoon milieu (drinkwater!) en recreatieve waarden. Ten tweede zijn het niet de oorspronkelijke loofboomsoorten (eik, berk, lijsterbes) die een kans krijgen, maar overwegend naaldhoutsoorten uit Centraal- en Noord-Europa, Noord-Amerika en Japan. Wat de natuurwaarden van onze bossen ook sterk vermindert is de wijze van aanplant. Gekweekte (dus 'verbeterde') bomen van één leeftijd op rijtjes. Er is geen spontane opslag; bospercelen worden helemaal vol geplant; het bosonderhoud vindt plaats via 'schonen' (verwijderen van 'onnutte' spontane bomen en struiken, aanvankelijk zelfs door middel van het spuiten van een gevaarlijk gif) en via 'dunnen' (de overblijvende bomen wordt steeds meer ruimte gegeven). De wijze van houtoogst verhoogt de natuurwaarde evenmin: hele percelen worden tegelijk geveld; dikke bomen worden nooit echt oud of sterven van ouderdom. Omgevallen stammen laat men niet rotten. Hoe gering ons bosekologisch inzicht was en

hoe zeer de houtteeltkunde het bosbeheer bepaalde, bleek wel uit de 'vulhouttheorie'. Men konstateerde de geringe vertering en de verzuurende werking van het dikke naaldenpakket in de naaldbomenplantages en dacht: vallend loofblad zal verbetering geven. In plaats dat men nu de spontane opslag van berken, eiken en lijsterbes spaarde -dat bleef 'onkruid'- ging men uit Noordamerika de Amerikaanse vogelkers halen en deze tussen de dennen planten. Nu, dat hebben we geweten: er zijn al miljoenen guldens uitgegeven aan de 'bospest'bestrijding. De grauwe els kwam wel uit Nederland maar groeide nauwelijks. Anderzijds werd het krenteboompje (fraaie bloemen, fraai blad) als exoot (...) bestreden. Intussen, door schade en schande wat wijzer geworden, kijken we nu wat positiever tegen een natuurlijker bosontwikkeling aan. Er is meer voorkeur voor inheems loofhout, minder schoning en dunning, meer spontane opslag, meer dood hout (sommig publiek vindt het niet netjes in het bos..) en zelfs is er sprake van de instelling van bosreservaten waar de mens niet of nauwelijks meer ingrijpt. Het is zelfs zo, dat natuurorganisaties de stormschades als een positief element verwelkomen, als een verrijking!

Anderzijds hebben de bouseigenaren van de Utrechtse Heuvelrug recentelijk geprotesteerd tegen de bestemming van de Heuvelrug tot Nationaal Park, omdat dat de bosexploitatie een slechtere uitkomst zou geven. De 'economie' van het Nederlandse bos is echter een kunstmatige en zeer onrendabele, ook zonder natuurbestemming. Verder werkt de Boswet zeer beknottend op nieuwe initiatieven (denk bijv. aan de potenties van open plekken en meer open bosranden). Het gebruik van eikenhakhout voor de leerlooierij is al ruim een halve eeuw ten einde (verzamelen van schors door de ekers). Als restanten ervan zijn er de eikenspaartelgenbossen, met grillig groeiende stammen. Op de Grebbeberg is er een primitieve ekershut opnieuw opgebouwd.

Een trieste zaak voor onze bossen en heiden is het optreden van de 'zure regen', o.a. een gevolg van ammoniak uit de landbouw. Gevolgen: de bomen groeien minder, zijn minder gezond (20 tot 50% van alle bomen is minder of zelfs niet-vitaal door de zure regen!), hebben een dunnere kroon en allerlei typische ziektesymptomen op tak- en bladniveau. Op de bodem (meer licht en chemische veranderingen) treedt een opvallende vergrassing op, net als op de heide, met bochtige smele of pijpestrootje en tevens extra groei van

Stormschade in de bossen wordt nu door velen beschouwd als winst voor de natuur.

bramen, brandnetels, ranke helmbloem en hoge grassoorten. Andere soorten verdwijnen, zoals ik al eerder vermeldde, bijv. de paddestoelen hebben sterk te lijden (hun mycelium werkt vaak samen met boomwortels), maar ook het bosviooltje, orchideeën enz. Ook de vogels lijden onder de zure regen. De koolmees krijgt te weinig kalk voor zijn eieren. De huisjesslakken kunnen geen huisje meer vormen.

Ook zonder de zure regen verdwenen er al eerder allerlei dieren en planten uit onze bossen. Een bekend voorbeeld is het vliegend hert, een opvallende keversoort die alleen gedijt in dikke rotten-de eikestammen. De nachtzwaluw is een vogelsoort die sterk is achteruitgegaan en dat wijst op milieuverstoring, teveel lawaai enz. Na een aanvankelijk sterke achteruitgang (door gebruik van bestrijdingsmiddelen zoals DDT) hebben de roofvogels zoals buizerd, havik en sperwer zich sterk hersteld. Ook de vos is terug, hoewel niet iedereen dat waardeert. De wolf wordt voorlopig niet geherintroduceerd. De das gaat nog steeds achteruit. Hij is vaak verkeersslachtoffer. Op de heide zijn vele dieren verdwenen, waaronder de korhoen, de griel en diverse slangen. Op de vochtige heide probeert men klokjesgentiaan (en gentiaanblauwtje, een vlinder) en zonnedauw te behouden, maar het valt niet mee.

De naaldbomen versterkten de populaties van enkele mezensoorten en de goudhaantjes, maar loofboomdieren zijn teruggedrongen. Holendieren hebben het moeilijk, daar het bosbeheer de bomen 'gezond' wil houden en de oude bomen gekapt worden. In plaats daarvan hangen we nestkastjes op en vlermuiskasten.

Een vorm van bos- en heidebeheer die de laatste tijd sterk in de mode komt is de begrazing met runderen en/of paarden van allerlei type. Dat dient een dubbel doel: vergrassing verminderen, natuurwaarde verhogen maar ook om oude rassen in stand te houden zoals het Heckrund en het konixpaard. Ree, edelhert en zwijn liggen meer in de sfeer van jacht en toerisme.

Op de Heuvelrug zijn de twee grootste heidegebieden allang onttrokken aan de openbaarheid: als militair vliegveld (Soesterberg) en oefenterrein (Leusderheide, Vlasakkers). Op de natuur heeft dat zo zijn effecten, maar op de resterende heides (Lage Vuursche, Austerlitz, Den Treek en Leersum) is er voor gevoelige diersoorten teveel onrust (verkeer, toerisme). Afsluiten tijdens broeitijd

(Leersumse Veld, Breeveen) of liever nog permanent is nodig voor hun overlevingskansen.

3. Steden, industrie, plantsoenen, eigen tuin

Net als elders in Nederland zijn ook op de Utrechtse Heuvelrug en in de Vallei in de 20e eeuw de steden in snel tempo uitgegroeid (bevolkingsgroei, woningverdunding = welvaarts-groei). Dit ondanks de toenemende behoefte om de 'groene' gebieden te sparen (concentratiebeleid). Bijna een vijfde van ons landoppervlak bestaat nu al uit huizen, wegen en industrie. In Z.O.-Utrecht is dit een extra probleem, want zowel de bossen als de Vallei willen we sparen.

Het nut van 'groen' in de stad werd al in de vorige eeuw ontdekt. Er is nu gelukkig een tendens gaande de straten en plantsoenen natuur- en milieuvriendelijker in te richten en te beheren. Niet alleen het gifgebruik, maar ook het schoffelen wordt ter discussie gesteld, en in het gras mogen weer bloemen staan. Een kruidentuin is aardig, maar een ecologisch groenbeheer is nog belangrijker. Bijna elke bewoner wil een eigen tuin, maar door ruimtegebrek worden de tuintjes steeds kleiner. De natuurkennis van de meeste mensen is helaas zo beperkt en het idee van 'mooi' zo eenzijdig, dat een bepaald bloemenassortiment (exoot, dubbelbloemig, 'zuurstokkleuren, de 'bekende' soorten) in de tuinen overheerst en de gazons groene lakens zijn. En dit, terwijl het stedelijk milieu juist wat compensatie zou kunnen bieden voor de verliezen aan natuurwaarden in de agrarische gebieden. Pas op: de vele dagpauwogen en kleine vossen op de budleia's geven eigenlijk een stukje natuurverloeding aan. De rupsen van deze vlinders leven op brandnetels en deze zijn door de vermessing van Nederland sterk toegenomen. Omstreeks 1900 waren deze vlinders niet talrijk, maar ook de brandnetels niet! Vele andere soorten vlinders zijn intussen verdwenen, maar dat valt niet op.

4. Verkeer, wegen, bermen.

Een belangrijk onderdeel van de grote veranderingen in het menselijk gedrag in de laatste eeuw, met ook weer zijn implicaties voor natuur en landschap, vormt ongetwijfeld het gebruik van de auto. Op nostalgische oude prenten zien we verdwenen exemplaren, die weinig gestroomlijnd en nog niet in miljoenen aantallen aanwezig waren. En verder terug in de historie waren er slechts karren, paard en wagen en trekschuit. Asphalt bestond nog niet, de wegen waren slechts karre-

Overal veel asfalt en auto's, ook in Z.O.-Utrecht (Rijnbrug, Rhenen)

sporen. Nu zijn er per gezin vaak twee auto's of meer, kunnen de toenemende asfaltbanen de autostromen nauwelijks de baas en dijen overal de parkeerplaatsen uit. 'Blij dat ik rij' is het motto en niemand wil langzamer zijn dan de ander. In de files zie je overwegend één persoon per auto, wat een geweldige verspilling en aanslag op het milieu betekent. De natuur wordt in stukjes gesneden, dieren en planten in stress en isolement gebracht en het geeft een flinke bijdrage aan de 'zure regen'. De uitlaatkatalysator bleek de zoveelste technische illusie van de moderne mens, want de toename in de verkeersstroom deed het positieve effect weer te niet. Ook Heuvelrug en Vallei worden doorsneden door talloze Rijks- en andere wegen. Een opvallend slachtoffer is de das die graag tussen Veluwe en Heuvelrug migreert. Maar hij is niet de enige. Soms lees je van een suksesje: een verkeersviadukt bij De Bilt werd niet geplaveid maar aan de dieren teruggegeven! Maar in alle natuurgebieden is de verkeersdreun hoorbaar. Op de Grebbeberg zagen we recentelijk naast de bekende dierentuin een gigantisch parkeerterrein verschijnen, waarvoor bos moest wijken.

Ondanks waarschuwingborden met 'overstekend wild' sterft menige ree, egel en vlinder op de weg. Met die vele verpletterde egels komen we vanzelf op het bermbeheer. Vele mensen zeggen: het gaat weer goed met 'de natuur', er staan zoveel bloemen in de berm! Deels is dit juist -het niet meer gif spuiten en de aangepaste maaischema's geven wilde planten een kans, waar ook vlinders, bijen, egels, enz. op af komen.

Maar.... moet onze natuur het nu hebben van die smalle linten naast asfalt en voortrazend verkeer? Bovendien, vele gemeenten willen zo goedkoop mogelijk 'beheren', en laten daarom het maaisel-hooi weggroten tussen de nieuwe planten. Dat bevordert alleen maar de groei van brandnetel, bereklauw en hoge grassen (ruigtekruiden) en niet het gewenste grasklokje, knoopkruid, margriet, cichorei, pastinaak, bitterkruid, enz. En ook de overal doordringende stikstofdepositie vanuit de landbouw is vernietigend op de soortenvariatie, temeer daar niet alle vegetaties worden gemaaid.

5. Recreatie.

Pas in de laatste eeuw zijn termen als 'ontspanning', 'vrije tijd' en 'recreatie', zeker voor de gemiddelde burger, een nieuw begrip geworden. Deze 'herscheping' van de mens, naast werken en geld verdienen, eten en slapen, oefent opnieuw de nodige effecten uit op milieu en natuur. Om zich elders te ontspannen gebruikt men vaak de auto, zodat ook op zondagen de wegen vollopen. Wandelen in een natuurgebied is in principe een positieve zaak, maar tijdelijke of permanente afsluiting van terreinen is hier en daar nodig in verband met de gevoeligheid of zeldzaamheid van een bepaalde fauna en/of flora. Op Heuvelrug en in Vallei kennen we deze reservaten ook. Fietsen is heel gezond, zeker als je zo vaak in de auto of op het werk zit, maar omdat alle reguliere wegen voor de auto zijn, wordt er op allerlei, soms wat kwetsbare plekken, extra fietsasfalt aangelegd. De ontwikkeling van campings, speciale dagrecreatieterreinen (Henschotermeer) en 'pretparken' centraliseren de recreatie-effecten enigszins, maar het uitstralings-effect op de natuur moet men in de gaten blijven houden. De explosieve ontwikkeling van golfbanen is iets nieuws en mag niet de vrije hand krijgen. Aanleg in natuurgebieden is uit den boze, een boerenweide lijkt heel wat geschikter. Het ruimtebeslag is weinig democratisch. Tussen Rhenen en Veenendaal heeft zich in een zandgroeve (Kwintelooijen) een bijzonder natuurgebied ontwikkeld, zodat te hopen valt dat daar geen -vanwege de hellingen kwetsbare- golfbaan komt. Het blijft dan ook vrij toegankelijk.

Ook met de ruitersport, het mountainbikefietsen, ultralightvliegen, motorcross en andere 'off the road'-activiteiten moet men voorzichtig zijn. Meestal is daarbij onze kwetsbare natuur in het geding.

6. Economie en natuur, natuurbescherming en de toekomst: epiloog

Als we twee krantekoppen vergelijken: 'De Grieken kenden de economie van het genoeg' en 'Economie groeit maar één procent' dan zien we een wereld van verschil. Als we er nog enkele krantekoppen naast zouden leggen, met name over de GATT (Wereldhandelsconferentie) dan begint het te dagen.

Was voedselproductie vroeger pure noodzaak, nu is deze activiteit (samen met allerlei industrieën) geworden tot pure oorlogsvoering, zij het met andere middelen en andere slachtoffers dan een traditionele oorlog. Het leefmilieu voor de mens proberen we nog zo goed mogelijk te redden, maar planten en dieren in de natuur én de natuur en de mens in de Derde Wereld zijn duidelijk sluitpost. Nederland is na de VS de grootste landbouwexporteur en dat levert veel geld op, maar de toekomst voor onze boeren is helemaal niet zeker. Voedsel moet men zoveel mogelijk in ieder land zelf maken (vergelijk Israël). Natuurlijk, ook de oude Grieken waren bezig met ontbossing, zodat vergelijking met de Indianencultuur een betere is. Maar alles wordt nu heel anders vergeleken met deze twee culturen.

We zagen in ons verhaal dat sinds de Neolithische revolutie van de landbouw de mens zich meer en meer buiten de natuur een eigen (cultuur)wereld bouwde, zodat de menspopulaties enorm in aantal konden toenemen. Ieder individu ging over steeds meer materiële goederen beschikken. Mede door het autoverkeer en andere activiteiten, maar vooral door de vermessing, verzuring en verdroging van de te intensieve landbouw is er nu absoluut geen sprake meer van een kringloop. Grote verstoring van het evenwicht en uitroeiing van duizenden soorten planten en dieren is het gevolg. Ons voedselpakket kost ons slechts 5% van ons dagelijks budget, wat de enorme luxe van ons bestaan aangeeft. Ook de boeren in de Gelderse Vallei en op de Utrechtse Heuvelrug beseffen waarschijnlijk mede door de neveneffecten zijn, terwijl kleinschaligheid juist zo'n goed uitgangspunt zou kunnen zijn. En ook het autoverkeer zou heel anders georganiseerd moeten zijn. Vage plannen om sluisverkeer door kwetsbare gebieden tegen te gaan helpen daar niet. In het bosbeheer en stedelijk groen en bermen zijn wel verbeteringen te zien.

Wij allen en ook de politiek zouden eindelijk eens de kosten voor het behoud van de natuur, milieu en derde wereld moeten erkennen als iets dat ons budget wezenlijk vermindert, zonder dat we dat inflatie noemen en steeds weer met loonsverhogingen te niet doen. Als we naast consumptie van eindeloos veel materiële zaken geen andere waarden in het leven een kans geven, dan zie ik de toekomst somber in. Te grote verschillen tussen arm en rijk wekken steeds weer jaloezie op. Als je de enorme territorialiteit en competitiedrift ziet die alleen al tegenkomt in het 'nationale feest' van een Europees voetbalkampioenschap van Oranje (1988), dan kun je voor de verdere toekomst niet optimistisch zijn. Het instinct is kennelijk sterker dan de ratio, maar de combinatie van beide is vernietigend, als ethiek en geweten dit niet meer kunnen temperen. Voor overleving van de natuur is het instellen van reservaten, scheiding van werelden, niet functioneel. De maatschappij als geheel moet weer extensiever met zijn leefomgeving omgaan: zoals we nu handelen, gaat dit de draagkracht van natuur en milieu te boven, ook op de Heuvelrug en in de Vallei.

Allerlei goede bedoelingen zijn onvoldoende: 'een beter milieu begint bij jezelf!' Je kunt wel iets doen: natuureducatie op scholen, milieukluis, lid worden van een natuurorganisatie. De diverse overheden maken vele rapporten: NMP, NMP+, Natuurbeleidsplan (met zijn verbetering van de ecologische infrastructuur van Nederland etc). Maar, als de ene hand iets doet en de andere hand iets laat is dat niet de juiste weg.

D. Prins
Asterstraat 3
3911 WE Rhenen

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

De toekomst van de Utrechtse Heuvelrug en Vallei

Jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland

De toekomst is begonnen! Heden iets op touw gezet kan morgen negatieve gevolgen hebben. Er moet derhalve vooruit worden gedacht Het dagelijkse leven is echter goed gevuld. De prangende vraag is met wat. Misschien wel met de waan van de dag en zo vliedt het leven heen en wordt achteloos met de toekomst omgegaan. Het overkoepelende thema "het dagelijks leven door de eeuwen heen" rakelt veel op.

Eeuwen geleden, het was in 1668, vestigde zich een zekere Willem Adriaan naast het Mauritshuis in Den Haag. Het is de moeite waard iets over zijn dagelijks leven te vernemen. Zijn speelzucht was grenzeloos en uitpattingen lagen hem zeer. Met schelmenstreken vulde hij de dag. Hij was altijd bezig met zijn zaken of genoegens. Zijn diplomatiek talent wordt geroemd. Zijn karakter zou als opgewonden en wanordelijk kunnen worden bestempeld. Een tijdgenoot, de heer van Som-

melsdyck gaf de raad dat Willem Adriaan "beter soude doen een wat eerlycker man te wesen". Hij was overigens voor geen kleintje vervaard want op eigen initiatief lichtte hij de bastaardbalk uit zijn wapen. Een man die duidelijk van wanten wist maar zich vaak in de nesten werkte, waardoor de toekomst hem soms hete grond onder de voeten leverde. Overigens zijn er goede gronden hem op deze plaats te loven. Genoemde Willem Adriaan van Nassau liet immers het prachtige

slot Zeist aanleggen met de vorstelijke tuinen en waterpartijen die op een gravure van Stoopendaal een lust voor het oog bieden. Ondanks de merkwaardige dagelijkse levenswandel wist Willem Adriaan voor de toekomst iets te scheppen. Voor zijn schepping komt de ontwerper Jacob Roman 'de man van de schuiframen in Nederland' met de lijfspreuk 'in alles hout maet' de eer toe. Het maat houden is in een dichtbevolkt land ook in het dagelijks leven een belangrijk gegeven. Op het vlak van de ruimtelijke inrichting wordt daar steeds naar gestreefd door de eeuwen heen.

Gevoelens van de mens veranderen per dag, per periode. Dit leidt op zijn beurt tot een andere invulling van het bestaan. Zo is de waardering voor dieren, voor landschap enz. niet hetzelfde als voorheen. Rond het zetten van de meiboom werd een fraai feest opgezet. Meitakken werden als liefdemei aan het huis van de geliefde bevestigd. Nu wordt de maand mei met vergaderingen ingeluid. Vroeger alom vreugde wanneer de ooievaar op het nest op het kerkdak neerstreek. Het was een confrontatie met het beginnend leven. Aan kinderen werd verteld hoe de kool of de ooievaar er borg voor stond dat een broertje of zusje verscheen. Een kind van de huidige tijd heeft er geen benul van. Een kind ziet noch ooievaar noch kool! Zeer onlangs bezocht ik Polen en aanschouwde daar de statig stappende ooievaar. Trouwens een landing van een ooievaar beleven is prachtig. Jeugdherinneringen bloeien dan weer op, uit de tijd dat ze inderdaad nog op het kerkdak nestelden. Andere tijden, andere waardering! Ik verduidelijk dit met een poëtisch geluid te vinden in 'Het Lustoord' van J.B. Christemeyer, uitgegeven in 1837. Het is een gedicht geïnspireerd op de omgeving van Doorn en Langbroek

*"t gelaat van 't aardrijk is verheugd,
't Geboomte lacht ons tegen;
De groenende akker juicht van vreugd
En groeit bij 's hemels regen."*

De Stichtse Lustwarande is zeer bijzonder. De hoge zandgronden worden bejubeld en zijn een algemeen gewilde vestigingsplaats. Nochtans waren de zandgronden niet altijd in trek. Hedentendage is de heuvelrug echter een geziene streek. De prijzen van woningen weerspiegelen dat. De statistiek inzake de dagrecreatie geeft hetzelfde beeld. Het gedicht geeft aan dat de tijd veranderd is. Bij groei wordt meer gedacht aan kunst-

mest dan aan hemelse machten. Gaat men nog verder terug dan blijkt dat de cultuur een gans ander patroon biedt. In de taal treft men nog rudimenten aan. Vroeger lachte men zich nog letterlijk dood. Pure vreugde brak los en men gaf het ruim baan. Het leven bood immers niet veel. Nu een overvloed van vrije tijd, veel welvaart geeft mogelijkheden te over.

Of je wilt of niet de toekomst breekt aan en je stapt er binnen. Wat biedt de tijd straks? Wat wordt ervan gemaakt? Ik zal mij voornamelijk tot de laatste vraag beperken. Wat willen wij? Ik zal het bekijken vanuit de provinciale optiek. De toekomst moet ik begrenzen. De Vierde Nota betreffende ruimtelijke ordening beslaat een periode tot 2015. Allemachtig lang! Vertegenwoordigende lichamen bestaan vier jaar. Dus zijn meer dan vijf zittingsperiodes in het geding. De maakbaarheid van de samenleving wordt niet meer geloofd maar toch wordt met dit soort termijnplanning geschermd. Zo wordt gesteld, dat tot 2015 in het stadsdistrict Utrecht een 50.000 woningen moeten worden gebouwd. Het is een lange tijd om te gaan! Hoe vaak blijkt niet dat op korte termijn de situatie zich wijzigt. Er treden veranderingen en verschuivingen op waardoor de planning in duigen valt. Een voorbeeld, maar er zijn er meer dan mij lief is, de A 12 en S13-aansluiting bij Bunnik. Het komt drie jaar later gereed. Ook op het terrein van het openbaar vervoer zijn schrijnende voorbeelden aan te halen.

De Heuvelrug! Welk een aantrekkelijk gebied. Nu en straks. Het gebied is zo aantrekkelijk, dat het onder grote verstedelijkingsdruk staat. Eveneens ondervindt het druk van de zijde van de openluchtcreanten. Het is belangrijk een onversneden doelstelling te kiezen. Natuurwaarden zijn richtinggevend. Natuur mag niet worden verwaarloosd en moet hoog verheven staan. Natuurwaarden moet je niet omheen kunnen wanneer je ze niet terug kunt krijgen. In dit verband speelt de keuze van nationaal park.

Een dergelijk park wordt als een geheel beheerd. Hierbij is het doel de instandhouding en/of ontwikkeling van de aanwezige ecologische, landschappelijke en cultuurhistorische hoedanigheden. De inpassing in de ecologische hoofdstructuur is bijzonder belangrijk. Naarmate de ecologische hoofdstructuur beter verantwoord is wordt het Natuurbeleidsplan sterker verankerd. Bij een dergelijk kerngebied van de ecologische hoofdstructuur gaat het om natuurbehoud, natuurontwik-

keling, natuurgerichte recreatie, voorlichting en educatie en wetenschappelijk onderzoek. Een dergelijk kerngebied lijkt gelegen tussen de weg Doorn-Maarn/spoorlijn Maarn-Veenendaal, de weg Veenendaal- Rhenen en de Rijkssstraatweg Rhenen- Doorn aan de zuidzijde ervan.

Het bos- en natuurgebied binnen dit potentiële park beslaat circa 700 hectare. In het streekplan, dat werd vastgesteld in november 1986 werd dit gebied aangewezen als 'natuurgebied', 'bosgebied met hoofdfunctie natuur' en 'multifunctioneel bosgebied'. Hieruit spreekt duidelijk, dat de natuur aan het woord moet blijven. Het gebied wordt ingesloten door stedelijke bebouwing van een negental kernen. Er bestaat derhalve een vestigingsdruk. Bij voor het gebied bedreigende activiteiten, zoals uitbreiding van bebouwing, vestiging van bedrijven, sportterreinen etc. zal terughoudendheid dienen te worden betracht. Behalve het bescherming biedende streekplan, dat de toets vormt bij de goedkeuring van gemeentelijke bestemmingsplannen, bestaat er het regionale Bosplan. Dit betreft een uitwerkingsplan van het streekplan. Het dateert van oktober 1988. In dit plan wordt de Heuvelrug aangeduid als 'bosgebied met hoofdfunctie natuur', 'multifunctioneel bosgebied' en 'primair bosgemeenschap ten behoeve van natuurwaarden'. Secundo wordt de functie opgevoerd voor recreatief medegebruik en eventueel houtoogst als deze tenminste niet de waarde van het gebied schaadt. Bij multifunctioneel bosgebied zijn er verschillende doeleinden te onderkennen, zoals houtteelt, natuur, recreatie en landschap. Behalve de twee laatstgenoemde plannen bestaat er het uitwerkingsplan stiltegebieden van januari 1990. Het leven is blijkbaar zo jachtig dat bij de opvoering van stiltegebieden vaak wat meesmuilend wordt gedaan. In onze cultuur bestaat de gekruiste houding die de Oosterling zo kenmerkt niet. Het duurt zo lang voor je weer staat en die tijd kan schijnbaar niet gemist worden! Bij het dagelijks leven wordt niet gedacht aan de rustbeleving. Natuur heeft rust wel nodig. Stiltegebieden kunnen dit bevorderen. Er vallen twee te onderkennen. Ik noem de Boswachterij Leersum met meer dan 1250 ha en de Amerongse Berg, een terrein van ruim 1100 ha. De plannen kunnen worden gezien als wilsuitingen van de overheid, in dit geval de Staten van Utrecht die voor een beleid kiezen waarbij de Heuvelrug wordt behoed voor stedelijke activiteiten. Ik heb redenen om aan te nemen dat dit beleid

op zijn minst wordt gecontinueerd. In de toekomst zal derhalve op hetzelfde beleid mogen worden staat gemaakt. De werkelijkheid zal, zo is mijn verwachting, op dit punt een sterker beleid laten zien. Er valt duidelijk in de afgelopen vijf jaar een toenemend beleid te onderkennen dat erop gericht is de natuur beter tot haar recht te laten komen. In dit opzicht is er bewijsvoering mogelijk en is de redenering niet uitsluitend op extrapolatie gegrond. Ik noem de Perspectieven-schets Ruimtelijke Ordening - 2015, vastgesteld door de Staten in januari 1991. Deze schets is bedoeld als leidraad bij de voorbereiding voor het nieuwe streekplan. Het streven is erop gericht deze in het voorjaar van 1993 vast te stellen. De looptijd ervan is tot 2005. In de Perspectieven-schets wordt de waarde van de Heuvelrug en het Valleigebied onderkend. Het stuwwalcomplex van de Heuvelrug bevat hoge natuurlijke en landschappelijke waarden, meer dan een regionale recreatieve betekenis rust op het gebied. De hydrologische betekenis ondervindt een stijgende erkenning. De grondwaterstand geeft zorgen en wordt te laag gevonden. Er wordt onderkend, dat de natuurlijke waarden onder druk staan. Ten aanzien van de duurzaamheid van de houtopstanden moet gesproken worden van een bedreigende situatie. De effecten van verzuring, vermisting en verdroging zijn uiterst negatief. Een kostbaar gebied is in het geding. Het is ook een gebied met waarde voor de recreatie. Natuurlijk wordt de mens recreëren gegund. Veel recreanten betekenen wel een bedreiging voor de natuur. Een zeer zorgvuldige afweging en planning om niet te spreken over een aangepaste inrichting zijn op hun plaats. Gelet op de waarde van het gebied is gekozen voor een extensieve dagrecreatie. Er wordt naar gestreefd de druk beperkt houden. Verblijfsrecreatie moet van kwaliteit zijn en leent zich niet voor uitbreiding omdat het beslag ervan eigenlijk zich niet verhoudt met de kwetsbaarheid van het gebied. Uit de Beleidsnota Recreatie en toerisme van april 1987 blijkt, dat de Heuvelrug niet uitputtend voor de recreatie kan worden aangewend. Voor de toekomst is met name het Beleidsplan Natuur en Landschap van belang. Dit is een kerndocument waarin het taakveld natuur en landschap als geheel wordt geregeld.

Rhenen is aangewezen als speerpuntgebied om de toeristische ontwikkeling te accentueren. Vaak wordt deze handelwijze gevolgd. Binnen een ge-

bied waarin een bepaalde functie tot haar recht moet komen wordt een bepaalde plaats aangewezen om tot een concentratie te komen en zo de ontwikkeling voor een geheel gebied beter te kunnen begeleiden.

Het is nog in het ontwerp stadium. Het gaat om een keuze voor het creëren van een ruimtelijk stabiele ecologische hoofdstructuur. Hierbij zijn zogenaamde kerngebieden in het geding. Dit zijn aaneengesloten gebieden met belangrijke natuurwaarden waarvan mag worden verwacht dat onder de juiste omstandigheden daarin van duurzame handhaving sprake zal zijn.

In dit beleidsplan worden verschillende invalshoeken gehanteerd. Zo wordt er uitgegaan van de bron- en kwelmilieus, sloot- en oevermilieus en weidevogelgebieden. Fourage- en pleistergebieden komen in het beeld. Aan natuurgebieden en aan de instandhouding en vernieuwing van het landschap wordt ruimschoots aandacht besteed. Alleen bij de natuurontwikkeling is er bijna 5800 hectare in het geding. Bij de inzet van het instrument 'relatienota' wordt aan bijna 2950 hectare gedacht. Met het oog op veiligstelling van terreinen wordt bijna 5600 hectare voor aankoop in aanmerking gebracht. Er wordt gewerkt met zogenaamde speerpunten in het beleid. Hiermede wordt bedoeld op bepaalde met name genoemde gebieden die uit een oogpunt van bijvoorbeeld de waterbeheersing moeten worden beheerd. In dit verband worden onder meer genoemd de kwelgebieden van het Binnenveld en de verspreide vennen.

Alles overziende valt er een duidelijke lijn voor de toekomst te ontdekken. De accenten in het beleid spreken voor zich. De natuurgebieden worden als speerpunt gezien. Het is ook van betekenis, dat er sprake is van een potentieel nationaal park. Te denken valt aan de twee stiltegebieden, de Remmerdense Heide en bijvoorbeeld de vochtige heiden van het Egelmeer. Gebieden die ook bescherming verdienen. Het blijft wel de kernvraag of die in voldoende mate kan worden gegeven zodat de natuurkwaliteit voor de toekomst gewaarborgd is.

De Heuvelrug en Vallei vormen een interessant ontwikkelingsgebied. Bestuurlijk gezien vallen ze in Zuid-Oost Utrecht. Er woont een nijvere bevolking. Op zichzelf een 'push'-factor. Voorts is er druk vanuit andere streken op recreatief gebied. Er een bevroren gebied van maken door de zogenaamde ijskastformule toe te passen is on-

mogelijk, het zou onrecht doen aan de er woonachtige bevolking. Er moeten derhalve activiteiten geplaatst worden. Ik denk aan circa 4000 woningen tot 2005 en een 70 ha bedrijfsterrein ten behoeve van de werkgelegenheid.

In het gebied is Veenendaal aangewezen als opvangkern, daar dient het geconcentreerd te gebeuren. Er loopt nu een studie waarbij als partners twee provincies (Gelderland en Utrecht) optreden en de gemeenten Veenendaal, Ede, Wageningen en Rhenen.

Onder meer is in het geding een woongebied te vinden van 100 ha.

In de rest van Zuid-Oost Utrecht, waarbij ik aan het westelijk deel ervan denk, spelen de stadsgewesten Utrecht en Amersfoort een opvangende rol. In het gebied zelf is voor consolidatie gekozen. Is dat een stilstand voor wat betreft de ontwikkeling van het gebied?

Juist de bedoeling is dat het gebied wel degelijk een ontwikkeling ondergaat. Dit blijkt alleen al uit het beleidsplan voor natuur en landschap en bijvoorbeeld het bosplan. Maar ook op het terrein van het wonen liggen er inbreidingsmogelijkheden. Het is echter beslist niet de bedoeling dat er uitbreiding plaatsvindt ten behoeve van de functies wonen en werken. Door deze vormen van verstedelijkingsdruk zou immers het kwetsbare gebied worden aangetast. Hierbij past de kanttekening dat van nature gemeentebestuurders aan uitbreiding denken. Ik gebruik hier de woorden 'van nature' om aan te geven dat een bestuurder beducht is voor een teruglopende bevolking. Er treedt dan tevens vergrijzings op en men vrees de hond in de pot. Het draagvlak zou inkrimpen. Voorzieningen zouden afnemen en de gemeente zou onaantrekkelijk worden. Dit laatste is uiteraard niet iets dat een gemeentebestuurder nastreeft. Het streven naar een zekere autarkie valt te plaatsen maar strookt niet met de mobiliteit en het gedragspatroon in de burger. Deze trekt allang over de grens van de gemeente heen om bepaalde behoeften te dekken. De voorzieningen behoeven niet alle in een gemeente aanwezig te zijn. Wel dient de af te leggen afstand om een bepaalde voorziening te benutten te worden afgewogen. Gelet op de geringe afstanden in de provincie en zeker binnen de Heuvelrug zelf, zijn dit soort vraagstukken te overwinnen. Er wordt wel eens smalend gedaan over een gemeentebestuurder die groei bepleit en eigenlijk voor een evenwichtige bevolkingspiramide kiest, laat ik echter in dit verband een

uitslag van een onderzoek noemen. De uitslag behelsde, dat een jeugdige scholier zich gemakkelijker ontwikkelde -'meekwam'- wanneer de grootouders vlakbij woonden en vaak werden bezocht. Het contact tussen jong en oud werkt derhalve positief. Wel dit kan bij een evenwichtige bevolkingspiramide. In het algemeen biedt een dergelijke piramide meer mogelijkheden voor een gemeenschap om te bloeien. Een draagvlak voor beleid is essentieel. Ontbreekt het draagvlak dan loopt het beleid gevaar niet tot uitvoering te komen. Er moet sprake zijn van een gedragen beleid. De kans op realisering is dan veel groter. Dit houdt in dat ingezien moet worden, dat veel van de gemeentebestuurders wordt gevergd. Ze zullen zich moeten richten op een ontwikkelingsbeleid. Gelukkig heeft dit in het denken reeds gedeeltelijk postgevat. Uit ervaring als bestuurder in een teruglopende Zeeuwse gemeente weet ik dat het allerminst eenvoudig is stuur te geven in een in bevolking dalende gemeente. Zelfs op een grotere schaal blijkt dat. Zo kan niet worden gezegd dat er in ons land voldoende rekening wordt gehouden met de gevolgen van de demografische toekomst. Bij een ontwikkelingsbeleid van andere aard waarbij het onder meer erom gaat niet meer per gemeente te plannen of uitsluitend op gemeentelijke schaal te denken zou met een verwijzing naar allerlei opkomende denkbeelden op het gebied van de bestuurlijke schaal kunnen worden gedacht aan één Heuvelruggemeente. Ik geef onmiddellijk toe dat mijn gedachten nu een te hoge vlucht nemen. Ik keer terug naar de begane grond. Nochtans is het een gebiedende voorwaarde voor de toekomst, op grotere schaal te denken.

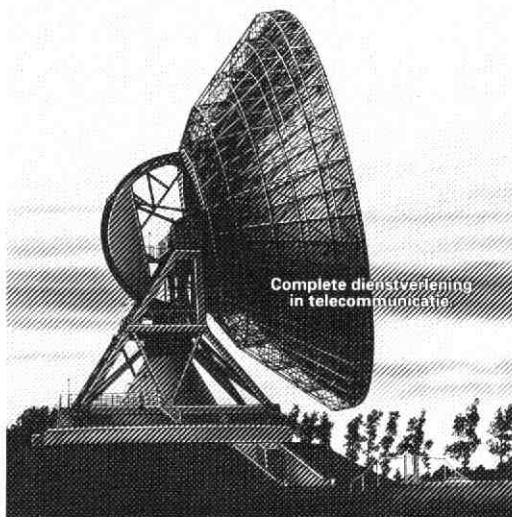
Bij een beschouwing over Zuid-Oost Utrecht verdient de Vallei speciale aandacht. Dit gebied oogt voor een deel agrarisch. Meteen duikt bij het noemen van de landbouw de intensivering op. De landbouw wordt te gemakkelijk vereenzelvigd met een groene activiteit maar de werkelijkheid staat op gespannen voet met de groenactiviteiten. De landbouwbeoefening levert tal van conflicten op. Voor een duurzaam functioneren van landbouw en natuur is een scheiding van functies gewenst. Dit ligt verre van eenvoudig. Het Vallei-gebied is kleinschalig en oogt aantrekkelijk. Er wordt momenteel een plan van aanpak in groter verband opgezet. Het zogenaamde ROM-project Gelderse Vallei. Hierbij gaat het om een reduceren van de milieubelasting door de intensieve

veehouderij. Niemand zal de dotterbloem willen missen maar door allerlei oorzaken dreigt het toneel leger en leger te worden. In dit verband wil ik met ere het project de Blauwe Kamer noemen bij de Grebbeberg. Het is fantastisch hier de nieuwe ontwikkeling te zien. Een gemeenschappelijke inspanning kan het Valleigebied zeker ten goede komen. Steeds meer blijkt, dat het niet alleen om kleinere elementen gaat maar dat het juist bijzonder waardevol is wanneer grotere complexen op een bepaalde, de natuur dienende wijze worden heheerd.

Het dagelijks leven straks zal anders zijn. Veranderingen vinden meestal geleidelijk plaats en vallen niet gemakkelijk te onderkennen. Straks leeft er een sterk vergrijsde bevolking. Er zal sprake zijn van een 'bedaagd leven'. De mobiliteit zal in een ander en rustiger vaarwater komen. Het huis zal vol technische apparatuur zijn en dankzij veel technisch vernuft tal van mogelijkheden bieden om er langdurig en aangenaam te toeven.

De georiënteerdheid van de mensen zal toenemen. De aandacht voor de natuur in de eigen omgeving zal bijzonder hoog scoren. De milieueducatie gaat vruchten afwerpen. Zelfs de properheid scoort weer. Binnen Zuid-Oost Utrecht zal veel terug gewonnen zijn. Het voorzieningenpeil zal hoog zijn. Het blijft een streek waar men aangenaam woont. De redenering kan ook worden gevolgd dat het individualisme zo sterk wordt dat men alleen nog oog heeft voor zichzelf. Niets menselijks is de mens vreemd, nochtans geloof ik dat de mens zich uit de eigen ban zal bevrijden waardoor ik toch optimistisch ben. Wat is het dagelijks leven trouwens zonder hoop in de toekomst! Zo blijft ook Oud-Utrecht vernieuwend bezig. Wanneer dit het streven is, wacht de Heuvelrug een toekomst waarbij het voor de mens dagelijks goed toeven is binnen Zuid-Oost Utrecht.

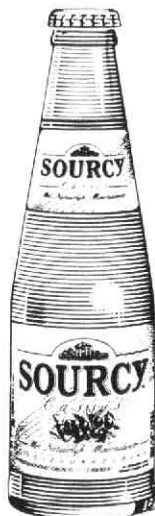
*Jhr P.A.C Beelaerts van Blokland
Achter St. Pieter 200
Utrecht*

Complete dienstverlening
in telecommunicatie

Of we nu een schietlinneme plaatsen, een communicatiesatelliet in de ruimte lanceren, een omvangrijke digitale telefooncentrale in werking stellen, internationaal een "wide area network" aanleggen, een geïntegreerd "local area network" met geavanceerde randapparatuur installeren, het pakket telediensten uitbreiden, de service mogelijkheden vergroten... of heel gewoon een nieuwe telefoon bij u aansluiten: als het om telecommunicatie gaat, is PTT Telecom bezig om u steeds beter van dienst te zijn. Bel voor meer informatie een van onze gratis nummers: 06-0403 voor zakelijke diensten, 06-0402 voor particuliere diensten.

ptt telecom

UTRECHTS NIEUWSBLAD

In 't UN staat wat u persoonlijk raakt.

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

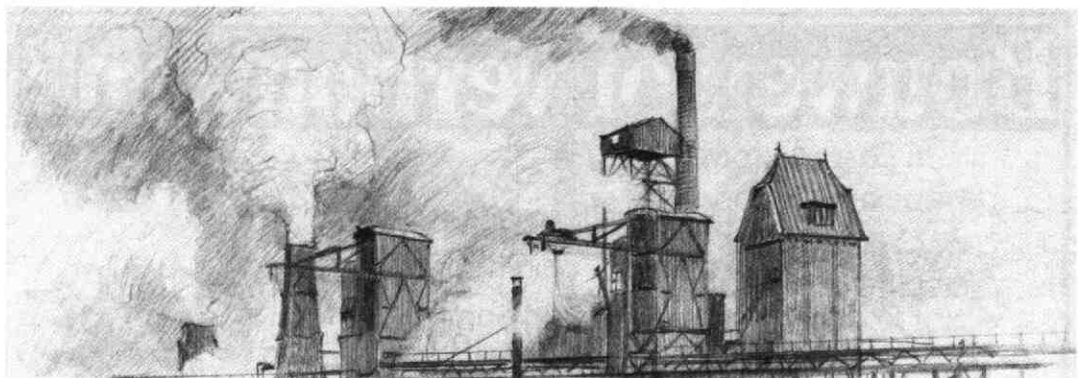
**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404 56644

SPONSORS van het
symposium

Hans van Dokkum, Tekening (detail) van de gasfabriek aan de Blauwkapelseweg, 1936.

Aanwinsten 1991 Tentoonstelling Gemeentelijke Archief- dienst Utrecht

Het is inmiddels een goede traditie geworden, dat de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst in de eerste maanden van het jaar een selectie van de aanwinsten van het voorgaande jaar exposeert. De belangrijkste aanwinst van het afgelopen jaar is de tekening van de 17e eeuwse tekenaar Herman Saftleven, die in november op een veiling werd verworven. Op de tekening is o.a. de Mariakerk te zien.

De Topografisch-Historische Atlas verzamelt afbeeldingen die betrekking hebben op de gemeente Utrecht. Veel van deze aanwinsten zijn foto's van de Gemeentelijke Fotodienst. Op de tentoonstelling is een fotoserie te zien van de sloop van de schoorsteen van het voormalige slachthuis op 27 augustus: elke fase van het opblazen is in beeld gebracht. In het afgelopen jaar zijn portretfoto's gemaakt van de directeurs van de Gemeentelijke Diensten. Een selectie uit deze foto's is op de tentoonstelling te zien.

Van de tekenaar Chris Schut is dit jaar werk aangekocht van het Militair Hospitaal aan de Joseph Haydnlaan. Het omvangrijke hoofdgebouw is in zijn uitgestrektheid vastgelegd op een aquarel.

Dolf Schuurmans Stekhoven maakte een tekening in de Pandhof van de Dom, waarop ook het theehuis te zien is.

W.G. Hagemans schonk in het afgelopen jaar een omvangrijke collectie aquarellen van zijn hand aan de Topografisch-Historische Atlas. De keuze die voor de tentoonstelling is gemaakt toont o.a. de Wittevrouwensingel en Van Rijn's mosterdfabriek aan de Nieuwekade.

Van Hans van Dokkum werden een tekening en een ets aangekocht, die hij in 1936 maakte van de gasfabriek aan de Blauwkapelseweg. Vóór de gasfabriek tekende hij een niet-bestaand kanaal.

De kunstenaar Jos van de Pol maakte een aquarel van de Pausdam, waarop het huis Achter de Dom 13 de centrale plaats inneemt. Het wit gepleisterde pand maakt deel uit van het Universiteitscomplex van de faculteit Letteren aan de Trans.

Het terrein van het vroegere Academisch Ziekenhuis heeft het laatste jaar ingrijpende wijzigingen ondergaan. Rien Goené legde de sloop van het gebouw voor Chirurgie vast in een serie tekeningen, waarvan de Atlas er twee heeft aangekocht. Galerie Jas schonk een collectie affiches, waaronder het affiche voor de eerste expositie in de Galerie.

Van de aanwinsten op het gebied van oude foto's is een fraaie serie tentoongesteld van de 'Sociëteit De Vriendschap' aan de Mariaplaats.

De tentoonstelling is tot en met 14 maart 1992 te bezichtigen in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numan-kade 199, Utrecht. De openingstijden zijn: maandag: 13.30 - 16.30 uur; dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 16.30 uur; zaterdag: 9.00 - 12.30 uur. De toegang is gratis. ■

W. oct. 1903

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 3 - maart 1992

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud Utrecht**
65e jaargang nr. 3 - maart 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).

Contributie- en ledenadministratie: mevrouw C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.

Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Voor leden van Oud-Utrecht zijn aan de wandeling, die circa anderhalf uur zal duren, geen kosten verbonden. Niet-leden betalen f 2,50. Om 13.00 uur wordt vertrokken vanaf de Maartensbrug (bij de Lichtegaard). Bij grote belangstelling zal 's middags om 15.00 uur een extra wandeling worden gehouden.

U kunt zich opgeven door een briefje -met vermelding van uw naam, adres, telefoonnummer en het aantal personen- te sturen aan:

A.M. Reijmers, Makassarstraat 1bis
3531 VJ Utrecht

LEZINGEN-AVOND

Kleur in de Gertrudis

door A.F.E. Kipp

en

17de Eeuwse Utrechtse staties en hun pastoors

door P. Dirkse

Datum: dinsdagavond 24 maart 1992

Plaats: Gemeentelijke Muziek- en Dansschool, Domplein 4

Tijd: 20.00 - 22.17 uur

Toegang: leden gratis, niet-leden f 2,50

Op dinsdag 24 maart organiseert de activiteitencommissie van de vereniging Oud-Utrecht wederom een lezingenavond. Ditmaal staan niet, zoals de afgelopen drie avonden het geval was, de Utrechtse musea centraal, maar verschuift de aandacht naar het interieur van kerken en staties.

A.F.E. Kipp, als bouwhistoricus werkzaam bij het Archeologisch en Bouwhistorisch centrum, begint met een lezing over zijn onderzoek aan de (voormalige) Gertrudiskapel. Hierbij komt de geschiedenis van het gebouw kort ter sprake, maar zal de heer Kipp zijn aandacht vooral richten op het gebruik van kleuren in het interieur van de Gertrudiskapel. Een bijzonder verhaal over een kleurrijke kerk.

>

Stadswandeling 'Markt in Middeleeuws Utrecht'

Zondag 12 april a.s. zal onder leiding van drs. Kaj van Vliet een stadswandeling plaatsvinden met als thema 'middeleeuwse markten in Utrecht'.

K. van Vliet is in augustus 1991 over dit onderwerp afgestudeerd bij de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Utrecht kent geen historisch marktplein. Toch wordt er al bijna duizend jaar lang in Utrecht markt gehouden. Nog voordat er sprake was van een stad, nam de markt reeds een centrale plaats in binnen de Utrechtse nederzetting. In de wandeling zullen aspecten van de ontwikkeling en betekenis van deze markt vanaf zijn vroegste oorsprong tot in het midden van de veertiende eeuw, toen Utrecht tot een volwaardige stad was uitgegroeid, aan bod komen: de locatie van de marktterreinen, de markthandel, de functie van de Utrechtse markt voor de regio en voor de lange-afstandhandel, het marktrecht en de opkomst van de stedelijke markt.

P. Dirkse is als conservator verbonden aan het Catharijneconvent; als zodanig is hij uitstekend op de hoogte van kerkelijke kunst en de interieurs van 17de eeuwse staties. In zijn lezing schetst hij een beeld van met name de Utrechtse staties en hun pastoors, waarbij hij vooral gebruik zal maken van afbeeldingen van schilderijen die uit de staties afkomstig zijn.

Na deze twee lezingen zal de heer Van Berlicum, evenals de heer Dirkse lid van het bestuur van de Stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel, een korte toelichting geven over het doel en het functioneren van deze stichting.

Agenda

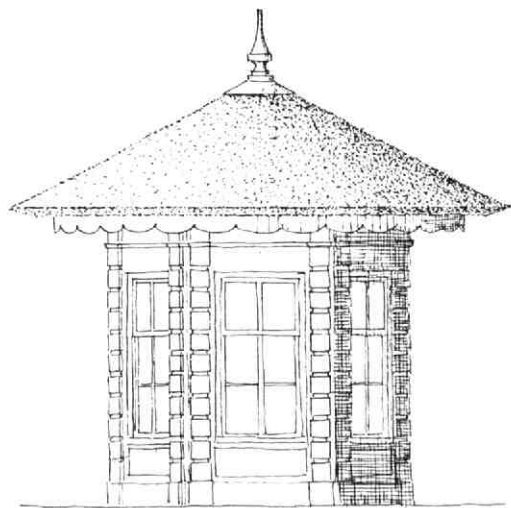
Dinsdag 24 maart 1992. Lezingen-avond 'Kleur in de Gertrudis' door A.F.E. Kipp en '17de Eeuwse Utrechtse staties en hun pastoors' door P. Dirkse. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Toegang: leden gratis, niet-leden f 2,50.

Zondag 12 april 1992. Stadswandeling 'Markt in Middeleeuws Utrecht' o.l.v. drs. Kaj van Vliet. Vertrek: 13.00 uur vanaf de Maartensbrug (bij de Lichtegaard). Deelname: leden gratis, niet-leden f 2,50. Opgeven bij: A.M. Reijmers, Makassarstraat 1 bis, 3531 VJ Utrecht.

Woensdag 3 juni 1992. Voorjaarsledenvergadering Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

T/m 23 juni 1992. 'Knappe Koppen'. Tentoonstelling over zes Utrechtse hoogleraren, o.a. prof. F.C. Donders en prof. G. Heymans. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

De theekoepel 't Oog in 't Al

De Vechtstreek ontleent een deel van haar charme aan de theekoepels. De beste plaats van een theekoepel is daar waar de buitenplaats en het omringende landschap goed zichtbaar zijn.

In de glorie tijd van de buitenplaatsen was het theehuisje, of lusthuisje zoals het in de 18de eeuw genoemd werd, een toevluchtsoord voor de bewoners van het huis. Men voerde er besprekingen, maakte muziek of trok zich er terug. De zitruimte was vaak uitgerust met hoekkasten en een fonteintje. Door de hooggeplaatste vensters kon men goed uitkijken zonder gezien te worden. Onder het gebouwtje bevond zich soms een keldertje om voorraden op te slaan.

De belangrijkste vormen van theekoepels zijn de rechthoek, het vierkant, de zeshoek en de achthoek. De daken hebben meestal een tent-, koepel- of zadelvorm. Afhankelijk van de rijkdom van de opdrachtgever werd er veel of weinig aandacht besteed aan de versiering. De meeste theekoepels

zijn in hoeken van buitens gelegen, aan de weg, aan het water of in de tuin. Zij fungeerden daar als uitkijkpost of als markering. Van hieruit had de trotse bezitter zowel zicht op zijn eigen bezittingen als op de omringende natuur. Ook moest de koepel goed zichtbaar zijn voor voorbijgangers. Het was immers een statussymbool voor de Amsterdamse en Utrechtse kooplieden.

Rond 1700 lagen met name in de Vechtstreek, het Gooi en het Kennemerland buitenverblijven al dan niet met theekoepel.

Tuinaanleg en theekoepels

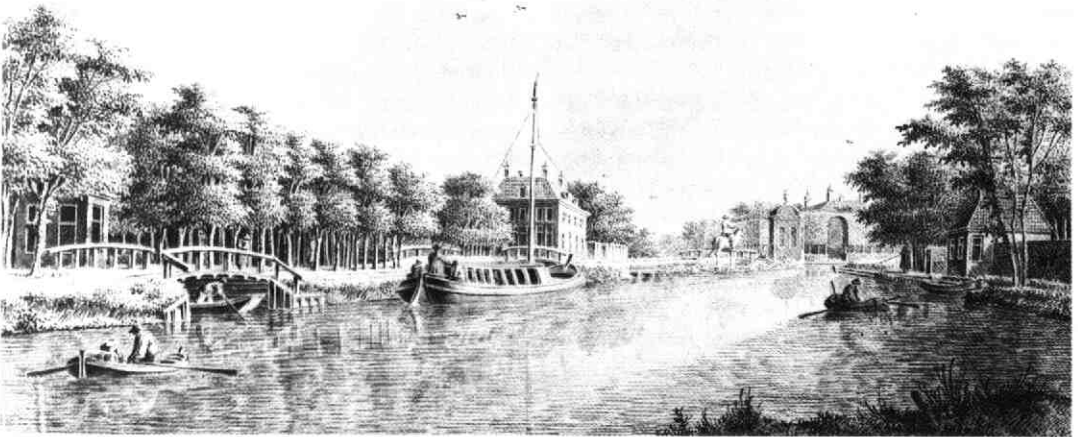
De tijd waarin de tuin en het huis van Oog in Al werden aangelegd was het tijdperk van de hoogbarok (1650-1750).

Het buiten werd in 1664 gebouwd op initiatief van de befaamde jonker Everard Meyster (bekend door de Amersfoortse kei), tevens dichter en raadslid. Hij maakte glorieuze plannen "om Utrecht op zijn grootst en sterkst te vergrooten". Eveneens bezat hij een huis aan de Keistraat, "De Krakeling".

De tuinen in die tijd werden aangelegd in de barokstijl en weerspiegelde de aard van de Nederlander: rechtlijnig, overzichtelijk, deugdzaam en

met zin voor burgerlijkheid en geborgenheid. De tuin kende een hoofdruimte met parterres en nevenruimten, waaronder een omheinde boomgaard, een moestuin, een doolhof, grotten en een berceau¹.

Er was ook een ruime zeskante stenen theekoepel bij, waarvan de wanden waren behangen en die van een schoorsteen was voorzien. Tevens was de tuin voorzien van een ruime tuinmanswoning, een koetshuis, een menagerie, een tempel en een bad, een schuit- of jachthuis, een perziken- en druivenkas. Na de strakke stijl van de Hoogbarok kwamen de landschappelijke tuinen in opmars. Zowel door het terrein als door de beplanting werd een golvende beweging gesuggereerd. Men beweerde wel dat men voor de aanleg van een formele, geometrische tuin een meetlat en een passer nodig heeft en voor de aanleg van de landschappelijke tuin (ook wel Engelse parken genoemd) alleen maar een dronken tuinman, want 'rien n'est plus facile que de dessiner un parc anglais, on n'a qu'a enivrer son jardinier et à suivre sa trace' (niets is gemakkelijker dan een Engelse tuin te ontwerpen, men hoeft slechts zijn tuinman dronken te voeren en zijn spoor te volgen).

Gezicht op de Leidsche Rijn met (op de achtergrond) de buitenplaats Oog in Al, ca. 1780. Gewassen tekening in penseel en grijze inkt van Th. Verrijck. G.A.U. Top.-Hist. Atlas.

In de jaren twintig is de tuin door de architecten Van de Gon en Doorenbos in een landschappelijke stijl omgevormd. Het landgoed werd in 1918 door de gemeente Utrecht aangekocht. Het gedeelte dat eertijds sier- en moestuin van de buitenplaats was, werd herschapen in een wandelpark. De overige gronden van het terrein, groot 19.7039 ha, werden als bouwterrein geëxploiteerd. De herschepping van het park werd aangevat als werkgelegenheidsproject in de winter van 1920/21. Zo begon de stadwijk Oog in Al geleidelijk vorm aan te nemen.

Tussen Kanaaldijk en park loopt de Vleutense Wetering, die, toen het Merwedekanaal gegraven is, door middel van een schutsluisje met de Oudenrijn verbonden werd. Op het snijpunt van deze wateren tekenen zich daar, tegen het groen van het wandelpark, het sluiswachtershuis en de theekoepel af als baken en vuurtoren.

In de 17de eeuw, de tijd van Everard Meyster, werd de bezoeker van het terrein verwelkomd met de volgende vermaning:

'Op uytsluytingh deze plaats werd voor altoos verboden

Aen jongh' en oude maets, Te quetsen struyck noch zooden.

Hiermeen doold om den berrich heen,

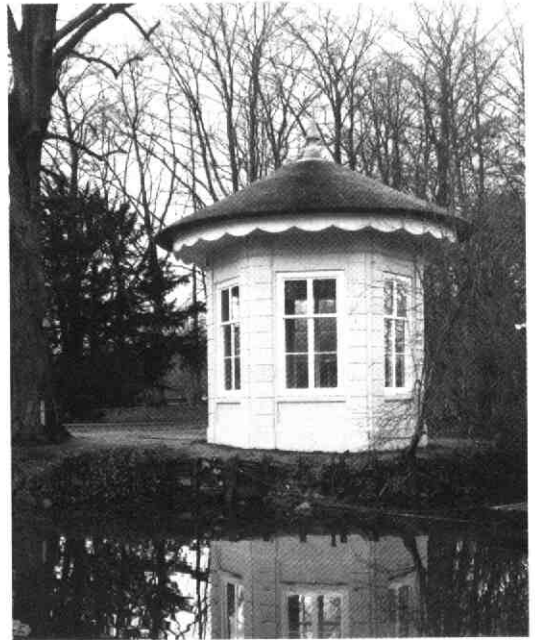
Weest vrolijck en zeght dit iedereen,

Dat is, zwijch het niet aan wie dit ziet. E.M.

Op de tekening van Dirk Verrijck uit 1780 kan men de theekoepel, gezien vanuit het zuiden, gaande in de richting van de stad, duidelijk waarnemen. Als men nauwkeurig kijkt, ziet men op de kruin van de koepel het beeld van Everard Meyster staan: een mannetje met verrekijker, dat tuurt in de richting van de stad.

De koepel heeft door de eeuwen heen de tand des tijds doorstaan, zij het met moeite. Tot in erbarmelijke staat vervallen, werd rond 1970 een schitterend ontwerp gelanceerd om het lusthuis in volle luister te herstellen. Dit plan was echter te pompeus en te kostbaar om verwezenlijkt te worden.

In 1988 werd een haalbaar plan voor de restauratie van de koepel gepresenteerd, dat daarna ook is gerealiseerd. Hierin bleef de oorspronkelijke zeskante vorm gehandhaafd. De muren werden in metselwerk uitgevoerd, met in- en uitspringenen, de zg. geblokte pilasters. Het koepeldak werd voorzien van dekking met riet van eerste kwaliteit, met als randversiering de specifieke Utrechtse schulprand. De top van het dak is

De gerestaureerde theekoepel. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

versierd met een pinakel ². De vensters zijn voorzien van theeramens. Qua uiterlijke vorm vertoont de koepel veel overeenkomsten met die van Goudestein te Maarssen.

De voltooiing van de restauratie van de koepel werd op 2 december 1988 feestelijk gevierd in aanwezigheid van de wethouder van Monumentenzorg, de heer W.P.C. van Willigenburg en mevrouw W. Hol, directeur van de gemeentelijke openbare bibliotheek Utrecht ³. Het plan is om het gebouwtje als voorleesruimte te bestemmen. Daartoe zal een deel van het budget van de bibliotheek worden bestemd, zodat het interieur een gezellige en praktische aankleding kan krijgen. Bovenin de koepel is aan de binnenzijde een inscriptie aangebracht van de Belgische romanschrijver, journalist en sinds kort ook jeugdboekenauteur, Geert van Istendael:

'In Oog in Al zijn alle zonnescermen, vertrouwd en blij, Oranje en Wit. Thee wordt gedronken op terrassen, radio's klinken, lanen zijn beschaudwd, kinderen spelen; Utrecht bestond uit zomerdagen en nooit, nooit wist ik van mijn mama, gingen ze voorbij. Dat ingetogen Utrecht gaf me taal, leerde me baksteen tegen baksteen zeggen'. (Fragment uit: De dichter komt terug in Utrecht).

Zijn er plannen om van het buiten weer een thee-
huis te maken?

Dit filiaal van de Utrechtse Openbare Bibliotheek
is vanwege bezuinigingsvoorstellen al herhaalde
malen bedreigd met sluiting. Maar Oog in Al is
een wijk met een hoog ontwikkelingsniveau, en,
zoals een autochtoon me vertelde, als dat nodig
is zeer actief als het om aktievoeren gaat. Want
als Oog in Al'ers wakker worden, worden ze ook
goed wakker!

J.M.M. Marsman
Duiven

Noten

1. Berceau = loofgang, pad overhuifd door
aan weerskanten zware bomen of heesters
2. pinakel = klein torentje in gotische stijl ter
versiering op steunberen
3. Theekoepel Roozendaal aan de Vechtdijk is
onlangs gerestaureerd evenals de koepel aan de
Socrateslaan

Literatuur:

Hans Nieuwenhuis, Stijlhuizen. Zwolle, 1981.
*Stichting Commissie voor de Vechtstreek en
het Oostelijk en Westelijk plassengebied, Thee-
koopels in de Vechtstreek en 's-Graveland.*
Naarden, 1980.

*A.M. Hulkenberg, Gezichten langs de Oude
Rijn.* Alphen aan de Rijn, 1986.

C.C.S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht.
Vianen, 1982.

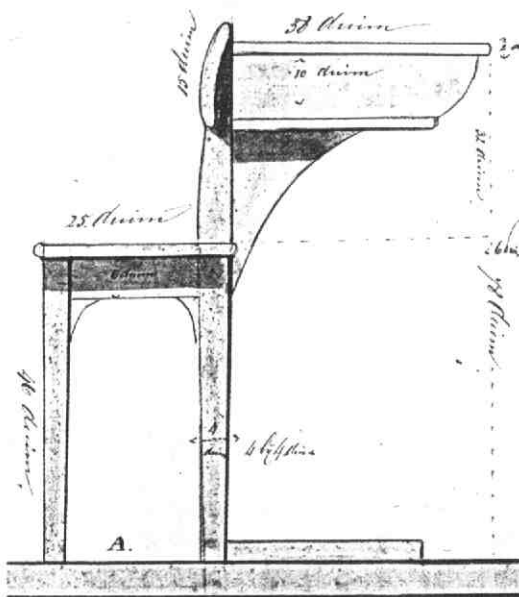
*Diane Hamer en Wim Meulenkamp, De dolle
jonker: leven en werken van Everard Meys-
ter.* Amersfoort, 1987.

*Delftse universitaire pers, Buitenplaatsen
langs de Vliet en omgeving.* 1988.

*Utrechts Dagblad 27 augustus 1929, Een
park dat zeer bewonderd wordt.*
*Maandblad Oud-Utrecht maart 1987, Oog in
Al: het huis en zijn bewoners.*

*Dienst Bouwen en Wonen gemeente Utrecht,
Bestek theekoepel Oog in Al.*

*Trouw 16 juni 1991, Holland-België hangt
me reuze de keel uit.*

*De bestuurders van de Marnixstichting lieten zelf
banken ontwerpen.*

Berichten

Het gebeurt maar zelden dat de redactie een jubi-
leumboekje van een school in handen valt. Henk
Reinders schreef in opdracht van de Marnixstich-
ting het boekje met de hooggestemde titel *Met
het oog op de Heer. 150 Jaar Marnixstichting*
(Bunnik, Reinders, 1991. Prijs f 12,95). C.W.J. Ba-
ron van Boetzelaer en Mr. A.J. van Beeck Cal-
koen, de één uit de adellijke en de ander uit de
universitaire elite, waren de initiatiefnemers tot
het geven van onderwijs aan arme kleuters. Een
vermaarde figuur in het Utrechtse schoolwereldje
was meester H.J. van Lummel van de school aan
de Springweg (1848-1877). In Oog in Al kennen
we inmiddels sedert 1946 de 2e Marnixschool en
aan de Van Bijkershoeklaan de 3e in de reeks en
wel vanaf 1962. Een nauwkeurig relaas over een
solide christelijke instelling in de stad, still going
strong.

v.S.

CIRCA TURRIM TRAIECTENSEM II

Naar aanleiding van de reactie van prof. dr. Aart Mekking¹ op mijn artikel 'Circa turrim Traiectensem' in dit maandblad² zou ik het volgende willen opmerken.

1. De beginzin van de oorkonde van 26 juli 1320, waarvan Aart Mekking een gedeeltelijke vertaling geeft, luidt:

*Nos Fredericus, Dei gratia episcopus Traiectensis, notum facimus universis quod pure propter Deum et ob reverentiam beati Martini, patroni nostri, necnon ad supplicationem venerabilium virorum decani et capituli ecclesie nostre Traiectensis aliorumque fidelium nostrorum, super loco turris nove, construende ad fines eiusdem ecclesie predictae, condescendimus in hunc modum quod, amoto nostro consistorio, dimittemus illum locum eiusdem consistorii inferius totum vacuum et liberum ad usus iamdictae ecclesie nostre usque ad murum aulae nostre circa finem orientalem, sicut extitit ante tempora venerabilis patris domini Guydonis, immediati predecessoris nostri, olim episcopi Traiectensis.*³

Mekking vertaalt dit met:

'Wij Frederik, bisschop van Utrecht (...) hebben op de volgende wijze beslist over de plaats ['super loco'] waarop (...) de nieuwe toren gebouwd zal worden (...).'

Mijn ingekorte vertaling luidt:

'Wij Frederik, (...) bisschop van Utrecht, maken bekend aan allen dat wij (...) op verzoek van (...) deken en kapittel van onze Utrechtse (dom)kerk en van onze andere gelovigen met betrekking tot de plaats van de nieuwe toren, (...) welwillend toestaan op deze manier dat, nadat ons consistorie is afgebroken, wij die plaats van ons zelfde consistorie later geheel leeg en vrij ten behoeve van onze reeds genoemde kerk zullen laten (...) tot aan de muur van onze zaal omstreeks het oosteinde (...).

En dat betekent heel wat anders: hier wordt niet door de bisschop beslist over de plaats van de toren, maar hij willigt het verzoek van het domkapittel in om zijn consistorie, het gerechtsgebouw van de officiaal, af te breken.

2. Ik noem de voorganger van de huidige domtoren een toren, omdat ook de Utrechtse bronnen dit doen, die nooit van een poortgebouw spreken.⁴

3. De theorie van ir. Th. Haakma Wagenaar acht ik onaannemelijk, omdat de geschreven bronnen geen aanwijzingen bevatten dat het eerder de bedoeling is geweest de nieuwe domtoren op een andere plaats neer te zetten dan de oude Sint-Maartenstoren. Haakma Wagenaar neemt dit aan op grond van bouwkundige gegevens en van een interpretatie van het schriftelijke bronnenmateriaal die door mij niet volledig wordt gedeeld. Ik ben van plan hier nog eens uitgebreid op terug te komen.

4. In mijn bovengenoemd artikel is door mij beargumenteerd waarom er zich geen bisschoppelijke zaal in de oude toren heeft bevonden. Aan twee kanten in die toren wordt namelijk de Sint-Michielskapel vermeld. Aan het noordeinde als belending van het daargelegen perceel van Oudmunster⁵ en aan het zuideinde als belending van de huiserven en plaatsen voor marktkramen langs de zuidkant van de Servetstraat. Deze perceeltjes strekten zich volgens een oorkonde van 26 oktober 1297 uit van *sunte Michielscapelle totter graft*,⁶ en niet vanaf een bisschoppelijke zaal, zoals Aart Mekking wil, tot aan de gracht.

5. Het Middellatijnse woordenboek **Mediae Latinitatis lexicon minus**, ed. J.F. Niermeyer en C. van de Kieft (Leiden 1976), geeft als betekenissen van het woord *aula*: 1. *grand'salle de château, donjon, hôtel - castle hall, donjon, mansion*; 2. *hôtel de ville - townhall*; 3. *église - church*; 4. *nef d'église - church nave*. Het woord kan dus zowel op een gebouw als op een deel daarvan duiden. De Utrechtse bronnen spreken van de *nova aula hospitii ipsius domini episcopi sita iuxta aulam hyemalem eiusdem*, 'de nieuwe zaal van het woonhuis van dezelfde heer bisschop gelegen naast zijn winterzaal' (6 mei 1318)⁷ en de *magna camera sive aula in qua dictus dominus episcopus dormire solet*, 'de grote kamer of zaal waarin de heer bisschop pleegt te slapen' (18 november 1338).⁸ Ook in de oorkonde van 26 juli 1320 maakt de bisschop onderscheid tussen zijn *domus* ('huis') en zijn *aula*. Met het woord *aula* wordt in deze bronnen dus een groot vertrek, een zaal, bedoeld.

6. Omdat de Sint-Michielskapel net als in de nieuwe domtoren ook in de oude Sint-Maartenstoren het hele bouwlichaam omvatte, bevond de *aula* van de bisschop aan de zuidzijde van de Servetstraat zich 'aan' of 'in de onmiddellijke nabijheid' van die kapel. Het doet er overigens niet toe of men *aula* hier vertaalt met 'zaal' of met 'woongebouw van een hoogwaardigheidsbekleder', zoals Aart Mekking dat wenst. Deze *aula* is identiek met *onsen sael aen sunte Michiels capelle* in de hierboven genoemde oorkonde uit 1297.

7. Om de nieuwe domtoren te kunnen bouwen, moest ten noorden van de oude toren een stukje van het daar staande huis van het kapittel van Oudmunster worden afgebroken. Over de schade die daardoor zou ontstaan, maakte het domkapittel kort na 9 mei 1320 afspraken met Oudmunster.⁹

Ten zuiden van de toren moest, zoals uit het hierboven afgedrukte citaat met vertaling blijkt, het bisschoppelijk consistorie, ten oosten van zijn zaal, worden afgebroken. Daarvoor gaf de bisschop op 26 juli 1320 toestemming. Twee dagen later beloofde het domkapittel aan de bisschop alle schade te vergoeden die daaruit zou voortkomen.¹⁰ Later, na het dichten van de bouwput, werd het consistorie nagenoeg op dezelfde plek weer opgebouwd. Ik zie niet in wat dit te maken heeft met 'wel erg veel onhandigheid van de opdrachtgevers', zoals ik die volgens Aart Mekking zou veronderstellen.

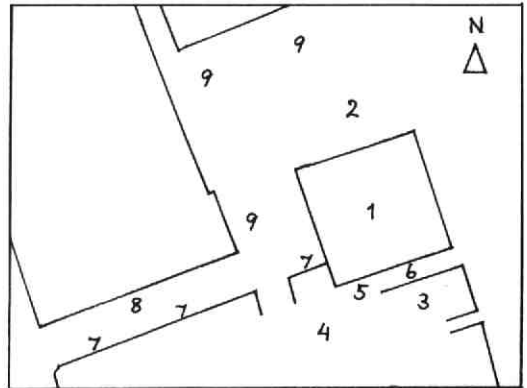
8. Opmerkingen van mijn kant, die volgens Mekking kunnen worden 'weersproken of tenminste gerelativeerd', kan ik moeilijk verdedigen als ze niet weersproken of gerelativeerd worden.

9. Ik vind het jammer dat Aart Mekking mijn argumentatie veelvuldig voorziet van diskwalificerende opmerkingen als 'on nauwkeurig', 'weinig zorgvuldig' en 'zeer slordig'. Afgezien van de vraag of ze terecht zijn - daar moet de deskundige lezer maar over oordelen -, doen ze mijns inziens afbreuk aan wat ik beschouw als een zinvolle discussie over interessante problemen uit de Utrechtse geschiedenis.

Martin de Bruijn
Stadionlaan 41, 3583 RB Utrecht

Noten

1. 'Super loco turris nove (...)', **Maandblad Oud-Utrecht**, 65 (1992), 10.
2. **Maandblad Oud-Utrecht**, 64 (1991), 45-47. Dit artikel verscheen naar aanleiding van: A.A.J. Mekking, 'Pro turri Trajectensi', in: *Annus quadriga mundi* (Zupthen 1989), 129-151, ald. 138-142.
3. RAU, Dom 404. Met dank aan drs. C.G.M. Smit voor zijn hulp bij de vertaling.
4. **Oorkondenboek van het Sticht Utrecht [OSU]**, dl. I, nr. 411 (1179 juni 27); dl. II, nrs. 502 (1240 oktober 30); 995 (1243 mei 23); RAU, Oudmunster 445-2 (1320 na mei 9).
5. **OSU**, II, nr. 973 (1241 december 19); RAU, Oudmunster 471 (1303 juli 25). Alle oorkonden uitgezonderd die van 1179, uit deze en de vorige noot zijn opgenomen in een oorkonde van 9 juni 1373 betreffende dit perceel (RAU, Oudmunster 935-1, fol. 1 en 2-2v.).
6. **OSU**, V, nr. 2849.
7. RAU, Dom 2282, fol. 44.
8. ARA 's-Gravenhage, Nassause domeinen, II, 770.
9. RAU, Oudmunster 445.
10. RAU, Bissch. 333a.

Toelichting bij de plattegrond. De lijnen geven de huidige situatie weer en de cijfers bepalen - soms bij benadering - de plek van de middeleeuwse bebouwing, zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren. 1. Dom- of Sint-Maartenstoren met Sint-Michielskapel. 2. Perceel met huis van Oudmunster. 3. Bisschoppelijk consistorie. 4. Bisschoppelijke zaal. 5. Wenteltrap. 6. Doorgang voor de bisschop langs de toren. 7. Hofsteden ende (...) craemsteden an des bisschops huus in der borch van sunte Michiels capelle totter graft. 8. Servetstraat. 9. Bisschopsweg.

TS oct 1903

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 4 - april 1992

"HET ORANJEPARK"

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 4 - april 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Het Oranjepark: een verdwenen stukje Utrecht

Op 1 september 1933 was het groot feest in wijk C. De vereniging 'Het Oranjepark' bestond namelijk vijftig jaar. 'Het Oranjepark' was sinds haar oprichting in 1883 een actieve buurtvereniging. Elk jaar werd er rond 31 augustus een daverend Oranje-feest georganiseerd om de verjaardag van Koningin Wilhelmina en de verjaardag van het park te vieren. Ook deze keer had de vereniging veel festiviteiten georganiseerd. Er werd zelfs een gedenkboekje uitgegeven, waarin ook een korte ontstaansgeschiedenis van het eerste echte openbare park van Utrecht werd gegeven.

Gezicht op de Groenesteeg e.o. en het Oranjepark vanaf de toren van de Jacobikerkerk, 1934. Foto: G.A.U. TA Ca 43 (2)

✓ Rectificatie

In het register op de 64ste jaargang van het Maandblad Oud-Utrecht (zie het Maandblad van maart 1992) is een fout geslopen. De tweede en de derde pagina van het register zijn omgewisseld, zodat -bijvoorbeeld- de lijst van auteurs van de eerste register-pagina abusievelijk op de derde pagina wordt voortgezet, in plaats van op de tweede pagina.

In dit nummer van het maandblad treft u een gecorrigeerde versie van het register aan.

Redactie

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Wijk C was in de tweede helft van de negentiende eeuw en in het begin van deze eeuw de dichtstbevolkte wijk van de stad. Er woonden heel veel armen in deze volksbuurt onder zeer slechte omstandigheden. De slechte woonomstandigheden en de hoge bevolkingsdichtheid waren de twee belangrijkste oorzaken, dat de cholera-epidemie, die Utrecht rond 1866 trof, veel slachtoffers maakte in wijk C.

Het Oranjepark dankte zijn ontstaan aan deze epidemie. De gemeentelijke commissie, die belast was met de bestrijding van deze ziekte, begon namelijk rond 1880 een aantal krotwoningen te slopen op het Eeckerensplein. Daardoor ontstond

er een stoffige zandvlakte die na regenval in een modderpoel veranderde en waar de buurtkinderen in speelden. De gemeente had daarom het idee deze open plek met groen te beplanten. Een commissie van wijkbewoners en van rijkere stads- genoten uit overig Utrecht, ontstaan op voorstel van de Vereniging van Volksvermaken, had echter een ander plan. Deze commissie wilde een volkspark aanleggen met verschillende speelwerktuigen en een gemeenschapsgebouw, om zo de schrijnende woonomstandigheden in wijk C te verzachten en de bewoners meer levensvreugde te bieden. De gemeente keurde het plan goed en stond het plein af. Dankzij financiële steun van de Utrechtse notabelen en medewerking van tuinarchitect Copijn uit Groenekan, kon de commissie het plan in 1883 realiseren. Op 14 mei 1883 was de officiële opening van het Oranjepark.

Het onderhoud en de bewaking van het volkspark werd door de commissie van beheer en toezicht, die op 1 september 1883 werd opgericht, overgedragen aan de gemeente. Bij Koninklijk Besluit werd de commissie op 1 september 1913 als 'Vereniging het Oranje park' wettig erkend. Uit de statuten blijkt dat de vereniging zich onder andere tot doel stelde de liefde en trouw aan het huis van Oranje Nassau onder de leden levendig te houden, de aangename omgang en de saamhorigheid tussen de leden onderling te bevorderen en de ontwikkeling van de kinderen van de leden te bevorderen.

De speeltuin in het Oranjepark, 1906. Foto: G.A.U. TA G 1.72

Deze verwijzing naar het koningshuis is niet vreemd. Wijk C stond in de tweede helft van de 19de eeuw al bekend om zijn liefde voor het Oranjehuis. Een bewoonster stond zelfs bekend als 'Oranje Kaa'. Zij had een logement in de Oranjestraat voor oud-kolonialen. Wanneer er een lid van het koninklijk huis jarig was, werd dit uitbundig gevierd. Haar hele huis werd versierd en vele buurtbewoners volgden haar voorbeeld. De wijkbewoners hadden er bij de gemeente in 1883 dan ook op aangedrongen dat hun park Oranjepark zou moeten gaan heten.

Naast de liefde voor het Oranjehuis, bleek dat de vereniging ook de ontwikkeling van de kinderen hoog in het vaandel had staan. Zij nam namelijk het initiatief tot de aanleg van de eerste openbare kinderspeelplaats in Utrecht.

Daarnaast richtte de vereniging verschillende onderafdelingen op. Bijvoorbeeld de bekende zangvereniging Juliana. Deze vereniging had veel jonge leden. Zij kreeg vaak uitnodigingen om elders op te treden. Ook de gymnastiekvereniging 'Excelsior' was toentertijd populair bij de jeugd, die lichamelijk ontwikkeld werd om gestaald hun plaats in de maatschappij in te nemen. Daarnaast was er de enthousiaste muziekvereniging 'Oranje Nassau', die vele concerten gaf en vaak optrad tijdens concoursen. Bij andere onderafdelingen van de vereniging konden de buurtbewoners handwerken, knutselen, volksdansen en tochtjes maken met de 'Jan Plezier'. Alle activiteiten waren voor jong en oud toegankelijk. De entreprijs was f 0,10. Voor de meeste kinderen uit de arme gezinnen bleek deze contributie vaak te hoog te zijn, vooral in economisch zware jaren. Kinderen van buiten de wijk namen hun plaatsen dan in.

Na de Eerste Wereldoorlog lag het park er verwaarloosd bij. Bij het veertigjarig bestaan in 1923 kreeg het een opknapbeurt. Er werd een muziektent en een gymnastieklokaal gebouwd. Voor de kinderen werd er een draaimolen, een schommel en een wip gekocht en een nieuwe zandbak aangelegd. Op 10 juli 1923 werd het nieuw-ingerichte park heropend. Een feit dat ook in het Utrechts Nieuwsblad niet onvermeld bleef.

Een jaar later kreeg de Vereniging op initiatief van de leden een eigen gebouw, dat op 27 november 1924 werd geopend onder de naam 'Oranje-huis'. In 1924 bereikte het verenigingsleven overigens haar hoogtepunt. Er was een biljartzaal en een bibliotheek en de diverse onderafdelingen, die het 'Oranje-huis' gebruikten als repetitieruimte, gaven regelmatig opvoeringen buiten de stad of in de muziektent in het park.

In het al eerder genoemde gedenkboekje werd het Oranjepark door de buurtbewoners beschreven als een klein en eenvoudig park, dat het middelpunt vormde van wijk C. Het was een bron van genoeg voor de omwonenden. Het grasveld in het park was speelterrein van de jeugd en toevluchtsoord voor de ouderen.

Helaas was het plezier dat de Utrechters beleefden aan het park van korte duur. Tussen de beide wereldoorlogen bracht de modernisering grote veranderingen in de binnenstad teweeg. Het Vredenburg en de Lange Viestraat groeiden bijvoorbeeld uit tot een nieuw centrum. Ook het drukker wordende verkeer vroeg om meer ruimte. Op initiatief van de gemeente werden daarom vele nieuwe wegen aangelegd om het stedelijk leven efficiënter te maken. Een grote verkeersweg, die de binnenstad moest verbinden met de kort tevoren aangelegde woonwijken in Pijlsweerd en Ondiep, werd onder andere door wijk C gepland. Dit had tot gevolg dat enkele jaren na de grootse viering van het vijftigjarig bestaan, het Oranjepark op 30 september 1939 door de vereniging moest worden gesloten. Daarmee verdween een uniek stukje Utrecht, waarvan de meeste huidige stadsgenoten het bestaan zijn vergeten.

*Linda Westerink,
Rigterskamp 18, 1261 TW Blaricum*

*Irjan Aarten
Jac. van Campenlaan 34, 1222 KM Hilversum*

Literatuur:

*Hulzen, A. van en A.H.M. van Schaik,
Honderd jaar Utrecht, de Utrechters en hun vrije tijd', in: Als de dag van gisteren 3 (Zwolle 1989)*

Struick, J.E.A.L., Utrecht door de eeuwen heen (Utrecht 1984)

Zijlstra, B., Parken in Utrecht, de geschiedenis van de Utrechtse stadsparken (Utrecht 1988)

'Vereniging het Oranje park Utrecht 50 jaar, 1883-1933'.

'Oranje park en wijk C, een rijk verleden'.
Tekst behorende bij de fototentoonstelling gehouden t.g.v. het 5-jarig bestaan van Buurthuis wijk C op 1 december 1989

*NB. De foto op de omslag van dit Maandblad geeft een gezicht op het Oranjepark in 1906 vanuit het noordwesten. Op de achtergrond is de toren van de Jacobikerk te zien.
Foto: G.A.U. TA G 1.71*

Mevrouw J.C. Jongbloed-Gerritsen
1903-1991

Op de laatste Najaarsledenvergadering hebben de aanwezigen met een moment stilte afscheid genomen van mevrouw Jongbloed. Zij is op 30 september 1991 op 88-jarige leeftijd overleden. Van 1969 tot 1980 was zij bestuurslid van de vereniging en zij betoonde zich met name actief bij het organiseren van excursies en het onderhouden van externe contacten. Na haar terugtreden werd zij benoemd tot erelid van de vereniging. Wij gedenken haar met respect.

Het bestuur

Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone:

De carrière van een Utrechtse militair (1644-1703).

Athlone, een stadje in het midden van Ierland, ligt op de plaats waar de rivier de Shannon uit Lough Ree stroomt op weg naar de Atlantische oceaan. Athlone wordt wel "de poort naar het westen" genoemd, een functie die de stad nog steeds vervult als knooppunt van wegen en spoorwegen. Het was de Utrechtse edelman Godard van Ginckel die in de waardigheid werd verheven van eerste Graaf van Athlone en Baron van Aughrim. In dit artikel wil ik kort de achtergronden en gevolgen van deze gebeurtenis schetsen.

Nederland

In 1644 werd Godard van Ginckel geboren te Amerongen als zoon van Godard Adriaan Baron van Reede. Deze laatste was toen sinds twee jaar beschreven in de ridderschap van Utrecht en bekleedde de post van ambassadeur aan vele buitenlandse hoven. Door de Deense koning tot Baron verheven, was hij op het tijdstip van de geboorte van zijn zoon commissaris naar de Keurvorst van Brandenburg.

De Van Reede's (Godards moeder was Margaretha Turnor, dochter van een Engelse edelman) bewoonden Kasteel Amerongen, dat in 1672 door de Fransen werd verwoest. De wederopbouw vond vooral plaats onder toezicht van Margaretha, omdat Van Reede zich -uiteraard vanwege zijn functie- in het buitenland bevond. Johan Maurits van Nassau-Siegen had grote invloed bij de opbouw van het kasteel, want hij was een goede vriend van de Van Reede's.

Godard van Ginckel groeide op in het milieu rond de Nassaus. Hij was een boezemvriend van Willem III en koos voor een carrière in het leger. Zo was hij reeds op 13-jarige leeftijd ritmeester van een compagnie ruiters. Twee jaar later vergezelde hij zijn vader op een reis naar Spanje. Na terugkeer klom hij op tot majoor en later tot kolonel. In de voetsporen van zijn vader werd hij in 1674 beschreven onder de Edelen van de provincie Utrecht. In 1666 trouwde hij met Ursula Philipota Barones van Raesfelt, die onder andere Vrouwe van Middachten was.

Godard van Reede van Athlone in 1691. 'Zwarte kunst', 18de eeuw. G.A.U. Icon. Atlas

De internationale situatie

Sinds 1650, de dood van Willem II, werd Nederland geregeerd door de republikeinse partij onder leiding van de gebroeders de Witt. De Oranjegezinden, onder wie het 'gemene volk', haatten hen, ondanks hun voortreffelijke regering. Internationaal was vooral het Frankrijk van de Zonnekoning Lodewijk de Veertiende een bedreigende factor. Lodewijk had getracht zich meester te maken van delen van Spanje en was door een verbond tussen Engeland, Zweden en Holland hiervan weerhouden. De Fransen zonnen op wraak en in 1672 trok een groot Frans leger de Nederlanden binnen. Er brak een oproer uit. Zoals vaker bij een oorlogscrisis in de Republiek, gingen er luide stemmen op voor de installatie van de stadhouder. Willem III, de jeugdvriend van Van

Ginckel werd tot stadhouder benoemd en nam onmiddellijk maatregelen.

Het gepeupel vermoordde de gebroeders de Witt. Willem III verzamelde een groep getrouwen om zich heen, waaronder Godard van Ginckel en stampde een leger uit de grond. Dijken werden doorgestoken om zo de Franse troepen tegen te houden. Ondanks dat en ondanks het slechte weer, dat de Franse troepen demoraliseerde, ging het niet goed met de strijd. Zeker niet toen het hard ging vriezen en de ondergelopen landen in een ijsvlakte veranderden. De Fransen rukten op en als de dooi niet plotseling was ingevallen, dan hadden ze de gehele Nederlanden onderworpen. Nu werden ze door de weersomstandigheden gedwongen, vlak bij de overwinning, zich terug te trekken.

Opnieuw vormde Willem een grote alliantie tegen de Zonnekoning. Hij werd benoemd tot opperbevelhebber van de gezamenlijke troepen. Uit politieke overwegingen werd de band tussen Engeland en Holland versterkt door het huwelijk tussen Mary Stuart, dochter van de latere Engelse koning Jacobus II en Willem. Een huwelijk dat verrassend goed zou blijken. Deze verbintenis met Engeland zou op het leven van Van Ginckel grote invloed uitoefenen.

Engeland

Na de dood in 1685 van Karel II Stuart, koning van Engeland ontstond er een gespannen situatie. Engeland was een protestants land, waar katholieke priesters vogelvrij waren en de godsdienstoorlogen van Oliver Cromwell en zijn gevreesde "New model army" nog vers in het geheugen lagen. En hoewel koning Karel een protestant was, hield zijn katholieke vrouw er een eigen kapelaan op na. Dat had al voor veel onrust gezorgd, maar erger was het, dat zij geen wettige opvolger hadden. Nu was Jacobus, de broer van Karel, troonopvolger en hij was veel sterker door het katholicisme beïnvloed.

Het parlement dacht het gevaar van een katholieke soeverein te hebben geneutraliseerd door de dochter van Jacobus, Mary (de volgende in de opvolging), aan een overtuigd protestantse edelman als Willem III uitgehuwelijkt te hebben. Onverwacht kreeg Jacobus op latere leeftijd een zoon. Deze kreeg automatisch voorrang in de opvolging. De kroonprins werd katholiek opgevoed. Opnieuw dreigde nu het spook van een katholieke vorst. Het parlement van Engeland verklaarde in een vanuit wettelijk oogpunt gezien twijfelach-

tige constructie, dat Jacobus, die -onder dwang- het land had verlaten, daarmee zijn rechten op de troon had verloren. Nu werd Mary uitgenodigd de opengevallen plaats in te nemen.

Mary echter weigerde voorrang te nemen voor haar echtgenoot, en zo werd in de Glorieuze Revolutie van 1688, zoals de gebeurtenis in de geschiedenis is terechtgekomen, Willem, stadhouder van Holland, koning Willem III van Engeland. Toen Willem in november van dat jaar naar Londen vertrok, werd hij vergezeld door Godard van Ginckel. In de oorlogen tegen de Fransen had Van Ginckel zijn waarde bewezen. Hij was in de slag bij Senef in 1674 gewond geraakt maar daarvan geheel hersteld. Zijn militaire loopbaan was voorspoedig verlopen en Van Ginckel was intussen opgeklommen tot Luitenant-Generaal der cavalerie.

Ondanks de uitnodiging die Willem van het parlement had ontvangen, waren vele Engelsen op de hand van Jacobus. Ook legeronderdelen, die nog onder Jacobus gediend hadden, bleken onbetrouwbaar. Toen marsorders van Willem III werden ontvangen en duidelijk werd dat Engelse soldaten op het continent zouden moeten strijden, braken er muiterijen uit. Het was de taak van Van Ginckel om enkele van deze muiterijen neer te slaan. Zo bracht hij het regiment van de "Royal Scots Guards" op, die in plaats van zich te begeven naar Ipswich om naar Vlaanderen te worden overgezet, besloten hadden terug te keren naar Schotland.

Nadat de rust was weergekeerd werd Van Ginckel benoemd tot bevelhebber van Noordelijk Engeland met zijn hoofdkwartier in Berwick-on-Tweed. Daar kreeg hij onder meer te maken met een visitatiecommissie van het parlement, die kwam onderzoeken hoe het met het leger gesteld was. Nu viel de toestand onder de Deense en Hollandse soldaten mee, maar de Engelse troepen waren van twijfelachtige kwaliteit. Ook de loyaliteit van hun commandanten was soms weinig betrouwbaar. Willem III bleef daarom veel gebruik maken van de Hollandse officieren die met hem waren meegekomen naar zijn nieuwe koninkrijk.

Jacobus had intussen bij de Zonnekoning een welkom onderdak gevonden en probeerde met Franse steun zijn verloren koninkrijk te heroveren. Jacobus was niet alleen koning van Engeland en Schotland, maar ook van Ierland en uit dat land kwamen bemoedigende geluiden. De katholieke leren, eeuwenlang reeds onderdrukt door prote-

stantse Engelsen, waren onder leiding van de plaatsvervanger van de koning, de Lord-Lieutenant, in opstand gekomen tegen Willem en Mary. Jacobus werd overgehaald naar Ierland te vertrekken om daar persoonlijk het leger aan te voeren en een invasie naar Engeland voor te bereiden. Op 12 maart 1689 landde Jacobus met 2500 man Franse troepen in Kinsale, in het zuiden van Ierland.

Het Engelse parlement, zich bewust van het gevaar, vroeg hun nieuwe koning een leger te sturen naar Ierland. Willem zag de gebeurtenissen veel meer in Europees verband en was zich bewust van de machinaties van Lodewijk XIV. Een strijd in Ierland zou kostbare legereenheden onttrekken aan de strijd op het continent. Hij concentreerde zich daarom op de regeringszaken in Engeland en stuurde als plaatsvervanger de oude generaal Schomberg naar Ulster (Noord-Ierland). Jacobus had, na een succesvolle tocht door het zuiden van Ierland, bij het beleg van Londonderry reeds een nederlaag geleden. De landing van het grote leger van Schomberg, waardoor de protestantse Schotten in Ulster zich voor Willem III verklaarden, verminderde zijn hoop op een verenigd Ierland onder zijn banier. Schomberg zette zijn veldtocht niet door, maar zond klagerige brieven naar Londen over de toestand van zijn troepen en het tekort aan wapens en rantsoenen. Vooral de Engelse troepen, die onervaren waren en onwetend wat betreft het nut van hygiëne en fatsoenlijke onderkomens, werden gedecimeerd door ziekten en deserte. Willem wilde een eind maken aan de onzekere toestand in Ierland en besloot persoonlijk over te steken en een nieuwe veldtocht tegen zijn schoonvader te ondernemen. Uiteraard werd hij hierbij vergezeld door zijn oude krijgsmakker Van Ginckel. Samen arriveerden ze in juni 1690 in Carrickfergus bij Belfast.

De slag bij de Boyne

De komst van koning Willem III gaf de Engels-Schotse troepen weer nieuwe moed en aan het hoofd van 36.000 man marcheerde Willem naar het zuiden, in de richting van Dundalk. Jacobus, die dit nieuws vernam, verzamelde eveneens zijn troepen en trok vanuit Dublin naar Dundalk, om daar slag te leveren. Jacobus zette zijn tocht echter niet door, maar trok zich halverwege terug. En zo kwam het, dat op de ochtend van 30 juni de beide legers elkaar ontmoetten aan de oevers van de rivier de Boyne. De Iers-Franse troepen van Jacobus hadden het strategisch overwicht, met de

rivier voor zich en versterkingen rond hun kampement, maar bestonden uit slechter bewapende en slecht geoefende soldaten. Willem had de betere generaals en goedgeoefende manschappen, waaronder Hollandse keurcorpsen die op het continent veel ervaring hadden opgedaan.

De eerste dag ging voorbij met het wisselen van schoten, waarbij Willem bijna het leven verloor. Hij was voor een maaltijd bij de oever van de stroom gaan zitten, toen een Ierse wachtpost aan de overkant hem in het vizier kreeg en een kogel afvuurde. De kogel schampte langs zijn schouder af en liet slechts een kleine wond achter, maar hij vertelde zijn geschrokken metgezellen dat "het niet nodig was voor een kogel om dichterbij te komen" en trok zich buiten schootsafstand terug. De volgende dag stak een deel van Willems troepen de rivier over, waarop Jacobus ze met zijn hoofdmacht tegemoet trok. Willem, aan het hoofd van de cavalerie, stak op een andere plaats over en ging het gevecht aan met de Ierse cavalerie. In de hete strijd die ontstond verloor Schomberg het leven, maar een strijdkreet van Willem gaf zijn troepen nieuwe kracht. Van Ginckel voerde een uitval uit die de tegenstanders aan het wankelen bracht en toen de Ierse commandant gevangen werd genomen, sloegen de Ieren op de vlucht. Jacobus, die de strijd van een nabije heuvel had gevolgd, gaf zijn paard de sporen en reed naar Dublin, zijn leger achterlatend. Bij aankomst in Dublin werd hij opgenomen in het huis van een hoge edelvrouw. Hij verweet haar: "Mevrouw, Uw landgenoten zijn er vandoor gegaan". Zij gaf hem ten antwoord: "Het lijkt erop, dat U als eerste bent aangekomen".

Willem trok de volgende dag naar Drogheda aan

De slag bij de Boyne. Detail van een schilderij in The Parker Gallery, Londen. Foto uit: Robert Kee, Ireland: a history. London, 1982.

Kaartje van Ierland en Noord-Ierland.

de monding van de Boyne en vandaaruit naar Limerick, de richting die de hoofdmacht van de Ieren had genomen. Jacobus vluchtte naar Frankrijk. Naar aanleiding van de overwinning had Van Ginckel zijn vader geschreven: "Dit is een grote overwinning die een hoop goeds zal brengen voor Europa en de bondgenoten tevreden zal stellen". Toch waren de Ieren nog niet verslagen.

Limerick

Willem sloeg rond de stad Limerick het beleg op, maar tekort aan munitie dwong hem het weer op te heffen. Dit gaf de Ierse troepen respijt en enig zelfrespect terug. Willem vertrok naar het continent en in zijn afwezigheid benoemde hij Van Ginckel tot opperbevelhebber. In de volgende winter voerde Van Ginckel met de Ieren een aantal vredesonderhandelingen. Deze leidden niet tot enig resultaat, gedeeltelijk door het succesvol optreden van de Ierse verzetsbeweging onder leiding van Patrick Sarsfield, maar ook omdat de Ieren geen vertrouwen hadden in hun protestantse tegenstander. Van Ginckel had het in zijn winterkwartier in Kilkenny zwaar te verduren onder de aanvallen van de Ierse guerrillastrijders.

Na de winter verkeerde het leger van Van Ginckel in slechte staat. Tekort aan geld had reeds geleid

tot het opheffen van enkele regimenten, voordat in april 1691 het langverwachte geld eindelijk arriveerde. Tevens ontving Van Ginckel instructie om de strijd zo snel mogelijk te beëindigen: de troepen die in Ierland werden vastgehouden waren noodzakelijk voor de strijd op het continent en een vredesregeling had de voorkeur. Van Ginckel mocht gunstige voorwaarden stellen, zeer tegen de zin in van het Engelse parlement. Willem was vanuit de Nederlandse situatie gewend een tolerante houding aan te nemen inzake religieuze verschillen, maar de Engelsen wilden met alle geweld de katholieke Ieren straffen.

Van Ginckel startte zijn veldtocht met de inname van Athlone. De stad was zwaar versterkt door de Franse generaal St. Ruth maar Van Ginckel wist in een reeks bestormingen de verdediging te doorbreken. Van Ginckel bood de Ieren gunstige voorwaarden, maar St. Ruth stak een spaak in het wiel en zette de plaatselijke bevolking op tegen de Engelsen.

Nabij Aughrim, ten westen van Athlone, sloeg de Fransman een nieuw kamp op. Daar kwam het enige dagen later tot een treffen tussen de strijdmachten van Van Ginckel en St. Ruth, een treffen dat de laatste met de dood moest bekopen. Deze slag, waar 7.000 Ieren het leven bij verloren, deed de weegschaal doorslaan. Een groot deel van West-Ierland kon nu worden ingenomen. Alleen bleef -opnieuw- Limerick als hard van verzet over. Door het slechte weer kon Van Ginckel zijn artillerie niet vervoeren. Hij wilde voorkomen opnieuw rondom Limerick een lang beleg te moeten opslaan. Willem drong hier juist op aan, omdat hij vreesde dat de Fransen in Ierland zouden landen. Deze aarzelden echter te lang en Van Ginckel wist het achterland van Limerick te veroveren. De verdedigers van Limerick, in de overtuiging dat ze door alle bondgenoten in de steek waren gelaten, gaven zich over.

Graaf van Athlone

Het was Van Ginckel die nu ging onderhandelen over de voorwaarden van de overgave. Hij was daarbij gebonden aan de voorwaarden die koningin Mary had gesteld. In oktober 1691 werd het verdrag getekend. De dankbaarheid van Willem voor deze belangrijke overwinning uitte zich in de benoeming van Van Ginckel tot Graaf van Athlone en Baron van Aughrim en Pair van Ierland. De tocht van Van Ginckel naar huis, via Dublin en Londen, was een zegetocht. Overal werd hij met gejuich binnengehaald.

In zijn nieuwe waardigheid besloot Godard van Ginckel (die ook bevorderd was tot generaal der cavalerie en van koning Christiaan V van Denemarken een ridderorde had ontvangen) een bij zijn status horende woning te bouwen. Het oude kasteel Middachten werd tot de fundering afgebroken en een nieuw huis verrees er voor in de plaats. Dit was gebaseerd op een model van de architect Jacob Roman uit 1693 en werd gebouwd door Steven Vennecool. Het nieuwe kasteel Middachten (bij Arnhem) lijkt veel op dat van Amerongen, het ouderlijk huis van Van Ginckel. Het is echter luxueuzer en moderner. Het motto van Van Ginckel, *Malo mori quam foedari* (eerder dood dan oneer), bevindt zich boven de ingang.

Lang heeft de graaf niet kunnen genieten van de ruim 10.000 hectare grondgebied in Ierland die met de titel meekwam. In 1699 werd in het Engelse parlement, waarin een sterke stemming heerste tegen de 'buitenlandse profiteurs', besloten dat een groot deel van de gebieden die Willem aan gunstelingen had geschonken, moest worden getourneerd. Van enige dankbaarheid jegens de militaire successen die voor het parlement waren behaald, was geen sprake meer.

Godard was met Willem III teruggekeerd naar het vasteland en vergezelde hem zowel bij verdere veldtochten als bij jachtpartijen. Zijn kasteel te Middachten verwelkomde meermalen de hoge gasten Van Ginckel kreeg in 1692 de titel van Opperjagermeester van de Veluwe. Dit waren niet de laatste eretekenen: in 1697 werd hij Landcommandeur van de Duitse Orde.

Zijn leven bleef staan in het teken van de strijd tegen de Fransen. Hij was erbij toen Namen door Lodewijk XIV werd ingenomen, hij streed in de slag bij Landen, waar hij ternauwernood de verdrinkingsdood ontliet en -zoete wraak- in 1695 heroverde hij Namen op de Franse troepen.

In 1702 was hij het, die de Franse troepen bij de Mookerheide verhinderde Nederland binnen te vallen. Zijn 14.000 manschappen hielden een meer dan drie keer zo groot Frans leger op afstand.

Na de dood van de Prins van Nassau-Saarbrücken werd hij Opperbevelhebber van de Nederlandse troepen. Nog geen jaar later, in februari 1703, overleed hij aan een beroerte en werd begraven in Amerongen. Zijn heerlijkheden werden verdeeld onder zijn zoons.

Gevolgen

Het verblijf van Willem III en zijn generaal Godard van Ginckel in Ierland was van betrekkelijk korte

duur, maar heeft grote gevolgen gehad. Hun veldtochten hebben mede bijgedragen aan de nog steeds voortdurende godsdiensttwisten in Noord-Ierland, als gevolg waarvan de laatste maanden opnieuw onschuldige slachtoffers zijn gevallen.

De overwinning van Van Ginckel luidde het tijdperk in van de "protestant Ascendancy", de protestantse overheersing. Tegen de zin van Willem III werd er een strenge anti-katholieke wetgeving in Ierland doorgevoerd, die van de katholieke bevolking een bijna rechteloze onderklasse maakte en de kleine protestantse meerderheid alle politieke macht gaf. Hoewel het de Ierse regering aan machtsmiddelen ontbrak om de strenge "Penal Laws" (strafwetten) tegen de katholieke Ieren daadwerkelijk toe te passen, werd door de discriminatie die er het gevolg van was, een onverzoenlijke haat gekweekt. Protestantse schilderden katholieken af als lui, dom, oneerlijk en onbetrouwbaar en zagen zichzelf als een kleine, bedreigde minderheid, die door haar ijver, eerlijkheid en vroomheid een superieure plaats in de samenleving mocht innemen.

De eerste eeuw na de overwinningen van Willem III was deze protestantse positie onbedreigd. Door de economische opleving van de protestantse steden in Noord-Ierland in de achttiende eeuw, trokken arme katholieke boeren uit het zuiden naar Belfast en Londonderry in de hoop er werk te vinden. Het werd hen verboden in de stad zelf te wonen en zo ontstonden er krottenwijken rondom de stadsmuren. De lonen die de katholieken ontvingen waren lager dan van protestantse arbeiders. Mede hierdoor voelden de protestanten deze golf van immigranten als een grote bedreiging. In een poging zich af te zetten tegen de katholieken en hun superioriteit duidelijk te laten blijken, werd juist in deze tijd de Slag bij de Boyne en het Beleg van Londonderry uitbundig gevierd. In grote optochten, gekleed in oranje en met oranje vlaggen, trokken zij door de straten van hun stad en verbrandden poppen die katholieke legeraanvoerders en de paus voorstelden.

De katholieke Ieren, verbitterd door zoveel haat, sloten zich aaneen tot geheime genootschappen, die zich verzetten tegen de protestantse overheersing. Om zich te beschermen tegen deze genootschappen riepen de protestanten hun eigen groeperingen in het leven, waarvan de belangrijkste de "orange order" werd genoemd, naar het Huis van Oranje.

Uit de katholieke genootschappen groeide uiteindelijk de I.R.A., het Iers Republikeinse Leger, ter-

wijl de Orange Order nog steeds bestaat en kopstukken heeft als dominee Paisley.

En de bittere ironie is dat Willem III een tolerante houding jegens de katholieken probeerde te introduceren en Van Ginckel, bij het sluiten van het Verdrag van Limerick, vele katholieken vrijuit liet gaan en optrad tegen de Engelse soldaten, die zich wilden wreken op de hulpeloze Ierse gevangenen.

*Fred Vogelzang
Hunzestraat 56 Utrecht*

Literatuur:

Aalbers, J., Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone, kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742. In: **Jaarboek Oud-Utrecht 1982**, (Utrecht 1982) p. 91-151

Childs, J., **The british army of William III 1689-1702** (Manchester 1987)

Foster, R., **Modern Ireland 1600-1972**, (London 1988)

Molhuijsen, P.C. en P.J. Blok, **Nieuw Nederlands biografisch woordenboek. Deel III** (Leiden 1914)

Raaij, S. van en P. Spies, **The royal progress of William and Mary** (Amsterdam 1988)

Stewart, A.T.Q., **The narrow ground. Aspects of Ulster 1609-1969**. (London 1977)

Traill, H.D., **William the Third**, (London 1926)

Troost, W., **William III and the Treaty of Limerick (1691-1697)**, (proefschrift R.U. Leiden, 1983)

Wittert van Hoogland, E.B.F.F., **De Van Reede's van Amerongen, graven van Athlone in woord en beeld** (zj,zp)

Zee, H. en B. van der, **William and Mary** (London 1988)

Boekenschouw

Hernhutters in IJsselstein

Op de bijeenkomst in Paushuize waarop het boeiende zestiende deel van de Stichtse Historische Reeks ten doop werd gehouden, meldde zich na de drie aangekondigde sprekers heel bescheiden een man uit IJsselstein, die een paar zinnen mocht zeggen, terwijl de glazen al werden uitgedeeld. Het kwam hierop neer dat zijn voorvaders de Hernhutters van 's Heerendijk hadden weggetreiterd, dat hij daarvoor zijn excuses wilde aanbieden, dat zij van nu af van harte welkom waren in de IJsselstad en dat hij de auteur van het boek van harte wilde feliciteren. Een geruisloze en voorbeeldige manier om historische conflicten uit de weg te ruimen, die half in het geroezemoes van de inmiddels losgebroken conversatie verloren ging. En die gelukwens was in elk geval op zijn plaats.

Of de IJsselsteiners een collectieve schuld kan worden toegekend voor het vertrek van de broeders en zusters die hier vanaf 1736 een toevlucht hadden gevonden, staat te bezien. De schrijver is op dit punt uitvoerig en genuanceerd. De bevolking toonde zich na de eerste gereformeerde donderpreken op afstand en niemand bleek bereid de broeders iets op rekening te verkopen. Toen de polemiek vanaf de kansel tot een vast gebruik werd, luwde vanzelf de anti-stemming. Er werden nog een paar incidenten gemeld maar de conclusie is toch dat de Hernhutters van de kant van de IJsselsteinse bevolking 'nauwelijks te lijden' hebben gehad. Heel anders stond het met de kerkeraad, die vanaf het begin de Hernhutters als 'valsche piëtisten' had aangemerkt. De calvinisten, die zwoeren bij hun belijdenisformulieren, konden er niet bij dat deze vromen, daarnaar gevraagd, eenvoudig zeiden dat zij zo iets niet bezaten. De plaatselijke kerkeraad ging in haar vijandschap nog verder dan de synode van Zuidholland. Toen deze laatste in juli 1740 te IJsselstein vergaderde, bezochten enkele synodalen 's Heerendijk. Daar gedroegen ze zich tijdens de oefening die ze bijwoonden zo onbehouwen dat men hen moest verzoeken hun mond te houden om de mensen niet te storen. Het werd er niet beter op toen de predikanten wensten te disputeren over het stuk

van de predestinatie, een verzoek waarop de broeders wijselijk niet ingingen. Het resultaat was dat deze vredelievende en 'oecumenisch' denkende christenen voor ketters werden verklaard en dat het stadsbestuur werd verzocht hen te verjagen, een verzoek dat niet werd gehonoreerd. De magistraat stelde zich tolerant tegenover de broeders op, een tendens die nog werd verstevigd toen in 1745 een brand in de stad uitbrak waarbij 16 broeders uitrukten om te helpen blussen. Maria Louisa, barones van IJsselstein, was de Herrnhutters goed gezind en overheden als de gewestelijke Staten en de Staten-Generaal bemoeiden zich eenvoudig niet met hen.

De weigering voor het aanleggen van een eigen begraafplaats, voor de broeders een cruciale zaak, deed hen tenslotte toch omzien naar een nieuwe vestigingsplaats. Door een toeval werd dat het slot Zeist, dat het tot de dag van vandaag gebleven is. Boeiend zijn de hoofdstukken over het rijke liturgisch leven van de Broedergemeente, in dit opzicht niet ongelijk aan dat van een communiteit van monniken, en dat over de pogingen om 's Heerendijk een solide economische basis te verschaffen.

Van de gebouwen aan de IJsseldijk is nog slechts een enkel restant te zien en op het vroegere terrein van de broeders strekt zich thans de algemene begraafplaats uit. Een ironie van de geschiedenis.

v.S.

P.M. Peucker, 's Heerendijk. Herrnhutters in IJsselstein, 1736-1770. Zutphen, Walburg Pers, 1991. Stichtse Historische Reeks 16. CIP/ISBN 906011.749.2. Prijs f 39,50

Schilders in Utrecht

Volgens het voorwoord heeft dit door Matrijs in de Historische Reeks Utrecht uitgegeven handzame en aantrekkelijke boekje de intentie een globaal overzicht te geven van de schilderkunst in de stad Utrecht gedurende de 17de eeuw. Dat gebeurt in de vorm van een eerste schets, ter opvulling van een thans heersende lacune. Een dergelijk overzicht ontbreekt en er is ook behoefte aan. De catalogus schilderijen van het Centraal Museum (1952) die zo'n overzicht geeft, is immers al ettelijke jaren geleden uitverkocht. Wat flap en voorwoord thans beloven krijgt de lezer inder-

daad. Een inleidende paragraaf over het Utrechtse 'kunstbedrijf' wordt gevolgd door afzonderlijke hoofdstukken over groepen schilderijen, t.w. 'historie', 'genre', 'portretten', 'stillevens en dierstukken', en 'landschappen en stadsgezichten'. Daarbij heeft de auteur gesteund op recent verworven inzicht op gebieden als ikonografische interpretatie, de achtergronden van 'het portret', en ook nog op eigen onderzoek. Omdat een derde deel van de zwart-wit-afbeeldingen betrekking heeft op werk in het Centraal Museum kan de Utrechtse lezer eventueel 'om de hoek' nagaan hoe dat werk (indien althans in expositie) in werkelijkheid oogt. Volgens het voorwoord heeft de auteur ernaar gestreefd illustraties op te nemen van de meest representatieve schilderijen. In de praktijk komt dat bij de zwart-wit-afbeeldingen neer op terechte nadruk op Ter Brugghen, maar wel wat veel eer voor Van Bijlert en Gerard van Honthorst terwijl Abraham Bloemaert er daarentegen tamelijk bekaaid afkomt. In het hoofdstuk over de landschappen wordt de nestor van de Utrechtse 17de eeuwse schilderkunst merkwaardigerwijs niet eens genoemd. Dat genoemde grote namen in het kleurkatern ontbreken is eerst na 'close-reading' van het voorwoord, begrijpelijk. De kleurafbeeldingen blijken namelijk te zijn bestemd door 'enkele vooraanstaande particulieren en kunsthandelaren'. Kennelijk nu zijn dezen (al wordt dat niet met zo veel woorden gezegd) identiek met de eigenaars van juist deze stukken. (!) Alles heeft zo zijn prijs. Jammer is wel dat alleen de 'allegorie op het rampjaar 1672' door Johannes Wyckerslooth, in bezit van de Dutch Renaissance Art Collection te Amsterdam, met recht voor een Utrechts 'topstuk' kan doorgaan. Dat laatste geldt zeker niet voor het Vrolijk Gezelschap door Maerten Stoop dat onverbloemd in kleur een danig verpoetste achtergrond toont.

De tekst is over het algemeen zeer leesbaar en met grote kennis van zaken geschreven. Toch maakt het boekje de indruk onder forse tijdsdruk tot stand gekomen te zijn. In tegenstelling tot de ISBN-gegevens is er bijvoorbeeld geen register (wel een goede, beknopte bibliografie). Een enkele vreemde struikelpartij doet de ontstentenis van een ter zake kundige 'meelezer' vermoeden. Veel gewone lezers moet het toch wel opvallen dat op een schilderij door Lumen Portengen een harpspelende (psalmen zingende) David staat. Niet alleen geeft de schrijver hem een luit, maar David bespeelt dit hem onbekende instrument

dan ook nog uit spijt vanwege zijn moord op Uria terwille van Bathseba! Muziekinstrumenten hebben (tenzij als geduid symbool van het mannelijk dan wel vrouwelijk geslachtsorgaan) toch al niet de grootste aandacht van de schrijver. Op een schilderij van Jan van Bronchorst bespeelt een jongeman zogenaamd een cithar maar in werkelijkheid gaat het om een bijzonder type luit (met twee kragen). De juist genoemde Lumen Portengen is overigens een matige schilder, die het in de verste verte niet haalt bij zijn neef Petrus Portengen, van wie op de prachtige Caravaggisten-tentoonstelling van 1986/1987 in het Centraal Museum zulk verrassend goed werk te zien was. Op het terrein van het 17de eeuwse pastoorportret blijkt de auteur ook niet helemaal thuis. Op blz. 68/69 is er sprake van een pastoor die naar een schedel wijst met daarnaast een briefje met 'Memento Mori'. Vervolgens wordt een verband verondersteld tussen het (eveneens weergegeven) crucifix en de Vanitas-tekst: deze pastoor geeft aan verder te zullen leven door zijn geloof in Christus. Merkwaaardige theologie. In werkelijkheid is dit 'Memento Mori' naar buiten, naar de beschouwer toe gericht. Binnen zo'n ikonografische context staat ook wel eens 'Respice Finem' (wees bedacht op uw levenseind). Het gaat dus om een aanmaning om er toch vooral voor te zorgen in staat van genade te sterven. In dit geval vind ik de schrijver ook wel wat somber bij zijn inschatting van het nut van nader onderzoek aangaande de identiteit van de voorgestelde pastoor. Het is geschilderd door Jan Rutgers van Niwael in 1654. Deze schilder woonde op het Oudkerkhof, dus vlakbij de katholieke schuilkerk van St. Jacob bij het Neude in de Drakenburgsteeg. Pastoor daar was tussen 1646 en 1655 de geboren Utrechtenaar Joannes van Ghessel. Misschien is deze hier wel voorgesteld (misschien ook niet). Verder onderzoek zou zich bijvoorbeeld kunnen richten op eventuele biografische gegevens omtrent de schilder en een vergelijking met portretten van andere 17de eeuwse Utrechtse pastoors. Zo'n onderzoek lijkt me in het geheel niet bij voorbaat uitzichtloos. Al met al zeker een tot nader deel- onderzoek stimulerend werk. Te hopen valt dan ook dat 'Matrijs' in de toekomst metterdaad dergelijke nadere deelstudies over 17de eeuwse Utrechtse kunstenaars zal gaan uitgeven, die de samensteller van deze alleszins bruikbare schets nu al in het verschieft ziet.

P. Dirkse

Paul Huys Janssen. **Schilders in Utrecht (1600-1700)**, met 99 afb. in zwart-wit en 10 afb. in kleur. *Historische Reeks Utrecht dl. 15.* Uitg. Stichting Matrijs, Utrecht 1990. 108 blz. ISBN 90-70482-97-5. Prijs fl. 24,95.

Zondag 12 april 1992. Stadswandeling 'Markt in Middeleeuws Utrecht' o.l.v. drs. Kaj van Vliet. Vertrek: 13.00 uur vanaf de Maartensbrug (bij de Lichtegaard). Deelname: leden gratis, niet-leden f 2,50. Opgeven bij: A.M. Reijmers, Makassarstraat 1 bis, 3531 VJ Utrecht.

T/m 17 mei 1992. 'Passiegravures van Hendrik Goltzius', 12 gravures met passievoorstellingen. Tentoonstelling Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.

Woensdag 3 juni 1992. Voorjaarsledenvergadering Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Zaterdag 13 juni 1992. Excursie naar kasteel Groeneveld te Baarn onder het motto 'Moderne kunst in historisch perspectief'. Uitgebreide informatie over deze excursie treft u aan in het eerstvolgende nummer van het Maandblad.

T/m 27 juni 1992. 'Bedrijfsarchieven'. Tentoonstelling van een selectie van materiaal uit archieven van Utrechtse (o.a.) sigaren-, machine- en broodfabrieken, banken en verzekeringsmaatschappijen. Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, Utrecht.

T/m 23 juni 1992. 'Knappe Koppen'. Tentoonstelling over zes Utrechtse hoogleraren, o.a. prof. F.C. Donders en prof. G. Heymans. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

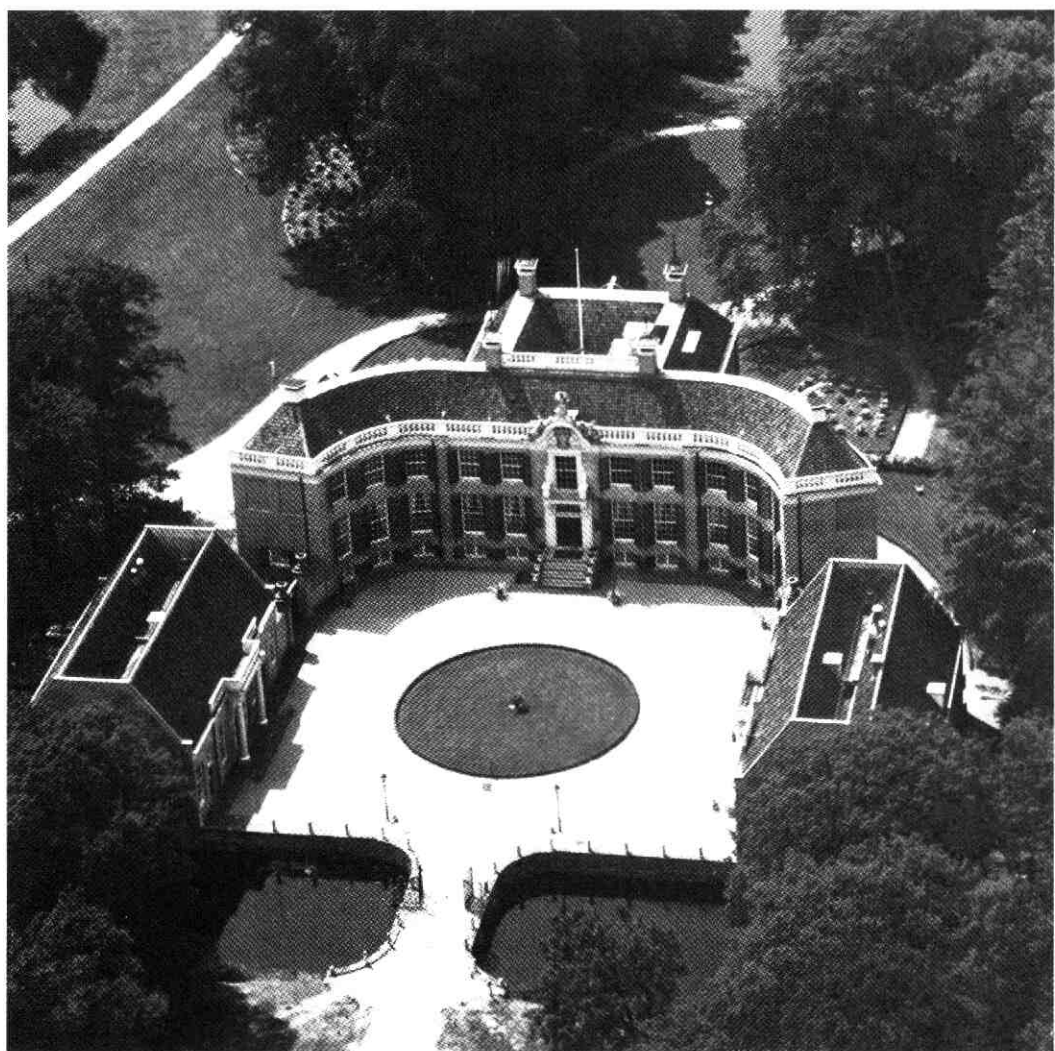

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 5 - me 1992

BIBLIOTHEEK DER
RIKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 5 - mei 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Voorjaarsexcursie

Zoals u in het Maandblad van april 1992 hebt kunnen lezen zal de jaarlijkse voorjaarsexcursie dit jaar plaatsvinden op *zaterdag 13 juni a.s.* onder het motto "Moderne kunst in historisch perspectief". Ons doel deze dag is een tweetal tentoonstellingen in en rond *Kasteel Groeneveld* te Baarn. Het betreft de tentoonstelling *Muziek en Landschap* en de tentoonstelling *Waterwerken*, een expositie van moderne beeldhouwkunst van 14 beeldhouwers. Een gedeelte van de tentoonstellingen is gesitueerd in de tuinen rondom Groeneveld.

Na de verwelcoming zal een inleiding over de betreffende tentoonstellingen worden gehouden door een van de deelnemende beeldhouwers. Er wordt naar gestreefd de wandeling langs de beeldhouwwerken onder leiding van deze kun-

stenaar te laten plaatsvinden. Na deze wandeling is er gelegenheid (voor eigen rekening) iets in het kasteel te drinken, waarna een boeiende wandeling met uitleg en muziek wacht. Tijdens deze laatste wandeling zal blijken hoe verschillende tuinen en de natuur in zijn geheel, door de eeuwen heen, componisten geïnspireerd hebben tot het componeren van diverse soorten muziek van klassiek tot zeer modern (tentoonstelling Muziek en landschap).

Programma:

- 13.00 uur: vertrek met een bus vanaf het Jaarbeursplein (bij de roltrappen)
- 13.30 uur: aankomst en verwelcoming op Groeneveld
- 14.00 uur: bezoek tentoonstelling "Water en moderne beeldhouwkunst"
- 15.15 uur: thee
- 15.45 uur: bezoek tentoonstelling "Muziek en landschap"
- 17.00 uur: vertrek met bus naar Utrecht, Jaarbeursplein.

Opgave voor deze excursie is mogelijk d.m.v. overmaking van een bedrag van f 30,- op girorekening **343624** t.n.v. mw. R. Fokkema te Utrecht o.v.v. "voorjaarsexcursie 1992" (**vóór 1 juni a.s.**). U wordt verzocht op uw overschrijving duidelijk uw naam, adres en bank/gironummer te vermelden. Het maximum aantal deelnemers bedraagt 56. Het motto hierbij is: "Wie het eerst komt, die het eerst maalt". Bij deelname aan de excursie: wandelschoenen en eventueel regenkleding meenemen.

Namens de excursiecommissie,
S.J. Daniëls

Voorjaarsledenvergadering

De Algemene Voorjaarsledenvergadering vindt plaats op woensdag 3 juni a.s. in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 5, Utrecht. Aanvangstijd: 19.30 uur. De zaal gaat om 19.00 uur open.

Agenda

1. Opening.
2. Notulen van de vorige Najaarsledenvergadering (ter inzage).
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Jaarverslag over 1991 (ter inzage).
5. Verslag van de penningmeester over 1991, de jaarrekening (bijgaand) en de accountantsverklaring (ter inzage).
6. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, activiteiten en de SPOU.
7. Stichting Stichtse Geschiedenis.
8. Bestuursmutaties:
Het bestuur stelt voor het aantal bestuursleden uit te breiden van negen naar tien. Verder zal mw. M.J. Dolfin het bestuur verlaten omdat zij de maximale zittingsduur van negen jaar heeft volgemaakt. Het bestuur stelt voor te benoemen: mw. I. Stroucken en mw. M. van de Vrugt. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling kunnen doen aan de secretaris.
9. Rondvraag.
10. Sluiting.

Na de pauze (rond 20.45 uur): "Het museum van 's Rijks Munt", lezing door de heer A. Scheffers, conservator van het museum.

In de lezing zullen aan de orde komen: de collectie van het Museum van 's Rijks Munt, bestaande uit munten, die vanaf de 7de eeuw in Nederland zijn gefabriceerd; het 90-jarig bestaan van 's Rijks Munt als staatsbedrijf en de (geprivatiseerde) toekomst van de Munt en haar museum.

Afsluiting met een drankje.

Het programma na de pauze is (tegen betaling van een bedrag van f 2,50) ook voor niet-leden toegankelijk.

Jaarrekening 1991

	Jaarrekening 1990	Begroting 1991	Jaarrekening 1991	Begroting 1992
Baten				
Kontributies	79.796,—	82.000,—	78.352,—	80.000,—
Advertenties	4.950,—	11.000,—	14.076,86	13.500,—
Verkopen	4.605,—	3.000,—	2.635,15	3.000,—
Donaties	12.999,—	12.000,—	15.528,50	12.000,—
Finan. Baten	11.134,—	10.000,—	11.103,79	10.000,—
Diversen	423,—	-,—	-,—	-,—
	<u>113.907,—</u>	<u>118.000,—</u>	<u>121.696,30</u>	<u>118.500,—</u>
	=====	=====	=====	=====
Lasten				
MOU	53.892,—	55.000,—	46.624,85	55.000,—
JOU	37.933,—	38.000,—	39.541,74	35.000,—
Archeologische Kroniek	10.000,—	10.000,—	10.000,—	10.000,—
Activiteiten en werving	3.650,—	4.000,—	4.708,41	7.500,—
Kosten van Beheer	7.638,—	7.000,—	7.977,72	7.000,—
Algemene kosten	5.811,—	5.000,—	9.451,51	5.000,—
Afschrijvingen	1.173,—	-,—	3.536,77	1.200,—
	<u>120.097,—</u>	<u>119.000,—</u>	<u>121.841,—</u>	<u>120.700,—</u>
	=====	=====	=====	=====
Kapitaal mutatie	- 6.190,—	- 1.000,—	- 144,70	- 2.200,—
Kapitaal per jaarultimo	77.522,—		96.432,03	

De penningmeester
J.W. Lemaier

Middeleeuws latijn

Middeleeuws latijn is een vak dat de meeste archiefbezoekers in de praktijk leren. Er is nauwelijks een boek voor te vinden, zeker niet voor de teksten van het Nederlandse grondgebied. Nu is er *Middeleeuws latijn, grammatica voor beginners, met oefeningen*. Het is geschreven door Kees Smit, die enkele paleografische werkgroepen begeleidt van amateurs, die zich met middeleeuws latijn bezighouden; ook gaf hij cursussen middeleeuws latijn en paleografie in Utrecht, Den Bosch en Vught.

Wie vroeger latijn geleerd heeft, zal met dit boekje redelijk uit de voeten kunnen en gaandeweg de in het latijn gestelde archiefstukken kunnen begrijpen. Wie geen latijn kent, zal er uiteraard meer moeite mee hebben, maar met het nodige geduld zijn doel ook bereiken. Het boekje kost f 12,50 en is verkrijgbaar bij o.a. de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

Kerkgeschiedenis

De 4de Dag van de Kerkgeschiedenis van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis zal op zaterdag 29 augustus a.s. worden gehouden in de Janskerk te Utrecht. In deze passende entourage zullen verschillende voordrachten worden gehouden. Prof. J. Woltjer, emeritus-hoogleraar nieuwe geschiedenis uit Leiden zal op zoek gaan naar het mensbeeld in de kerkgeschiedenis, waarbij hij meer aandacht zal vragen voor de niet-intellectuele aspecten van het geloofsleven. Het resterende programma staat in het teken van het thema "Utrecht op de wissel der tijden": de kerkhistorische ontwikkelingen in stad en provincie Utrecht op het snijvlak van de 16de en 17de eeuw. Het religieus leven in de stad Utrecht wordt geanalyseerd door dr. F. Broeyer, waarna drs. P.A.A.M. Abels, onder de titel "Tussen Rooms-Katholiek en Utrechts-Gereformeerd" de situatie op het Utrechtse platteland zal schilderen. De daarop volgende discussie zal worden geleid door prof. dr. O.J. de Jong.

Ter gelegenheid van deze studiedag zal de V.N.K. een bundel kerkhistorische studies over de plaats van samenkomst presenteren. De gemeente Utrecht biedt de deelnemers na afloop van de bijeenkomst een receptie aan.

De aanvang is om 10.00 uur. De toegang is voor leden van de VNK gratis; niet-leden betalen f 10,-. Informatie bij de secretaris van de VNK, drs. P.H.A.M. Abels (tel. 01820-37272).

T/m 17 mei 1992. *'Passiegravures van Hendrik Goltzius'*, 12 gravures met passievoorstellungen. Tentoonstelling Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.

Woensdag 20 mei 1992. Jaarvergadering begunstigers Utrechts Monumentenfonds. Plaats: Doopsgezinde Kerk, Oudegracht 270, Utrecht. Aanvang: 19.00 uur.

Woensdag 3 juni 1992. Voorjaarsledenvergadering Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Zaterdag 13 juni 1992. Excursie naar kasteel Groeneveld te Baarn onder het motto *'Moderne kunst in historisch perspectief'*. Uitgebreide informatie over deze excursie treft u aan in dit nummer van het Maandblad.

T/m 27 juni 1992. *'Bedrijfsarchieven'*. Tentoonstelling van een selectie van materiaal uit archieven van Utrechtse (o.a.) sigaren,- machine- en broodfabrieken, banken en verzekeringsmaatschappijen. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

T/m 23 juni 1992. *'Knappe Koppen'*. Tentoonstelling over zes Utrechtse hoogleraren, o.a. prof. F.C. Donders en prof. G. Heymans. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

De dertig hoeven in Oostveen

In de vroege middeleeuwen was het gebied tussen de rivier de Vecht en de zandgronden van het Gooi en de Vuursche vrijwel geheel bedekt met veen. Het maaiveld lag in die tijd enkele meters hoger dan tegenwoordig. In de 12e eeuw begon men deze wildernis in cultuur te brengen. Dat gebeurde volgens een methode die uitvoerig door Van der Linden is beschreven¹.

Eerst werd vanuit de oever van een rivier of wetering, die als ontginningsbasis diende, het aangrenzende veen in een aantal kavels met een gelijke breedte verdeeld. Iedere kolonist kreeg met zijn gezin een eigen kavel of *hoeve* ter ontginning. Door het graven van evenwijdige sloten vanuit de ontginningsbasis liet men vervolgens het overtollige water uit het veen wegstromen. De bovenlaag van het veen kon hierdoor verdrogen en worden benut voor akkerbouw. De sloten deden tevens dienst als perceelscheiding. Met de geleidelijke verlenging der sloten veeninwaarts groeiden de hoeven in diepte. Zo ontstonden smalle maar zeer langgerekte kavels, die in het landschap nog altijd goed te herkennen zijn. Gewoonlijk werd aan het einde van de kavels een achterwetering gegraven, die in een later stadium de basis voor een nieuwe ontginning kon vormen.

De veenontginningen waren aanvankelijk vooral gericht op het verkrijgen van bouwland. Als gevolg van inklinking en oxydatie (een proces waarbij het veen verteert) daalde het maaiveld in de loop der eeuwen echter zodanig dat akkerbouw niet meer mogelijk was. Het land was tenslotte nog slechts geschikt voor veehouderij en turfwinning.

Volgens Gottschalk begon de ontginning van de Oostvechter venen vanuit de oudere cultuurgrond langs de Vecht en schreed zij geleidelijk voort in de richting van het Gooi. De stukken veen immers die het verst van de Vecht verwij-

derd lagen, bleven tot in de 15e eeuw, soms zelfs tot in de 16e eeuw woest en onverdeeld liggen. Gottschalk meende daarom dat de Hoofddijkse wetering (dit is de wetering die het dichtst bij de Vecht lag) de ontginningsbasis heeft gevormd².

In een recent artikel hebben daarentegen Van Winter en Buitelaar verondersteld dat niet de Hoofddijk met Hoofddijkse wetering, maar een watergang langs de verder van de Vecht gelegen Gageldijk als ontginningsbasis heeft gediend³. Hun redenering luidt in het kort als volgt.

In enkele oorkonden uit de tweede helft van de 13e eeuw is sprake van een rechtsgebied of *gerecht* van ridder Ludolf van Overdevecht. Dat gebied moet zich hebben uitgestrekt tussen het gerecht Achttienhoven in het westen en dat van Oostbroek in het oosten. Het gerecht van Ludolf van Overdevecht is echter naderhand uiteengevallen, want in de 14e eeuw worden tussen Achttienhoven en Oostbroek drie afzonderlijke gerechten vermeld. Aan Achttienhoven grensde in die tijd het gerecht van de Domproost, dat ook wel Oostveen werd genoemd. Ten oosten van Oostveen lag het gerecht Herbertskep, dat sinds 1321 van de Utrechtse bisschop in leen werd gehouden door de familie Proys. Tussen Herbertskep en Oostbroek tenslotte lag het gerecht Overdevecht, dat in handen was van de nazaten van ridder Ludolf. Dit 14e-eeuwse Overdevecht mag dus niet worden verward met het veel grotere gerecht van Ludolf van Overdevecht uit de 13e eeuw.

Nu vermeldt een oorkonde uit 1276 de verkoop van een kwart hoeve, gelegen op het veen in het gerecht van Ludolf van Overdevecht, ridder, "in de dertig hoeven". De aanduiding "in de dertig hoeven" wordt eveneens aangetroffen in een goederenlijst van het kapittel van Oudmunster uit 1300, waar sprake is van een stuk land op het veen in het rechtsgebied van Herman van Overdevecht Ludolfszoon of "in het gerecht van de dertig hoeven in den Biesen".

Ten einde deze raadselachtige dertig hoeven nader te kunnen localiseren binnen het gerecht van de heren Van Overdevecht, hebben Van Winter

en Buitelaar teruggegrepen naar de studie van Van der Linden. Deze toonde namelijk aan dat de veenontginners in bepaalde gevallen uiterst systematisch te werk gingen, doordat zij hoeven uitmaten met een van tevoren vastgestelde oppervlakte. Daarbij was de zogenaamde zesvoorlinghoeve, met een breedte van 30 roeden of ca. 112,5 meter en een lengte van zes voorling of ca. 1250 meter, verreweg het meest gebruikelijk. Met een oppervlakte van ongeveer 14 hectare vormde zij de standaardhoeve in het Hollands-Stichtse veengebied⁴. Uitgaande van deze standaardbreedte van 112,5 meter per hoeve, aldus Van Winter en Buitelaar, moeten de dertig hoeven in het gerecht van Ludolf en Herman van Overdevecht samen ongeveer 3375 meter breed zijn geweest. Wanneer men nu de afstand meet vanaf de westgrens van Oostveen langs de Gageldijk tot de oostgrens van Herbertskop, dan blijkt deze juist 3375 meter te bedragen. Meet men daarentegen vanaf de westgrens van Oostveen langs de Hoofddijk, dan krijgt men noch tot de oostgrens van Oostveen noch tot die van Herbertskop een bevredigende hoevebreedte. In het eerste geval moeten de hoeven - bij een afstand van 3125 meter - elk ca. 104 meter breed zijn geweest, in het tweede geval - bij een afstand van 3500 meter - elk ruim 116 meter, wat in beide gevallen zou afwijken van de standaardbreedte van 112,5 meter. De twee auteurs hebben daaruit de conclusie getrokken dat de door het hele veengebied tot en met Breukeleveen doorlopende Gageldijk of Voordorpsedijk als ontginningsbasis moet hebben gediend. Vanuit deze dijk zouden de dertig hoeven zijn uitgezet in de richting van de Hoofddijk. Die hoeven zouden bovendien zowel Oostveen als Herbertskop hebben omvat.

Tegen deze opvatting moeten enkele bezwaren worden ingebracht. De vraag dient namelijk te worden gesteld of we de dertig hoeven, in navolging van Van Winter en Buitelaar, inderdaad als zesvoorlinghoeven mogen beschouwen. In dat geval moeten deze hoeven immers naast de gebruikelijke breedte van 112,5 meter tevens een lengte van ca. 1250 meter hebben gehad. Bij meting van de kaveldiepte tussen Hoofddijk en Gageldijk blijkt echter dat deze, althans in Oostveen en Herbertskop, ongeveer 1500 meter bedraagt, wat overeenkomt met ruim zeven voorling. Te veel dus voor een zesvoorlinghoeve, zelfs indien deze royaal bemeten zou zijn geweest. Als we vervolgens onze blik richten op enkele an-

dere veenontginningen ten oosten van de Vecht, dan kunnen we daar evenmin zesvoorlinghoeven ontdekken. Ten westen van Oostveen lag het gerecht van Achttienhoven, dat in het bezit was van het kapittel van Sint Jan in Utrecht. Op de Vechtoever grenzend aan Achttienhoven bezat dit kapittel van oudsher een nederzetting, Everekestorpe genaamd⁵. In 1085 voegde bisschop Koenraad het daaraan grenzende veenland bij dit bezit met de opdracht het te ontginnen. Het veen werd bij die gelegenheid omschreven als "terram palustrem in Euerekestorpe", maar in een oorkonde uit 1287 duikt hetzelfde gebied op onder de naam Achttienhoven⁶. Hieruit volgt dat er tijdens de eerste ontginningsfase achttien hoeven moeten zijn uitgezet. Als we de breedte van het gerecht Achttienhoven meten, zowel langs de Hoofddijk als de Gageldijk, dan blijkt die in beide gevallen ongeveer 1750 meter te bedragen. Dit betekent dat iedere hoeve in Achttienhoven ca. 97 meter breed moet zijn geweest.

Het gerecht Tienhoven, dat meer naar het noordwesten lag, ontstond in 1243. In dat jaar verkocht Herman van Maarsseveen tien hoeven van het Maarsseveen, dat reeds gedeeltelijk uit cultuurland bestond, met gerecht, tijs en tienden aan het kapittel van Sint Pieter in Utrecht⁷. Het gerecht Tienhoven heeft zich vroeger over een breedte van ca. 1050 meter uitgestrekt tot dicht bij de rand van het Gooi. Iedere hoeve moet dus 105 meter breed zijn geweest. Dit stemt overeen met de mededeling van Gottschalk dat de 24 hoeven in het gerecht Maarsseveen aan de Hoofdwetering (dit is het verlengde van de Hoofddijkse wetering) elk 28 roeden of 105 meter breed waren⁸. Het gerecht Tienhoven was immers een afsplitsing van Maarsseveen.

De conclusie moet dan ook luiden dat er in het veengebied ten oosten van de Vecht geen zesvoorlingontginningen aanwijsbaar zijn. In de gerechten Tienhoven, Maarsseveen en Achttienhoven zijn de hoeven aanzienlijk smaller geweest dan de gebruikelijke 112,5 meter van de zesvoorlinghoeve. Voor Oostveen en Herbertskop hebben we (nog) geen kavelbreedte kunnen vaststellen, maar we hebben gezien dat de kaveldiepte niet aan de norm van ca. 1250 meter voldoet. Uit dit alles blijkt wel dat men *hoeven*namen niet zonder meer mag koppelen aan een zesvoorlingontginning. Daarmee vervalt de grond voor de veronderstelling dat de Gageldijk als basis van de Oostvechter ontginningen zou hebben gediend. Een blik op de kaart leert ons bovendien dat de

langs de Gageldijk gelegen wetering niet in de Vecht uitmondt, maar min of meer evenwijdig aan die rivier blijft lopen. Het valt dan ook moeilijk in te zien hoe deze wetering het uit het veen toestromende water op de Vecht heeft kunnen lozen. Met andere woorden, het is zelfs uitgesloten dat de Gageldijk als ontginningsbasis zou hebben gefungeerd. Daarentegen moet de Hoofddijk het uitgangspunt hebben gevormd, zoals ook al door Gottschalk werd verondersteld. De Hoofddijkse wetering, gelegen op de rand van de rivierklei, waterde immers wel uit in de Vecht. Vanuit de Hoofddijk schoof de ontginningsgrens geleidelijk op in de richting van het Gooi. Uiteraard konden zulke lange stroken veen eerst in de loop van enkele eeuwen geheel in cultuur worden gebracht. Om het water uit het nog niet ontgonnen veen beter te kunnen afvoeren, moesten er achterweteringen worden gegraven. Deze kwamen in overeenstemming met de verschillende ontginningsfasen op steeds grotere afstand van de Vecht te liggen. De watergang langs de Gageldijk heeft dus als eerste en oudste achterwetering gediend. Naar alle waarschijnlijkheid dateert de aanleg ervan uit het einde van de 12e eeuw.

Maar waar moeten we het gerecht van de dertig hoeven dan zoeken? We weten inmiddels dat het niet mogelijk is de ligging van deze hoeven vast te stellen op basis van een rekenkundige formule. Toch stellen de bronnen ons in staat om dit gerecht, althans met grote waarschijnlijkheid, te localiseren. We zullen dan eerst de grenzen tussen de gerechten Oostveen, Herbertskop en Overde-

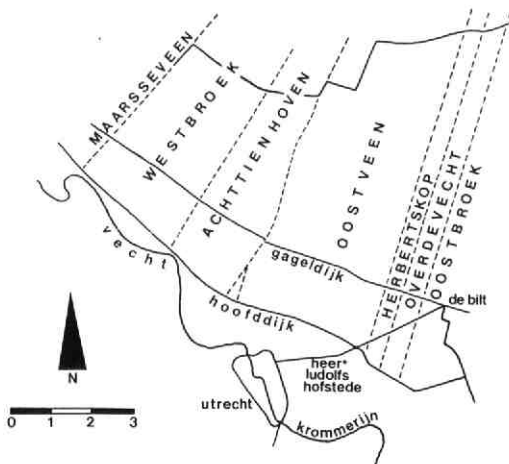
vecht, zoals we die kennen sinds de 14e eeuw, nader moeten beschouwen.

De grens tussen Overdevecht en Herbertskop kwam vrijwel overeen met de tegenwoordige grens tussen de gemeenten De Bilt en Maartensdijk, tenminste voor wat het gedeelte ten noorden van de Voordorpsedijk betreft⁹. Omdat ook de oostgrens van Overdevecht min of meer bekend is, kunnen we de breedte van dit gerecht bepalen op ca. 600 meter. Zeer smal wanneer we bedenken dat Overdevecht zich eertijds heeft uitgestrekt vanaf de Kromme Rijn tot de Vuursche over een lengte van ruim elf kilometer.

Het gerecht Herbertskop was nog smaller. De grens tussen Herbertskop en Oostveen, dat wil zeggen het gedeelte dat was gelegen tussen de Groenekansweg en de Nieuwe Wetering, werd gevormd door een sloot die tevens twee tiendblokken, genaamd "de Schutterstien" of "Herbertskoppertiend" en "de Korte Akkers", van elkaar scheidde. Deze sloot lag op ca. 50 meter ten westen van de tegenwoordige Twisslaan. Op een kaart uit 1792 zijn beide tiendblokken nauwkeurig aangegeven¹⁰. De breedte van Herbertskop bedroeg daardoor slechts ca. 400 meter. Evenals Overdevecht heeft Herbertskop zich uitgestrekt tot de Vuursche.

Het gerecht Oostveen was aan de Hoofddijk ruim drie kilometer breed, drie keer zo breed derhalve als Herbertskop en Overdevecht tezamen. Oostveen moet dan ook met zekerheid deel hebben uitgemaakt van het gerecht van de dertig hoeven, want het is niet aannemelijk dat deze hoeven zich zouden hebben beperkt tot Herbertskop en Overdevecht. In dat geval zou één hoeve slechts ca. 33 meter breed zijn geweest, wat sterk afwijkt van de gemiddelde hoevebreedte van ca. 100 meter die we elders in de Oostvechter venen hebben aangetroffen. Maar bovendien mag bij de plaatsbepaling "in den Biesen" in het reeds genoemde goederenregister van Oudmunster uit 1300 een samenhang worden vermoed met een stuk grond, genaamd het Biesveld, dat was gelegen in de uiterste zuidoosthoek van Oostveen langs de Steenweg naar De Bilt¹¹. De vraag is dan of het gerecht van de dertig hoeven alleen Oostveen omvatte, of dat ook Herbertskop en Overdevecht ertoe behoorden.

We moeten vervolgens nagaan op welke titel Ludolf van Overdevecht in de 13e eeuw rechtsmacht bezat in het gebied, dat zich - zoals we al zagen - uitstrekte over deze drie gerechten Oostveen, Herbertskop en Overdevecht tezamen.

Oostveen komen we in 1164 tegen als het gerecht van de Dom ("justitia Sancti Martini") en in de 14e eeuw als het Domproostengerecht op het Veen of op het Oostveen¹². Blijkens de eerste omschrijving moet de rechtsmacht in Oostveen aanvankelijk aan het Domkapittel hebben toebehoord. Nu hield Ludolf van Overdevecht het gerecht van Oostveen waarschijnlijk in erfpacht van proost en kapittel van de Dom. Het gerecht ging immers over van vader op zoon. Volgens het goederenregister van Oudmunster bezat Herman van Overdevecht, zoon van Ludolf, rond 1300 de rechtsmacht in de dertig hoeven. In 1331 werd het gerecht van Oostveen verpacht aan Arnoud Proys met de vermelding dat voordien Herbert van Overdevecht, zoon van Herman, het van de Domproost gehouden had. In 1353 ging de pacht, die door de Domproost voor een periode van 80 jaar was verleend, over op de zoon en erfgenaam van Arnoud Proys, Bern¹³.

Het gerecht van Herbertskep was een bisschoppelijk leen. Het behoorde tot 1321 toe aan Aleid, dochter van de Utrechtse bankier Lambert de Vriese. Toen zij er in dat jaar afstand van deed, beleende de bisschop er vervolgens de bovengenoemde Arnoud Proys mee¹⁴. Ook Overdevecht was een bisschoppelijk leen. Een beleningsakte uit 1394 spreekt van het goed "Over die Vechte", dat Dirk van Overdevecht met gerecht, tijs en tienden in leen ontving "in alle der maten als sijn alderen dat van den Gestichte te holden plagen"¹⁵.

We mogen dus aannemen dat Ludolf van Overdevecht het grootste deel van zijn gerecht, namelijk het latere Oostveen, in erfpacht hield van de Domproost. De rest, het latere Herbertskep en Overdevecht, hield hij in leen van de bisschop. Wanneer Oostveen door de heren Van Overdevecht is verworven, blijkt nergens, maar het gerecht was in 1164 kennelijk nog niet in hun bezit. Oostveen werd toen immers omschreven als "het gerecht van de Dom".

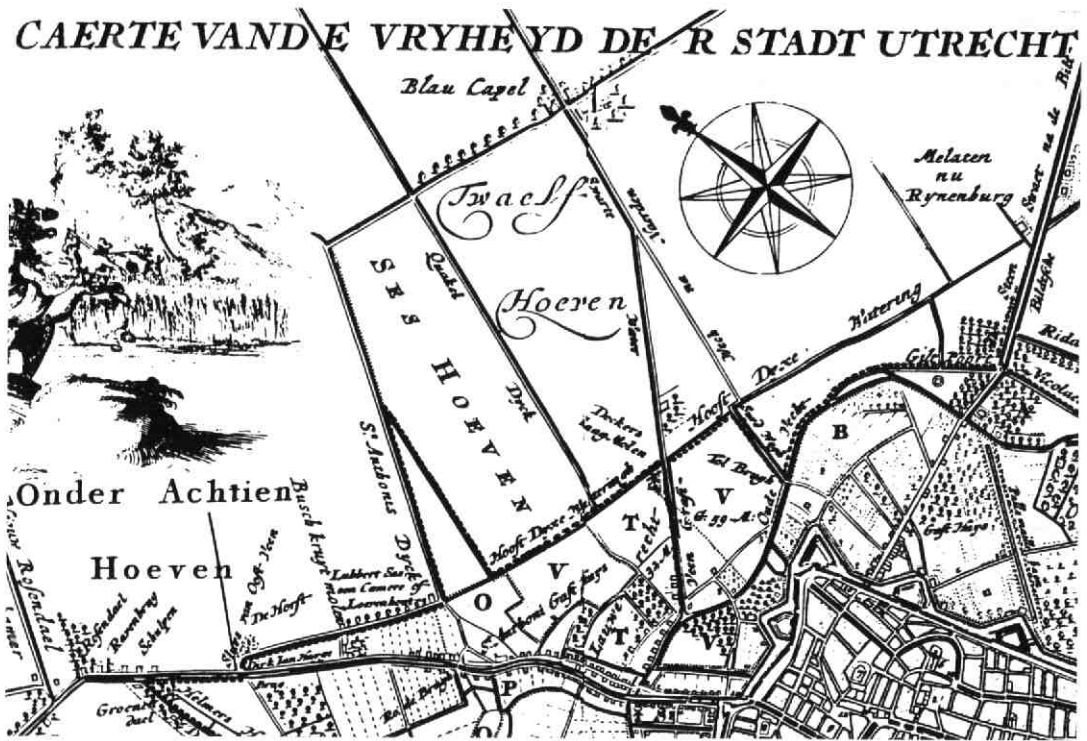
Het goederenregister van Oudmunster uit 1300 vermeldt nadrukkelijk dat de dertig hoeven tezamen een gerecht vormden ("iurisdiclio XXX mansorum"). Volgens Van Winter en Buitelaar zou dit gerecht zowel Herbertskep als Oostveen hebben omvat. In dat geval zou zich evenwel het merkwaardige feit hebben voorgedaan dat een bisschoppelijk leen en een pachtgoed van de Dom waren verenigd tot één rechtsdistrict, terwijl Overdevecht daarnaast als een zelfstandige rechtskring bleef bestaan. Een dergelijke gang van zaken klinkt dan ook weinig aannemelijk. Meer voor de

hand ligt de veronderstelling dat de term "dertig hoeven" doelde op het gerecht Oostveen zonder Herbertskep. Maar we mogen ook de mogelijkheid niet uitsluiten dat de dertig hoeven het hele gerecht van ridder Ludolf tussen Achttienhoven en Oostbroek zouden hebben omvat.

In dit laatste geval moet iedere hoeve bijna 135 meter breed zijn geweest. Die afstand wijkt echter zoveel af van de gebruikelijke kavelbreedte in de Oostvechter venen, dat we deze mogelijkheid kunnen verwerpen. Maar wanneer we daarentegen de dertig hoeven localiseren binnen het gerecht Oostveen, dan kunnen we de breedte van iedere hoeve vaststellen op ongeveer 100 meter. Dit komt zeer goed overeen met de hoevebreedte van 97 en 105 meter, die we in Achttienhoven, Maarsseveen en Tienhoven hebben aangetroffen. De conclusie van deze uiteenzetting moet daarom luiden dat het gerecht van de dertig hoeven waarschijnlijk identiek was met het Domproostengerecht of Oostveen.

De geschiedenis van de dertig hoeven laat zich dan als volgt reconstrueren. Het veen dat het Domkapittel rond 1100 met gerecht, tijs en tienden uit handen van de bisschop had ontvangen, komen we in 1164 tegen als "justitia Sancti Martini" of het gerecht van de Dom. In de tweede helft van de 13e eeuw blijkt dit gerecht echter in het bezit te zijn van de familie Van Overdevecht. Ofschoon de naam Overdevecht of Ultravech al sinds het midden van de 12e eeuw voorkomt, is ridder Ludolf de eerste van zijn geslacht die wat duidelijker voor het voetlicht treedt. Hij verschijnt in tal van oorkonden uit de jaren tussen 1240 en 1280 en heeft zijn naam verbonden aan de hofstede (Oud) Overdevecht of *heren Ludolfs hofstede*, die was gelegen ten oosten van de stad Utrecht nabij de huidige Museumbrug, waar de familie Van Overdevecht van oudsher goederen bezat. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat heer Ludolf rond 1250 het gerecht van de Dom heeft gepacht, en wel - zoals de familie Proys bijna een eeuw later - voor een bepaalde tijdsduur. Dit Domproostengerecht, nu in handen van de heren Van Overdevecht, duikt dan ook in de bronnen op onder een andere naam: "het gerecht van de dertig hoeven", naar het aantal ontginningsseenheden waaruit het was samengesteld. Een meer oostelijk gelegen gebied, het latere Herbertskep en Overdevecht, hield de familie Van Overdevecht vermoedelijk al sinds het begin van de ontginningen in leen van de bisschop. In

CAERTE VAND E VRYHEYD DE R STADT UTRECHT

Detail van een kaart van C. Specht uit ca. 1700 G.A.U. Top. Hist. Atlas Ab 82.

twee oorkonden uit 1217 is in ieder geval sprake van enkele hoeven in "Trans Vecht", dat buiten Oostveen moet hebben gelegen¹⁶, maar het is mogelijk dat hiermee de omgeving van de hofstede Overdevecht werd bedoeld.

Overigens mag de vraag worden gesteld of Herbertskop en Overdevecht oorspronkelijk als aparte lenen zijn uitgegeven. In het voorgaande kwam al de breedte van beide gebieden ter sprake, 400 respectievelijk 600 meter, wat zeer gering is in vergelijking met de overige gerechten ten oosten van de Vecht. Bovendien worden Herbertskop en Overdevecht pas in de 14e eeuw als afzonderlijke gerechten vermeld. De naam Herbertskop wordt voor 1321 zelfs in het geheel niet genoemd. Het is daarom niet uitgesloten dat Herbertskop en Overdevecht aanvankelijk één gerecht hebben gevormd en pas in het begin van de 14e eeuw zijn gesplitst.

In die tijd namelijk begon het aanzien van de familie Van Overdevecht te tanen. Vermoedelijk om redenen van geldgebrek verkocht Herbert van Overdevecht, kleinzoon van Ludolf, de hofstede Overdevecht in 1317 aan de abdij van Sint Steven in Oudwijk¹⁷. De rechtsmacht in Herbertskop, dat

voorheen deel uitmaakte van het rechtsgebied van Ludolf van Overdevecht, blijkt enkele jaren later toe te behoren aan Aleid, dochter van Lambert de Vriese. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Lambert de Vriese het gerecht van Herbertskop van de Van Overdevechts gekocht en is er vervolgens door de bisschop mee beleend¹⁸. Toen Aleid in 1321 afstand deed van Herbertskop, gaf de bisschop het in leen aan Arnoud Proys. Als westelijke begrenzing van Herbertskop wordt dan weer het gerecht van de Domproost genoemd¹⁹, waaruit men vermoedelijk wel mag afleiden dat ook dit laatste gerecht op dat tijdstip niet meer in handen van de familie Van Overdevecht was. In 1331 werd het Domproostengerecht of Oostveen verpacht aan bovengenoemde Arnoud Proys. De naam "dertig hoeven" is dan al verdwenen. Alleen ten oosten van Herbertskop hebben de Van Overdevechts zich nog ruim een eeuw weten te handhaven. Vanaf 1321 wordt hier een gerecht Overdevecht vermeld met als middelpunt een nieuwe hofstede Overdevecht²⁰.

Hans Lagers
Steve Bikostraat 174, 3573 BE Utrecht.

1. H. van der Linden, **De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte** (Assen 1955).

2. M.K.E. Gottschalk, 'De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht', in: **Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap** 73 (1956) 208.

3. Johanna Maria van Winter en A.L.P. Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop', in: **Jaarboek Oud-Utrecht** (1988) 19-22.

4. Van der Linden, **De cope**, 20-36.

5. Ellen Palmboom, 'De vorming van -hoeven-namen in de veenontginningen van West-Nederland' in: J.B. Berns e.a., ed., **Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok** (Hilversum 1990) 287.

6. **Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301** (afgekort tot OSU), IV, nr. 2295 (1287 maart 17); Gottschalk, 'Ontginning', 208 noot 6: "commutationem terre palustris in Everekestorpe, que hodie Achtienhoven vocatur".

7. OSU, II, nr. 1006 (1243 december 6).

8. Gottschalk, 'Ontginning', 216.

9. C. Dekker, **Het Krommerijng gebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie** (Zutphen 1983) 416.

10. Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', 27.

11. Gottschalk, 'Ontginning', 210 noot 12; P.H. Damsté, 'Langs de Biltse Steenstraat', II, 'De Biesbosch', in: **Jaarboekje Oud-Utrecht** (1966) 109; Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', 21.

12. Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', 23.

13. ibidem, 25.

14. Dekker, **Krommerijng gebied**, 415.

15. A. Johanna Maris, **Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak**, I ('s-Gravenhage 1956) 37, nr. 48.

16. OSU, II, nr. 646 (1217, voor juli 27) en nr. 651 (1217 september 1). Zie ook OSU, I, nr. 481 (1174 september 8-24) "Juxta Vehit".

17. Dekker, **Krommerijng gebied**, 417.

18. Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', 26.

19. Dekker, **Krommerijng gebied**, 415.

20. Volgens de **Nieuwe Caerte vande Provincie van Utrecht** van Bernard de Roy uit ca. 1696 lag deze hofstede Overdevecht even ten zuiden van de Voordorpsedijk.

Boekjes open over Bunnik

Arie van der Gaag, een bevlogen amateur-historicus en professioneel fotograaf, maakte een gedetailleerd boekje over het Fort bij Rhijnauwen dat werd gebouwd rond 1875. Het gaat over de (nieuwe) Hollandse Waterlinie, maar ook over de Duitse bezetting en over de schade die de Canadezen er daarna uit pure verveling aanrichtten. In 1970 is het militaire gebruik van het fort beëindigd. Veertien jaar later werd Staatsbosbeheer eigenaar. Ook flora en fauna krijgen aandacht. Onder het kopje 'Toekomst' staat weinig tekst en veel wit. Een hardnekkige eigenschap van de toekomst is haar onzekerheid.- Vooral de foto's in dit boekje zijn verrassend.

(Bunnik, uitg. Henk Reinders, 1990. Prijs f 12,50)

Henk Reinders is behalve uitgever ook auteur. Bij gelegenheid van de 250ste geboortedag van Andreas Everardus van Braam (Houckgeest), afkomstig uit Werhoven, schreef hij een flinterdun boekje over diens reizen naar China in het derde kwart van de 18de eeuw als employé van de VOC. Hij kende één chinees woord: Butong, hetgeen zoveel wil zeggen als: ik versta uedele niet. De man had ook belangrijke connecties in de prille Verenigde Staten, onder wie George Washington. Aan diens vrouw gaf hij een chinees theeservies cadeau. Een onpretentieuze boekje over een geruchtmakende Werkhovense (gem. Bunnik) familie.

(Bunnik, uitg. H. Reinders, 1989. Prijs f 3,50)

A. Koops werd in 1945 hulpmarechaussee en in 1946 politieagent in Oudenrijn, nu Vleuten-De Meern. Na enkele jaren kreeg hij een aanstelling in zijn geboorteplaats Bunnik, waar hij in 1984 werd gepensioneerd. Wat is er in de samenleving, en dus bij de politie, veel veranderd in die bedrijven. De verteller is een in- en inburgerlijke wout, die er niettemin goed aan heeft gedaan zijn herinneringen vast te (laten) leggen. Leuk is zijn opmerking dat hij het scheldwoord diender nooit als zodanig heeft opgevat.-Het boekje wemelt van de drukfouten. Over taal- en stijlfouten hebben we het hier niet.

(A. Koops, Veertig jaren diender. Langs Kromme Rijn en Leidse Rijn. Bew. en uitg. Henk Reinders, Bunnik 1988. Prijs f 22,50)

Wie vanuit Utrecht Bunnik binnenkomt passeert links de r.k. Barbarakerk van architect Alphons Boosten. Die kerk, naar veler oordeel geen schoonheid, stond er in 1990 vijftig jaar. Dat was de aanleiding tot het Gedenkboek 50 jaar Barbarakerk Bunnik 1940-1990, geschreven door J.E. Gademan. Uitgangspunt zijn de verrichtingen van de pastoors, vanaf de vrome deken Heinen (1910-1937) tot heden. Laatstgenoemde heette bij het Bisdom een pastoor die goed met kape-laans kon omgaan. Hij kreeg dus altijd de lastig-ste. 'Namen noemen we niet' staat er dan discreet. Maar achterin is een keurige chronologi-sche lijst van kapelaans opgenomen, zodat we alsnog kunnen vernemen wie die lastposten dan wel waren.

De Barbarakerk heeft nogal wat kunstwerken onder haar dak, waaronder een beeld van de patro-nes met model van de kerk van de hand van A. Termote. Vooral pastoor dr. R.F. Hegge (1937-1964) voerde een actief kunstweringsbeleid. Veel mooie foto's van de hand van G.Th. Delamarre. - (Uitg. Parochiebestuur Bunnik. Verkrijgbaar aan de r.k. pastorie of de plaatselijke boekhandel Van Ravenswaay. Prijs f 24,50)

v.S.

werkstukken vervaardigden de stemming ter beurze en in het land registreerden: alle emoties van onzekerheid tot kracht en zelfbewustzijn zijn er in terug te vinden. Twee en twintig affiches in prachtige kleuren staan achterin het boek afgedrukt, de vroegste uit 1917, de meest recente van het Dutch Event van september 1990. Stuk voor stuk zijn het werken van befaamde Neder-landse kunstenaars -het vak reclametekenaar bestond nog niet- en zowel vanuit kunsthistorisch als vanuit reclame-oogpunt hebben ze heel wat te vertellen.- Dit met veel zorg uitgegeven boek verscheen bij gelegenheid van de tentoonstelling 'Ontworpen voor de Jaarbeurs' die zomer 1991 in het Centraal Museum werd gehouden. Iets ou-dere Utrechters zullen in dit werk veel herkennen. Want gebouwen en affiches mogen dan in de ge-schiedbeschrijving tot nu toe onderbelicht zijn ge-bleven, het waren wel de twee manieren waarop elke stadgenoot, ook al had hij niets op de Jaar-beurs te zoeken, tegen deze markt van markten opliep.

v.S.

Cassandra Bosters, Ontworpen voor de Jaar-beurs. 75 Jaren Koninklijke Nederlandse Jaar-beurs. M. bijdr. v. Marie-Thérèse van Thoor en Wilma Visser. Zutphen/Utrecht, Walburg Pers/Centraal Museum Utrecht 1991. CIP/ISBN 906011.746.8 Prijs f 29,50

75 jaar Jaarbeurs

De Jaarbeurs en Utrecht hebben al sinds 1916 een relatie die onverbreeklijk is, for better and for worse. De beurs is zakeninstituut, congrescentrum en architectonische beeldbepaler van een groot stadsgedeelte, ja haast een stad in de stad. Het laatste aspect wordt in dit boek uitvoerig belicht. De auteurs vertellen het relaas van de eerste Jaarbeursbarakken op het Janskerkhof en aan het Vredenburg, de vroegste paviljoenbouw, het gigantische complex aan de Rijnkade en de verhuizing naar wat we gemakshalve 'de Croeselaan' zullen noemen, waar de kazernes sneuvelen om plaats te maken voor beursgebouwen en hotels. Van de aanwinst-Hojel (in statu nascendi) staat een gemonteerde invulfoto afgedrukt, met een dun lichtlijntje naar het station: de verbinding met de stad.

Een overzicht van de affiches van de KN Jaar-beurs toont aan hoe de kunstenaars die deze

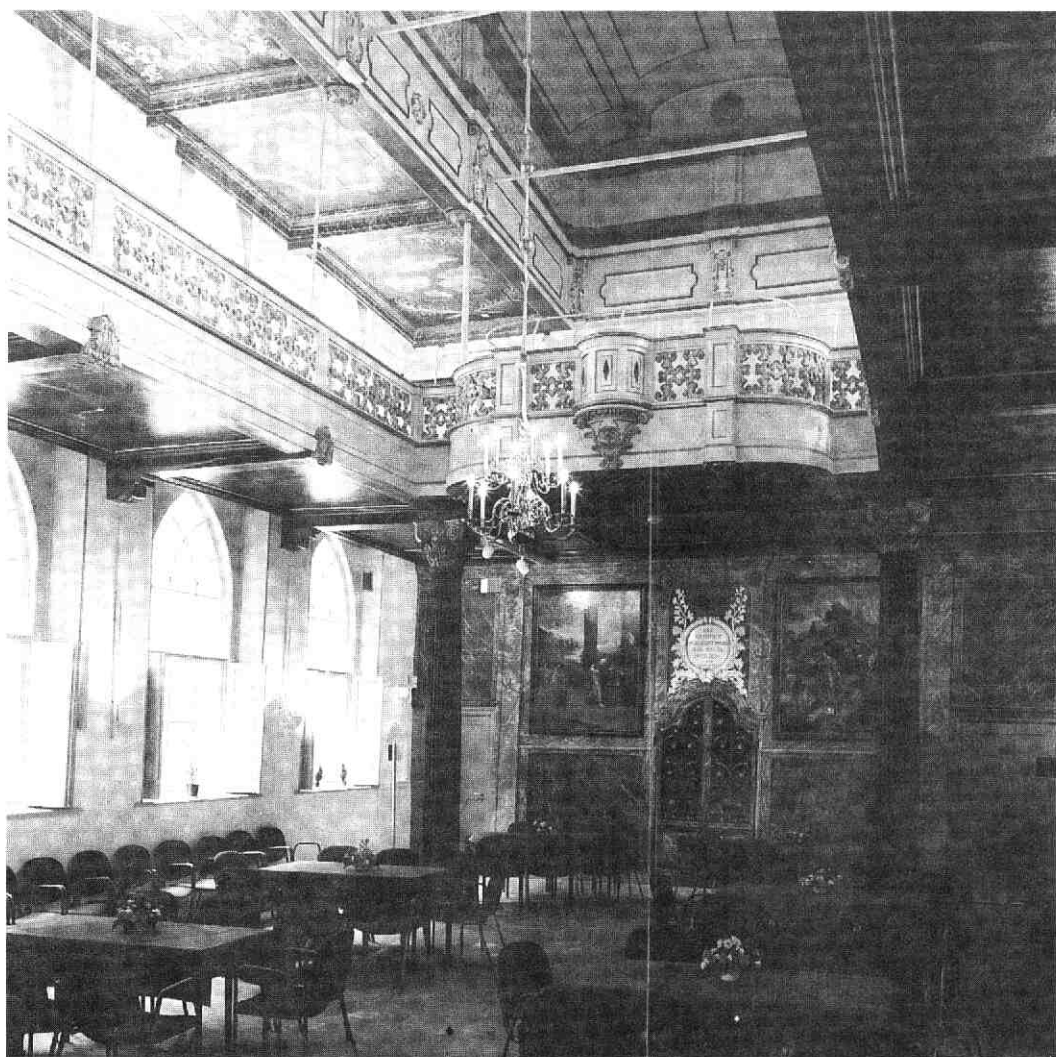
Afbeelding van het eerste affiche van de jaar-beurs in 1917.

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 6 - juni 1992

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

1903

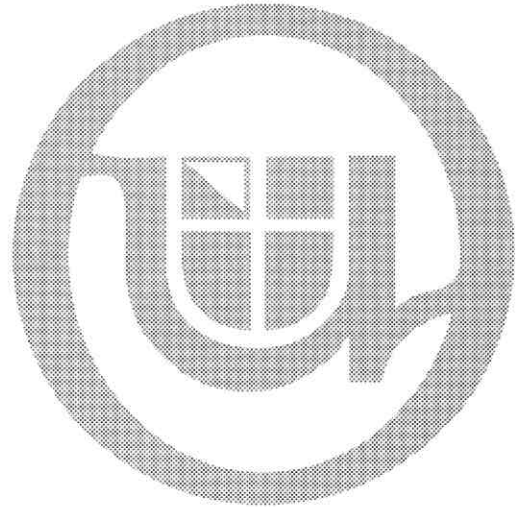
Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 6 - juni 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Ledenwerfcampagne Oud-Utrecht

De vereniging is het kalenderjaar 1992 ingegaan met 1694 leden. Sinds een aantal maanden houdt een enthousiaste ledenwerfcommissie, voor het grootste deel bestaande uit leden van de even nijvere activiteitencommissie van de vereniging, zich bezig met een ledenwerfcampagne. Een van de gevolgen van de campagne is de produktie van een geheel nieuwe ledenwerffolder.

Het ledental schommelt de laatste jaren rond de 1700. Ons streven is erop gericht om de grens van 2000 leden een keer te doorbreken. Dat kan echter alleen maar mede met behulp van onze leden.

Wij hebben daarom in dit maandblad een exemplaar van de ledenwerffolder bijgesloten. Aan u vragen wij één lid voor de vereniging te werven. Met uw hulp en enthousiasme moet dat kunnen lukken!

De ledenwerfcommissie

Agenda

Zaterdag 13 juni 1992. Excursie naar kasteel Groeneveld te Baarn onder het motto *'Moderne kunst in historisch perspectief'*. Uitgebreide informatie over deze excursie treft u aan in het Maandblad van mei 1992.

T/m 27 juni 1992. *'Bedrijfsarchieven'*. Tentoonstelling van een selectie van materiaal uit archieven van Utrechtse (o.a.) sigaren-, machine- en broodfabrieken, banken en verzekeringsmaatschappijen. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

In de Driehoek: een historisch trefcentrum op mensenmaat

Openstelling: een gebeurtenis in Utrechts cultureel leven

Stellingen bij een proefschrift worden, als ze leuk zijn, 'n keer in de krant afgedrukt om daarna te worden vergeten. Meestal terecht, soms onterecht. Een van de zeldzame exemplaren die effect sorteerden, stond in mei 1979 afgedrukt in een Utrechts proefschrift. Ze luidde als volgt: "De thans ontruimde parochiekerk van St.Gertrudis aan de Mariahoek te Utrecht is de oudste en historisch meest belangrijke van de nog overgebleven schuilkerken in ons land. Zij dient dan ook met zorg in stand te worden gehouden, c.q. gerestaureerd".¹ Ons eigen Maandblad vestigde in de zomer van 1983 eveneens de aandacht op de drie toen nog in bedrijf zijnde oud-katholieke kerkgebouwen in de stad, waarbij speciaal werd gewezen op het risico dat de oud-katholieke kathedraal aan het Willemsplantsoen toen liep. Daarbij werd opnieuw het lot verhaald van de oude schuilkerk, toen inmiddels "Gertrudiskapel" genoemd, waarvan de redding en restauratie al op het programma stonden.² Sindsdien is de "St.Geerte in de Hoek" niet meer uit de Utrechtse aandacht en van de Utrechtse agenda weggeveest.

Op 2 december 1987 werd er een officieel bezoek gebracht door de voorzitter van het Nationaal Restauratiefonds, mr. Pieter van Vollenhoven, samen met minister Brinkman en burgemeester Vos. Het eerste project dat met hulp van het Fonds zou worden uitgevoerd, zo werd die dag bekend gemaakt, was de restauratie van de oud-katholieke kathedraal en de ernaast gelegen schuilkerk. Intussen is de eerste restauratie in 1989 voltooid. Daarna kon men aan de kapel beginnen.³ Het resultaat van enkele jaren hard en zorgvuldig werken kon onlangs in ogenschouw worden genomen.

Op vrijdagmiddag 10 april 1992 was het zover dat de Gertrudiskapel, met daaraan grenzend de nieuwe ontmoetingsruimte "In de Driehoek", ge-

legen aan het Willemsplantsoen 1C, officieel kon worden overgedragen en geopend.

De gapende mond van de schout

De opening werd verricht door de Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht. Nu is het voor een auditorium dat staande niet minder dan tien toespraken (sommige heel kort) moet aanhoren niet zo vanzelfsprekend dat het voortdurend bij de les blijft, maar hooggestemde en vaak gehoorde Nederlandse begrippen als "tolerantie" en "geestelijke vrijheid" strelen het goed-vaderlandse oor altijd weer, zonder dat men zich al te veel afvraagt of dat wel verdiend is. Hier raakte wat uit het zicht en uit het gehoor dat alleen al het woord "schuilkerk" duidt op een situatie van intolerantie en onvrijheid.

De vroegere parochianen van St.Geerte moesten er een veilig onderkomen zoeken omdat hun parochiekerk hun in 1579 was afgenomen en de uitoefening van de katholieke godsdienst het jaar erop door de overheid werd verboden.

De kanunnik Johannes Wachtelaar ("Vigilius", 1583-1652), die ooit schreef dat alles wel mee zou vallen als er "in de gapende mond van de schout een kluitje van een paar duizend gulden" zou vallen⁴ -de man werd later uit Utrecht verbannen- organiseerde zo'n onderkomen in de Mariahoek. Hij deed dat in het choraalhuis, de latere Aalmoezenierskamer, Mariahoek 16 en 17. Na zijn vertrek kwam de schuilkerk tot stand in een deel van een 14de-eeuwse kanunnikenwoning, het 6de huis claustraal van het kapittel van St.Marie. Dit moet zijn gebeurd rond 1640. Tegen het einde van de eeuw kwamen de galerijen tot stand, een constructie die nu dus 300 jaar oud is.

Toneel van schisma

Op de pastoorlijst van St.Geerte in de Hoek komen bekende namen uit de vaderlandse kerkge-

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, 1992

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, 1992

schiedenis voor. Na Wachtelaar treden hier als zodanig op Abraham van Brienen, die dankzij de Franse inval in 1672 weer even in de Domkerk kon preken, Petrus Codde (1683-1689) die van hem het bestuur van de "eerste pastory der Stad Utrecht" ⁵ overnam - hij is de latere apostolisch vacaris die door de paus uit zijn ambt werd gezet (1704) - , en tenslotte Jacob Catz (1689-1712), onder wie de spanningen met Rome geleidelijk nog hoger stegen. Tenslotte liepen de schermutselingen uit op het schisma van 1723. Die kerkplitsing is zo iets als een conflict tussen moeder en dochter, waarbij niet meer is vast te stellen of de dochter nu kwaad van huis is weggegaan of door moeder de deur is uitgezet. Hier is het de ontkenning van een langdurig en ingewikkeld proces dat ruwweg twee fasen heeft gekend.

Tot ongeveer 1700 gaat het over kwesties van dogmatische en moraal-theologische aard, vooral over de vraag hoe de verhouding is tussen genade en vrije wil. Het boek van bisschop Cornelius Jan-

senius, getiteld Augustinus (Leuven, 1640) speelt hierin een belangrijke rol, vandaar de later gangbare maar onjuiste termen "jansenisme" en "jansenisten". Het tweede bedrijf vloeit daaruit voort en gaat over de kerkelijke structuren in deze streken: is wat na de Reformatie van het katholicisme in de Noordelijke Nederlanden is overgebleven een ruïne, een missiegebied (het Romeinse standpunt en dat van de regulieren, vooral van de jezuiten), of is het -weliswaar met verlies van kerkgebouwen en andere bezittingen- de voortzetting van de kerk van vóór 1580? De voornaamste geestelijken van de "Hollandse Zending", ook al een Romeinse term, hingen de laatstgenoemde visie aan en kwamen er tenslotte in 1723 toe uit hun eigen midden een bisschop te kiezen buiten Rome om.

De parochie "In de Hoek" erkende het gezag van deze aartsbisschop van Utrecht, en behoorde daarmee tot de Oud-Bisschoppelijke Cleresie (OBC), de latere oud-katholieke kerk. Dat is zo gebleven tot op de dag van vandaag.⁶

Broodnodige invulling

Aan de bouw- en restauratiegeschiedenis zal in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek te zijner tijd ongetwijfeld royaal aandacht worden besteed. Hier zij vast vermeld dat de oorspronkelijke 15 portretten van apostelen en evangelisten opnieuw onder de galerijen zijn aangebracht, en dat de plafonds boven de galerijen de oude, zeer fraaie, decoratieve schilderijen laten zien. Ook de achterwand met de doopnis straalt weer in de luister van het begin.

De functie van het nieuwe en gerestaureerde complex zal metertijd veel breder worden dan de bestemming van weleer. In zekere zin had het die al in de jaren 1928-1970, toen in de ontruimde kerk het oud-katholiek museum was ondergebracht. Toen kon men er de worgdoek van Cunea, de albe van Bernulfus en de hamer van St.Maarten bewonderen met heel de roomse reliekschat, die vanaf 1979 in Het Catharijneconvent te vinden zijn.

Na 1970 werd het gebouw benut als repetitieruimte van het conservatorium, trainingslokaal voor yoga-klasjes en vele andere doeleinden.

De opzet is thans dat de kapel en de aanpalende ruimten een functie krijgen in "het maatschappelijke en culturele leven van Utrecht", zoals dat zo fraai heet. De broodnodige invulling kan alleen in de praktijk worden gegeven en gelukkig wordt er een actief beleid gevoerd om een en ander te concretiseren. Er is een professionele beheerder aangesteld, die de "kapelzaal" en de Beneden-, Midden- en Bovenzaal gaat exploiteren.

Recepties, vergaderingen, concerten, zakelijke bijeenkomsten, het kan er allemaal gebeuren. De stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel kan de inkomsten ervan goed gebruiken.⁷

Vastgesteld kan worden dat de stad een uniek, kleinschalig cultureel centrum rijker is geworden. Midden in het geraas van onnutte autobanen en de bluf van architectonische giganten is er, voor wie het weet te vinden, dit trefpunt op mensmaat in de rust van de Mariahoek, waar elke steen een Utrechts en Nederlands verhaal te vertellen heeft.

*Ton H.M. van Schaik
Ev. Meijsterlaan 87, Utrecht*

Noten

1. Stelling VI bij: A.H.M. van Schaik, Bataafs en Rooms. Drie studies over de verhouding van de katholieke Kerk in de Noordelijke Nederlanden en Rome aan het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw. (Diss. Utrecht, 1979).

2. "Oud-katholieken in Utrecht voor belangrijke beslissingen. Drie historische kerkgebouwen in het geding", Maandblad Oud-Utrecht 56 (1983) 194-196.

3. Over de gerestaureerde kathedraal: (N.J. van Ditmarsch), Dit huis geheiligd en versierd. Beschrijving van de Oud-katholiek kathedrale kerk van Ste. Gertrudis te Utrecht, 1989 (In eigen beheer uitgegeven gids).

Over de schuilkerk: Gertrudis. Samengest. door A.J.C. van Westrenen. Utrecht, 1989. (Eigen uitgave van de oud-katholieke parochie van Utrecht, met bouw-, kerk- en kunsthistorische bijdragen).

4. L.J. Rogier, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw. dl.2. Amsterdam, 1946, 74.

5. Hugo van Heussen, Batavia Sacra III. Antwerpen, 1716, 457.

6. Over het schisma in de Noord-Nederlandse kerk: P. Polman, Katholiek Nederland in de achttiende eeuw. dl.1 De Hollandse Zending, 1700-1727. Hilversum, 1968. Een beknopt overzicht geeft: A.H.M. van Schaik, "Het Utrechtse schisma van 1723", *Communio*, VI (1981) 468-474. Voor de kerkrechtelijke achtergrond: M.G. Spiertz, *Ambtelijk onbegrip. Kanttekeningen bij de breuk Utrecht-Rome*. Nijmegen, 1972. (Inaug. rede K.U.N.).

Voornaamste knelpunt was en is nog steeds de reikwijdte van het pauselijk primaat. Zo sprak aartsbisschop Glazemaker (oud-katholiek) paus Joannes Paulus II bij diens bezoek in Nederland aan met "U, als bisschop van Rome, de primus inter pares" enz. Zulk een formulering is naar Romeinse opvatting onaanvaardbaar. Vgl. Toespraken van Joannes Paulus II bij zijn bezoek aan Nederland. Leusden-Utrecht, 1985, 98.

7. De Stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel gaf tot en met maart 1992 een vijftal Nieuwsbrieven uit over de vorderingen van de restauratie.

Voor gebruik van de zalen verveege men zich bij de beheerder: tel. 030-343307, b.g.g. 03406-64676.

Hartverwarmend triduüm in Brussel voor Ina Boudier-Bakker

Van Gé Vaartjes verscheen in het tijdschrift *Literatuur* 85/1 het artikel "Een literaire rel uit 1935 - Ina Boudier-Bakker en 'Vrouw Jacob'". Samengevat luidt het:

In 1935 kwam Ina Boudiers historische roman *Vrouw Jacob* over Jacoba van Beieren uit. Zij was in die tijd een veel en gretig gelezen auteur. In 1909 was haar *Armoede* verschenen, in 1924 *De straat* en in 1930 *De klop op de deur*. Bij haar zestigste verjaardag in april 1935 was de Utrechtse schrijfster op indrukwekkende wijze gehuldigd. Haar nieuwe roman *Vrouw Jacob* (1935) werd met veel tam-tam gelanceerd. Ook Menno ter Braak kreeg het boek ter recensie in handen. Zijn judicium in *Het Vaderland* was niet lovend. Hij laakte niet alleen haar gebruik van het weinig betrouwbare boek *Jakobaea von Bayern* van Franz von Löher, maar verweet haar ook dat zij er hele zinnen letterlijk uit had overgenomen. De ondertitel van zijn recensie luidde: "Op de grenzen van het plagiaat".

Ina Boudier schreef in felle verontwaardiging een impulsieve brief aan *Het Vaderland*. Zij wees Ter Braaks beschuldiging als niet steekhoudend van de hand en verdedigde zich onder andere door zich het slachtoffer van een lastig goed geheugen te noemen. Het ondoordachte en onhandige verweer werd in *Het Vaderland* opgenomen, gevolgd door een uitvoerig commentaar van Menno ter Braak, die nu feller terugloeg en in vijf fragmenten -het overigens onbewuste- plagiaat uitgebreider aantoonde. Er was een literair schandaal ontstaan, dat moeilijk te verteren was voor Ina Boudier-Bakker, die op het hoogtepunt van haar literaire carrière een flinke knauw kreeg toegediend, waarvan zij zich vrijwel niet wist te herstellen. Een frustratie maakte zich van haar meester en haar schrijfplezier en zelfvertrouwen verdwenen. Vooral ook toen er in het voorjaar van

Spotprent door Cornelis Veth. Ritter en 'de muze' trachten Ina Boudier-Bakker van de doodstraf te redden via 'gratie uit hoofde van bewezen diensten'. De 'beul' Ter Braak houdt de bijl al gereed. Foto: Collectie Gé Vaartjes, Boskoop.

1936 een aanval bovenop kwam van Annie Romein-Verschoor die in *Vrouwenpiegel*, een studie over de Nederlandse romanschrijfster na 1880, geen spaan van haar werk heel liet. Een verlamme verbittering bleef Ina Boudier bevangen. Het zou twintig jaar duren eer zij haar zelfvertrouwen weer enigszins herwon: in de jaren vijftig publiceerde zij op hoogbejaarde leeftijd enkele werken die een unaniem goede pers kregen, met Jan Greshoff als geestdriftige vaandeldrager.

Tot zover Gé Vaartjes.

Bleef het klimaat in Nederland jegens Ina Boudier-Bakker na *Vrouw Jacob* koel en vijandig, in België trad men haar kort daarop hartelijk tegemoet.

Het zijn de Nederlandse gezant in Brussel en de Vlamingen geweest die haar getrouwd en in haar waardigheid hersteld hebben gedurende drie dagen in Brussel, april 1937, die haar goed deden. We kunnen die dagen reconstrueren door wat de schrijfster Kitty de Josselin de Jong (1903-1991, intiem vriendin van Ina Boudier) indertijd als verslag noteerde in een bewaarde brief van 14 april 1937 aan haar ouders (een brief die ik mocht fotokopiëren) en wat zij daar in gesprekken met mij aan toevoegde.

Ina Boudier-Bakker, Annie Salomons, Lodewijk van Deyssel en Kitty de Josselin de Jong logeren op vrijdag 9, zaterdag 10 en zondag 11 april 1937 bij de Nederlandse gezant Hr. J. A. N. Patijn en zijn vrouw in Brussel en worden door de Patijns en door de in Brussel bijeengekomen Vlaamse letterkundigen onthaald.

Ina Boudier is door de Vlaamse PEN-club en door de Vlaamse Club uitgenodigd te komen spreken. Als mevrouw Patijn dat verneemt, vraagt zij of Kitty de Josselin de Jong op de legatie wil komen logeren en of ook Ina Boudier daarvoor zou voelen. Ook Annie Salomons en Lodewijk van Deyssel met zijn dochter Anny worden geïnviteerd en zo reist het vijftal op vrijdagochtend 9 april naar Brussel. In Roosendaal treffen Ina Boudier en Kitty de Josselin de Jong Annie Salomons. De drie auteurs worden door de Patijn in twee auto's aan het station in Brussel afgehaald. Van Deyssel en zijn dochter hebben een andere trein genomen en nemen een taxi naar het gezantschap. Ze zijn een koffer kwijtgeraakt die tijdens het driedaagse verblijf niet teruggevonden wordt. Men luncht en de schrijfsters krijgen drie naast elkaar gelegen logeerkamers, "ietwat ouderwets gemeubeld, we waren dadelijk 'thuis'." Van Deyssel en zijn dochter slapen "in een andere hoek" en Kitty de Josselin de Jong vertelt: "We moesten altijd op de loer liggen, hem niet net in de badkamer, alwaar de 'hum', tegen het lijf te lopen". Er is ook een mal-à-propos. Lodewijk van Deyssel wil erop uitrekken en vraagt om een taxi. Mevrouw Patijn verstaat "attractie" en reageert wat aarzelend: "Ja, ik weet niet, meneer Thijm, wat uw attracties zijn...". Maar haar man komt haar te hulp en Thijm krijgt zijn taxi. Kitty de Josselin de Jong is het die de lift weet te bedienen en tot liftboy promoveert als Ina Boudier en Annie Salomons niet alleen durven. Ook Van Deyssel is hulpeloos en slecht georiënteerd. Hij komt op een zeker ogenblik van de zolder als hij zijn kamer zoekt.

Als men wat gerust en zich verkleed heeft, begint om half 6 in de grote ontvangkamer van de legatie de 'tea' voor de Vlaamse letterkundigen. Aanwezig zijn onder anderen: J.P.Hoste, de minister van Openbaar Onderwijs, Emmanuel de Bom, August van Cauwelaert, Maurice Roelants, Gerard Walschap, Raymond Herreman, Lode Zielens, Felix Timmermans, Raymond Brulez, Richard Minne, August Vermeylen en de in Brussel wonende Jan Greshoff. Ook alle leden van het gezantschap en het bestuur van de Nederlandse Vereniging zijn er. Patijn spreekt een welkomstwoord uit en reikt vervolgens aan Fernand Toussaint van Boelare de eretekenen van commandeur in de Orde van Oranje-Nassau uit en aan Stijn Streuvels die van groot-officier. Die onderscheiding had ook Vermeylen kort tevoren ontvangen. Er is gejuich en applaus. Kitty de Josselin de Jong noteert: "Ik moest steeds naar de drie koppen der uitverkorenen kijken: het kinderlijke, bruin verbrande met de heel zachte blauwe ogen van Streuvels, de schrandere, scherpe vogelenkop van Vermeylen en het verzorgde markiezenkopje, zeer verzorgd,

Ina Boudier-Bakker met haar kater Pacha in de tuin van haar woning Oudegracht 333, april 1935. Foto: Collectie Gé Vaartjes, Boskoop.

met glanzend wit haar van Toussaint'. In allerbeste stemming wordt er gefeliciteerd, geklonken en gegeten.

Dan nemen de gasten afscheid. Voor een intiem diner blijven in het gezantschap achter: de vijf Nederlanders, Toussaint en zijn vrouw, Streuvels, Vermeylen en Mej. de Jong, de Nederlandse Gouvernante van de toen zesjarige prins Boudewijn. Kitty de Josselin de Jong: 'Ik zat tussen Toussaint en Annie Thijm, tegenover Vermeylen met wie ik na het diner wel anderhalf uur heel prettig zat te praten, hij is zéér zijn conversatie waard! V. Deysel was zeer op dreef en haalde vele herinneringen aan vroeger op. En onze charmante, allerliefste gastvrouw en gastheer leidden het gesprek op zeldzaam fijne, animerende wijze. De avond vloog om! Het vlotte tussen Ina en de Patijns al dadelijk erg goed, en ik heb Ina zich zelden zo zien geven tegenover geheel vreemden. Annie is ook zo de moeite waard en lief. Zij is al een vriendin van mevrouw Patijn sinds de studietijd. We togen om een uur of half 12 te bedde, na lang gedelibereer over al-of-niet ontbijt boven of beneden. Van Deyssel bestelt drie gebakken eieren op bed on hij krijgt ze ook! Zijn dochter, gegeneerd voor mevrouw Patijn, moet gezegd hebben: 'Maar vader, het is hier geen hotel!'

Kitty de Josselin de Jong ontbijt à trois met de Patijns en verneemt van de gezant dat dank zij haar vader, Prof. Dr. R. de Josselin de Jong (hoogleraar pathologische anatomie in Utrecht en hofarts) de koninklijke onderscheidingen verleend zijn. Na het ontbijt bezoekt zij mevrouw Toussaint maar om half 12 moet zij alweer terug zijn, want dan wordt er op de legatie gemusiceerd. Er wordt pianomuziek van Chopin, Beethoven, Schubert en Schumann gespeeld en op verzoek zingt zij enkele liederen. Daarna moeten allen zich weer snel verkleden, want in het Brusselse hotel Atlanta bieden de Vlamingen Ina Boudier-Bakker een dejeuner aan. Ook de Patijns gaan mee. Er zijn zo'n vijftig mensen van de partij, onder wie nu ook Ernest Claes. Ina Boudier wordt door Toussaint hartelijk toegesproken en na een toejuiching antwoordt zij merkbaar ontroerd. 'Na het dejeuner werd Ina nog gauw geïnterviewd door een zekere heer De Maogt, die dat op zijn knieën bedreef, een ietwat belachelijk gezicht!'

Om half 4 vertrekt iedereen. Ina Boudier wil nog even wat rusten voordat zij om kwart voor 5 een radiocauserie in de Brusselse studio zal houden. Kitty de Josselin de Jong rijdt mee. Als gevolg van

het lange zoeken naar de weg komt men drie minuten te laat in de studio aan waar Raymond Brulez, directeur van de Gesproken Uitzendingen, Ina Boudiers blijkbaar van te voren opgestuurde of op de ontvangst van de vorige dag in handen gekregen tekst van de causerie over 'De lezer en het boek' voorleest. 'Wij zaten als twee stoute kinderen in de wachtkamer en hadden de deur wel willen forceren van woede! Druipstaartend naar het gezantschap terug, waar mevrouw Patijn ons al bleek opwachtte, denkend dat Ina niet goed was geworden. Zij hadden er niets van begrepen en Van Deyssel, doof, met een oor in de radio, had het na enige pogingen opgegeven: 'Ik houd teveel van mevrouw Boudier om langer naar dit geluid te zitten luisteren' [twee andere versies zijn: 'Ik herkende de stem van mijn vriendin niet' en 'Ik wist niet dat mijn vriendin zo'n wel-luidende basstem bezat]. Ook Henri Boudier heeft ongerust uit Utrecht opgebeld.

"Uit pure reactie van alle akeligheid hebben we toen zó gelachen onder de thee, dat we Ina tusslotte naar bed zonden, want zij moest 's avonds spreken. Zij, óók op dreef, lachte om haar stijlvergalopperingen in de conversation als 'ogen, waar geen touw aan vast te knopen is (over Odilon Redon [de Franse schilder] en over iemands eerste en tweede weduwe', zodat het vervelende gevoel over de mislukte radiocauserie gauw vardween".

Na het diner rijdt het gezelschap naar de Vlaamse Club, waar Ina Boudier voor leden van die club, van de Vlaamse PEN-club, van de Vereniging van Nederlandse dames en van Méridien 5, de lezing "Wat mij schrijven doet" zal houden en zal voorlezen uit haar nog te verschijnen novelle *Paul*. In een brief van 28 februari aan Toussaint had ze voorgesteld te lezen uit *Vrouw Jacob*, maar mogelijk heeft Toussaint haar dat toen afgeraden. Wederom zijn er vele Vlaamse auteurs onder haar gehoor. Roelants, Walschap en Herreman moeten verstek laten gaan. Zij moeten de laatste grote ontmoeting Degrelle-Van Zeeland verslaan. [Léon Degrelle had met zijn in 1936 opgerichte fascistische beweging Christus-Rex aanvankelijk succes gehad maar lijdt bij een door hem uitgelokte tussentijdse verkiezing in Brussel op de volgende dag, zondag 11 april, een nederlaag tegen eerste-minister Van Zeeland]. Als Ina Boudier haar novelle *Paul* begint voor te lezen ziet zij Van Deyssel een kelner wenken. De schrik slaat haar om het hart: zou er bediend worden tijdens haar voordracht? Maar Thijm wordt gelukkig al dade-

lijk zo geboeid dat hij zijn dorst vergeet. Na de lezing en voorlezing van Ina Boudier wordt er lang geklapt. Julien Kuypers bedankt haar hartelijk en schenkt haar bloemen. Kitty de Josselin de Jong: 'Ina stralend! Het heeft haar moreel enorm goed gedaan. We bleven nog een tijdje napraten, maar tegen half 12 was de pret toch gedaan. Het speelt ons echt, dat het uit was'.

Men slaapt weer op de legatie en de volgende ochtend wordt er opnieuw gemusiceerd. 'Ina heeft zelfs nog gezongen, wat zij nooit doet bij vreemden. Maar zij was helemaal "thuis" en het maakte haar bepaald gelukkig, dat mevrouw Pattijn haar bij het weggaan een zoen gaf en zei "ik heb een vriendin gevonden" '.

Men luncht en als het moment van afscheid nemen aangebroken is wil Van Deyssel niet weg. 'Ik vind het hier zó gezellig. Ik blijf', waarop de gastvrouw iets prevelt van koffers die al gepakt staan... Ina Boudier en Kitty de Josselin de Jong rijden in een auto van het gezantschap naar Antwerpen waar zij de familie Herremans bezoeken. Om 7 uur nemen ze de trein die om 9 uur in Utrecht aankomt. Henri Boudier wordt overstelpt met verhalen. Kitty de Josselin de Jong blijft bij de Boudiers logeren. 'En toen ik in bed stapte bracht Ina me een beeldige camee, een familiestuk, met

de vraag, of ik dat als herinnering van haar wou aannemen. Ik was er zeer door getroffen. En de goede Boudier bedankte me nog stiekem, dat Ina dit gehad had door mij - nou vraag ik je. Ik vond het toch zelf veel te fijn, dat het in alle opzichten zo'n succes was'.

Opmerkelijk zijn de vele en lange verslagen over de Brusselse ontvangsten in Belgische en Nederlandse dagbladen: *De Standaard*, *Het Vaderland*, de *NRC*, de *Telegraaf*, de *Maasbode* en het *Utrechts Dagblad*. Het verslag in het UD is van Kitty de Josselin de Jong.

Post festum bedankt Ina Boudier in hartelijke brieven Toussaint, Kuypers, Streuvels en Van Deyssel. Aan haar jonge vriend Hans Edinga [die in 1969 *Tien huizen, duizend levens. Het leven van Ina Boudier-Bakker* zal schrijven, waaruit hier enkele passages overgenomen zijn] schrijft zij: 'Ik heb 't gewoon heerlijk gehad. Bizaroer prettig geloged bij de Nederlandse gezant en een ontzaggelijk hartelijke ontvangst van de PEN en de Vlaamse Club. Een lunch, waar ze me allerhartelijk hebben bespecht (wat 'n woord) en de avond, toen ik eerst een causerie hield en daarna uit Paul las was één groot succes. Het was zo heerlijk ook dat Van Deyssel ook logeerde op 't gezantschap en Kitty de Josselin de Jong en An-

Kitty Josselin de Jong en Ina Boudier-Bakker, juli 1935. Foto: Collectie Gé Vaartjes, Boskoop.

nie Salomons - zodat we ongelooflijk gezellige uren hadden'. En aan Kitty de Josselin de Jong: 'Ik ben er nog eigenlijk beduusd van zo lief jullie allemaal voor me waren. Weldadig was 't allemaal - jij hebt dat goed vooruitgezien, en ik ben dankbaar aan jou, en aan allen om alles'.

In een depressieve periode na Menno ter Braaks felle beschuldiging van plagiaat in *Vrouw Jacob* heeft Ina Boudier-Bakker drie gelukkige dagen in Brussel doorgebracht. Op uitnodiging van de Vlaamse Club, maar uit de beschikbare stukken mag geconcludeerd worden dat Kitty de Josselin de Jong en/of haar vader de verdere plannen bedacht hebben. Zowel de koninklijke onderscheidingen voor enkele Vlaamse auteurs als de joyeuze ontvangsten voor hun goede vriendin Ina Boudier. Het moet een mentale opkikker voor haar geweest zijn.

[De tekst van haar Brusselse radiolezing bevindt zich in het Letterkundig Museum in Den Haag en de rede voor de Vlaamse Club is gepubliceerd in *Onze tijd, maandblad voor letteren, kunst en wetenschap* van 1 augustus 1937].

Jan J. van Herpen
Kapittelweg 359, 1216 JC Hilversum

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Berichten

Zondagmiddagconcerten

De Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk organiseert in samenwerking met de Utrechtse Klokkenspel Vereniging de komende zomer opnieuw een reeks zondagmiddagconcerten. Alle concerten beginnen én eindigen met een beiaardbespeeling, die te beluisteren is in de tuin van het Centraal Museum. De concerten beginnen om ca. 11.15 uur en zijn gratis toegankelijk. Het programma is als volgt:

zondag 5 juli 1992:

Muziek rondom Hendrik Andriessen voor zang, orgel en beiaard

zondag 2 augustus 1992:

Muziek voor viola da gamba, orgel en beiaard

zondag 30 augustus 1992:

Renaissancedans met instrumentaal ensemble en beiaard

zondag 6 september 1992:

Concert in samenwerking met het Holland Festival Oude Muziek Utrecht.

Inlichtingen: Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk, Herenstraat 14, 3512 KC Utrecht.

Friedrich Wilhelm Mengelberg

In het Maandblad van maart 1991 verscheen in de rubriek 'Uit de tijdschriften' van de hand van Casper Staal een uitvoerige vermelding van een artikel over Friedrich Wilhelm Mengelberg. Dit artikel was eerder -in 1989- verschenen in het Kölner Domblatt en was geschreven door Walter

Geis. De conclusie van Casper Staal was dat Mengelberg, 'deze Utrechts-Keulse beeldhouwer aan de Maliebaan een gedegen studie verdient zonder dat de landsgrenzen gerespecteerd worden'. Kort geleden ontving de redactie van dr. A.J. Looyenga te Amsterdam een brief met de volgende inhoud:

"In uw artikel wordt gepleit voor een totaalstudie over deze kunstenaar. In dit verband wil ik er graag de aandacht op vestigen dat ik reeds geruime tijd werk aan een 'totaalstudie' over de Utrechtse School in de neogotiek, een stroming waar het werk van Mengelberg toe behoort. Op het eerste gedeelte van deze studie, dat handelt over de voorgeschiedenis van de Utrechtse School en over het St. Bernulphusgilde als organisatie, ben ik verleden jaar gepromoveerd. Het tweede gedeelte waarin het werk van de architect Alfred Tepe wordt beproven, is in manuscript gereed. Het derde deel waarin het werk van Mengelberg centraal staat, is in bewerking. Ik hoop het gehele werk binnen afzienbare tijd te kunnen publiceren, zodat de in uw artikel geuite wens dan in vervulling zal zijn gegaan".

Een nieuwe historische vereniging

Sinds 30 maart 1992 kent de gemeente De Bilt een eigen historische vereniging, de Historische Kring 'De Oude School'. De doelstelling is 'het naspeuren van de geschiedenis van de gemeente De Bilt en omgeving en het wekken van belangstelling daarvoor'. Om deze doelstelling te realiseren zullen regelmatig bijeenkomsten, tentoonstellingen, lezingen en excursies worden gehouden. Tevens zal er een bibliotheek c.q. documentaire verzameling worden gevormd om historische gegevens voor leden te verzamelen en toegankelijk te maken. Met enige regelmaat zal er een tijdschrift worden uitgegeven.

De contributie bedraagt f 30,- per jaar. Informatie is te verkrijgen bij: H. Rietveld, Soestdijkseweg 490 Noord, 3723 HM Bilthoven.

Cursussen paleografie

Paleografie is de wetenschap die de historische ontwikkeling van het schrift beschrijft en verklaart. Ons huidige schrift dateert van de 18de eeuw. Voor die tijd schreef men o.a. gotische letters, waarvan ook de Duitse drukletter afstamt. Ieder die archiefonderzoek doet en stukken uit de 17e eeuw of eerder moet lezen, krijgt met oude voor een leek onleesbare schriftsoorten te maken. De G.A.U. organiseert cursussen paleografie, waarbij men leert deze oude schriftsoorten te ontcijferen.

De cursus Nederlandse paleografie duurt ruim een half jaar (van eind september tot april) en omvat 14 lessen, die elk anderhalf uur duren en eens in de twee weken gegeven worden. Er zijn twee groepen; de ene groep volgt de cursus op woensdagavond en de andere groep op zaterdagochtend.

Voor diegenen die wat Latijn kennen organiseert de G.A.U. bij voldoende belangstelling ook een cursus Latijnse paleografie. Dat houdt in dat men vertrouwd wordt gemaakt met de eigenaardigheden van het middeleeuws Latijn, zoals de vele afkortingen. De cursus omvat eveneens veertien lessen en wordt om de veertien dagen op zaterdag gehouden.

Beide cursussen vinden plaats in het gebouw van de G.A.U. De kosten bedragen f 110,-.

Informatie over de cursus Nederlandse paleografie is te verkrijgen bij de G.A.U., tel. 030-736611; informatie over de cursus Latijnse paleografie is te verkrijgen bij de cursusleider, drs. C.G.M. Smit, tel. 030-890821 ('s-avonds).

15 Oct 1903

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1992

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
• UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**

65e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.

Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J.W. Lemaier.

U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.

De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.

Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).

Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

EXCURSIE UTRECHTSE HEUVELRUG EN VALLEI

Vorig jaar oktober vond in Slot Zeist een symposium plaats met als onderwerp de Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Als u toen aanwezig bent geweest, herinnert u zich vast de lezing van drs. R.Isarin. Hij beet het spits af met zijn verhaal over de wordingsgeschiedenis en de vroegste bewoning van dit gebied.

Zaterdag 29 augustus a.s. krijgt u de gelegenheid dit fascinerende landschap met eigen ogen te bewonderen. Onder leiding van R.Isarin zal er naar dit mooie stukje Utrecht, dat in de laatste 200.000 jaar van de geologische geschiedenis is ontstaan, een excursie worden gehouden.

Programma (onder voorbehoud):

12.00 uur vertrek met een bus vanaf het Jaarbeursplein (bij de roltrappen).

Na vertrek uit Utrecht steken we de Heuvelrug over en rijden we naar de Vallei. In de omgeving

van Woudenberg zullen we een aantal kenmerkende landschappelijke elementen, zoals dekzandruggen, bekijken.

Vervolgens brengen we een bezoek aan de Eminkhuizerberg, een kleine stuwwal middenin de Vallei, die in de voorlaatste ijstijd door de werking van het landijs is gevormd.

Hierna vervolgen we onze route naar de Heuvelrug. We staan hier stil bij een stuifzandgebied bij Leersum en we brengen een bezoek aan de groeve bij Veenendaal. In deze groeve kunnen we veel zien van de ontstaanswijze van de Heuvelrug.

Bij de Darthuizerpoort, het laatste excursiepunt, bekijken we onder het genot van een verfrissing een diep ijssmeltwaterdal. Hierna aanvaarden we de terugreis.

Om ± 17.00 uur zullen we aankomen op het Jaarbeursplein te Utrecht.

U kunt zich voor deze excursie opgeven door een kaartje met vermelding van uw naam, adres, telefoonnummer en het aantal personen, te sturen naar:

A.M. Reijmers

Makassarstraat 1-bis, 3531 VJ Utrecht

U wordt verzocht zich **vóór 24 augustus a.s.** aan te melden. Er is een beperkt aantal plaatsen, geeft u zich dus snel op!

Aan de excursie is een bedrag verbonden van f 10.00 p.p.

(De consumpties zijn voor eigen rekening)

Het is niet nodig dit bedrag te storten: betaling zal geschieden bij de bus.

Namens de activiteitencommissie,

A.M. Reijmers

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

OUD-UTRECHT EN DE SNELTRAM

Na het succesvol verlopen symposium van onze vereniging in januari jongstleden over de sneltram zijn nadien door het bestuur geen nadere mededelingen dienaangaande gedaan. Omdat ons van leden diverse verzoeken bereiken of het bestuur van Oud-Utrecht nog een ander standpunt zal innemen hechten wij eraan u mede te delen dat wij de lopende ontwikkelingen rustig willen afwachten. Het bestuur van Oud-Utrecht kan pas een standpunt innemen nadat de definitieve voorstellen van de gemeente Utrecht de inspraak in zijn gestuurd. Zodra bekend is hoe de definitieve plannen luiden en welke voorstellen de inspraak worden ingestuurd zal het bestuur zich nader beraden.

De leden kunnen ervan verzekerd zijn dat het bestuur de ontwikkelingen nauwgezet volgt.

H.H.W. Kernkamp,
voorzitter

Bibliografie

In opdracht van de redactie van een over enkele jaren te verschijnen geschiedwerk betreffende de geschiedenis van de provincie Utrecht hebben de studenten H. Konink en B.M. Luijdjens als afstudeeronderwerp voor hun bibliotheekopleiding in Deventer een bibliografie van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van de provincie Utrecht van de Romeinse oudheid tot heden samengesteld. De bibliografie bevat titels uit de periode 1983 tot en met 1991 en telt XVIII en 281 bladzijden. De systematische indeling van de titels is afgeleid van de indeling van het 'Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland'. Indexen op auteurs, persoonsnamen en geografische namen completeren het geheel.

Bestelling is tot 30 september 1992 mogelijk door overschrijving van f 85,- op girorekening 2640544 van B.M. Luijdjens te Deventer onder vermelding van 'Repertorium'. Na die datum wordt het werk franco thuis bezorgd.

Agenda

Zaterdag 29 augustus 1992. Excursie Oud-Utrecht naar de Utrechtse Heuvelrug en Vallei. Informatie: zie elders in dit Maandblad.

T/m 30 augustus 1992. Tentoonstelling "*Schatten van de bovenste plank*", drie eeuwen boekenbezit van Slot Zuylen. Plaats: Slot Zuylen te Oud-Zuilen. Informatie over openingstijden: tel. 030-440255.

T/m 7 september 1992. Tentoonstelling "*Tot op het bot*", over het werk van de preparateur. Plaats: Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht. Openingstijden: ma t/m za 10.00-17.00 uur; zo 13.00-17.00 uur.

T/m 13 september 1992. Tentoonstelling "*Een leven tussen salon en palet*", aquarellen van Elisabeth von Ilsemann-gravin van Aldenburg Bentinck (1892-1971), Vrouwe van Kasteel Amerongen. Plaats: Kasteel Amerongen. Openingstijden: di t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo 13.00-17.00 uur.

T/m 26 september 1992. Tentoonstelling "*Utrecht getekend door Chris Schut*". Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur (m.u.v. juli en augustus).

T/m 27 september 1992. Tentoonstelling "*De kleren van de kardinaal*". Plaats: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht. Openingstijden: ma t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo 11.00-17.00 uur.

30 augustus t/m 25 oktober 1992.

Tentoonstelling "*Tuin en Park, historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht*". Plaats: Slot Zeist. Openingstijden: di t/m vr 11.00-17.00 uur; za en zo 13.00-17.00 uur.

Onder de titel "*Langs de Stichtse Lustwarande*" organiseert de VVV-Zeist een aantal dagarrangementen met bezoeken aan buitenplaatsen en aan de tentoonstelling, incl. lunch en begeleiding. Informatie en reserveringen: VVV-Zeist, tel. 03404-19164/18277.

Utrecht getekend door Chris Schut

Wie een bezoek brengt aan een archief van één van de vier grote steden of aan de Atlas van Stolk in Rotterdam en vraagt om tekeningen van Chris Schut, zal niet voor niets komen. Tekenaar Chris Schut maakte voor hen zowel topografische als historische afbeeldingen.

In 1992 wordt Chris Schut 80 jaar. Reden voor het Gemeentearchief van Utrecht om een tentoonstelling aan zijn werk te wijden. Uit de ongeveer 225 tekeningen en aquarellen van zijn hand, die bewaard worden in de Topografisch-Historische Atlas, werd een keuze gemaakt. De nadruk is daarbij gevallen op de panorama's die hij zowel in de jaren 1943-1949 als in de jaren 1989-1990 maakte en waarmee hij de hele stad in beeld bracht.

In de jaren 1943-1949 moet hij heel wat keren de Jacobitoren hebben beklommen: vijf panorama's vanaf deze toren geven een beeld van het stadscentrum en de "skyline" van het toenmalige

Utrecht. Toch was Chris Schut tijdens de bezettingstijd niet zo veilig op de Jacobitoren: hij werd opgepakt als mogelijke spion en pas na tussenkomst van gemeentearchivaris Van Campen, in wiens opdracht hij tekende, weer vrijgelaten. Enkele jaren later, toen in 1953 de spits van de Jacobitoren opnieuw met leien werd bedekt, was de tekenaar weer present. De verkeersdrukte in de St.Jacobsstraat was toen al zo overweldigend dat hij aantekende zich boven veiliger te voelen. Op de tekening (zie afbeelding) is de Oudegracht te zien met op de voorgrond de St.Augustinuskerk en aan de overzijde van de gracht het Hoofdpostkantoor.

Tot de hoge plaatsen die Chris Schut beklom voor het maken van panorama's behoren ook het gebouw van de P.E.G.U.S., de toren van de beenzwartfabriek en het gebouw van V & D. Vanaf het gebouw van de P.E.G.U.S. maakte hij in 1953 een panorama van bijna twee meter lang. De laatste jaren maakt hij panorama's (o.a.) vanaf het Rijkskantorengedouw Westraven, het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland en het Universiteitsgebouw Transitorium II.

Op de tentoonstelling zijn niet alleen panorama's te zien, hoewel ze het meest imponerende onderdeel zijn. Geëxposeerd is ook de oudste tekening van Chris Schut die het Gemeentearchief in bezit heeft: een tekening van de Biltstraat uit 1939. De huizen op deze tekening zijn inmiddels gesloopt. Uit 1944 dateert een tekening van de Duitse bunker op het Servaasbolwerk. De bunker, die nog steeds aanwezig is, staat op de hoek van de Nieuwegracht.

De tentoonstelling is te bezoeken van woensdag 1 juli t/m zaterdag 26 september 1992. Zij loopt deels parallel met de tentoonstelling van het historische werk van Chris Schut in de Atlas van Stolk te Rotterdam (21 mei t/m 27 september).

De openingstijden zijn:
maandag: 13.30 - 16.30 uur
dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 16.30 uur
zaterdag (behalve in de maanden juli en augustus): 9.00 - 12.30 uur.

De toegang is gratis.

Gemeentelijke Archief- en Fotodienst
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht

Catharijnesingel 61, of hoe het begon

Inleiding

'Het Utrechts Macro-Magnetisch Laboratorium', zoals Catharijnesingel 61 eigenlijk had moeten gaan heten, is niet alleen nu onderwerp van discussie. Op het ogenblik wordt er strijd gevoerd tussen het Rijk en de gemeente Utrecht over de vestiging van een Centrale Rechtbank aan de Catharijnesingel. Is deze vestiging de sloop van het gemeentelijk monument Catharijnesingel 61 waard? Velen vinden van niet.

Bij de bouw van het Laboratorium speelde de Gemeente ook een prominente rol. Vanwege de noodzakelijke omvang van het gebouw was de sloop van de gymnas-tiekzaal van de Gemeentelijke HBS noodzakelijk. De Gemeente wilde dan echter de de gehele HBS kwijt voor een zeer hoge prijs. Toch was het niet de Gemeente die de oorzaak is geweest voor het nimmer vervullen van de bedoelde functie. De rijksoverheid treft in dit geval de blaam.

In de laatste decennia van de vorige en in de eerste jaren van deze eeuw behoorde het natuurkundig onderzoek aan de Nederlandse universiteiten tot het meest vooraanstaande ter wereld.¹ In 1913 was de Leidse hoogleraar Heike Kamerlingh Onnes reeds de vierde Nederlandse fysicus in twaalf jaar tijd die geëerd werd met de nobelprijs. Voor hem hadden Hendrik Antoon Lorentz, Pieter Zeeman (beide in 1902) en Johannes Diderikus van der Waals (in 1910) deze eervolle onderscheiding al mogen ontvangen. Het natuurkundig onderzoek aan de Utrechtse universiteit stond vanaf 1896 onder leiding van de tegenwoordig minder bekende Willem Henri Julius. Rond 1900 had deze een originele theorie bedacht waarmee hij verschillende vreemde verschijnselen op de zon kon verklaren via eenvoudige natuurkundige principes. Door zijn toedoen had ook het laboratorium aan de Bijlhouwerstraat 6 internationaal een grote naam opgebouwd, maar dan vooral op het gebied van de astrofysica.

Naast Julius was vanaf 1915 de theoretisch fysicus L.S. Ornstein in dit instituut werkzaam. Hij zou het Utrechts laboratorium in de jaren twintig door zijn onderzoek naar intensiteitsverhoudingen in atomaire en moleculaire spectra pas echt in de voorste gelederen van onderzoekscentra brengen.

H.E.J.G. Du Bois met zijn vrouw in Berlijn, ongeveer 1917. Foto: Utrechts Universiteitsmuseum

In deze bloeiperiode van de Nederlandse wetenschap had de Utrechtse universiteit er bijna een tweede natuurkundig laboratorium bij gekregen. Zij zou daarmee de eerste universiteit in Nederland zijn geweest met twee aparte instituten voor het onderwijs en onderzoek in de fysica. Op het terrein 'de Sterrenbosch' aan de Catharijnesingel werd tijdens de Eerste Wereldoorlog een nieuw

gebouw neergezet, dat speciaal bedoeld was voor het onderzoeken van magnetische verschijnselen. Dit laboratorium beloofde een belangrijke versterking van de Nederlandse positie in het natuurkundig onderzoek te worden, en van dat van Utrecht in het bijzonder. Dit tweede onderzoekscentrum, dat 'Bosscha-Laboratorium' of ook 'Laboratorium voor Macro-Magnetisme' genoemd werd, is in 1918 gereed gekomen en staat er nog altijd. Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden, politieke besluiteloosheid en economische problemen heeft er echter nooit enig natuurkundig onderzoek plaatsgevonden.

Het geschenk van Henri Du Bois

De secretaris van het college van curatoren van de Utrechtse universiteit ontving in 1915 een onverwacht schrijven van de Berlijnse hoogleraar Henri E.J.G. Du Bois, waarin deze de Utrechtse universiteit een bijzonder voorstel deed.² Du Bois had in 1895 in Berlijn op eigen kosten een privé-laboratorium ingericht, waarin hij vooraanstaand wetenschappelijk werk verrichtte. Dit laboratorium, dat hij vernoemd had naar zijn Delftse leermeester Johan Bosscha, was uitgegroeid tot een instituut van grote internationale bekendheid. Du Bois had zich gespecialiseerd in de studie van ultra-sterke magnetische velden. Het Bosscha-laboratorium was het enige instituut ter wereld waar op zo grote schaal onderzoek kon worden verricht naar magnetisme.

Bij het uitbreken van de oorlog voelde Du Bois zich in het Pruisische Berlijn niet langer op zijn gemak. Hij had zich, ondanks zijn vele omzwervingen door het buitenland, altijd een Nederlander in hart en nieren gevoeld. Zijn vaderlandsliefde had hem er al eens van weerhouden een hoogleraarspost aan de polytechnische school in Leipzig te aanvaarden, omdat hij zich dan volgens de Duitse wet had moeten laten naturaliseren. Gedurende zijn verblijf in Berlijn had hij steeds contacten met zijn geboorteland onderhouden. Hij maakte nu het plan op om terug te keren naar Nederland en bij voorkeur naar het hem reeds vertrouwde Utrecht, waar hij van 1902 tot 1904 hoogleraar in de theoretische natuurkunde was geweest.

In bovenbedoeld schrijven beval hij zichzelf, inclusief de gehele wetenschappelijke inventaris van het Bosscha-laboratorium in de aandacht van de Utrechtse Universiteit aan. Hij zou zijn complete, zeer waardevolle instrumentarium aan de

Nederlandse staat ten geschenke geven, indien er door het rijk een laboratorium gebouwd werd dat afgestemd was op zijn wensen, en hij als buitengewoon hoogleraar aan de Utrechtse universiteit werd verbonden.

De bouw van een laboratorium en de inrichting van een nieuwe leerstoel bracht natuurlijk de nodige onkosten en verplichtingen met zich mee.³ Voordat de curatoren in onderhandeling traden met de minister vroegen ze derhalve de faculteit der wis- en natuurkunde om advies. Het aanbod van Du Bois werd hier met groot enthousiasme begroet. Dit was een unieke gelegenheid om voor betrekkelijk weinig geld een man en een instituut van grote waarde, " ... een Nederlandsch sieraad in den vreemde ... ", zoals A.A. Nijland en F. Nierstrasz het curatorium antwoordden, aan de Utrechtse universiteit te verbinden.⁴ Julius en Ornstein wezen er bovendien op dat aan de verschillende universiteiten in Nederland tezamen vrijwel alle gebieden van de natuurkunde werden bestudeerd, maar dat een instituut dat zich richtte op het magnetisch onderzoek nog ontbrak.⁵ Onderzoek van en bij sterke magnetische velden kon niet in gewone laboratoria worden gedaan, omdat de elektrische stromen en de magnetische velden de overige experimenten zouden verstoorden. Voor dit soort onderzoek was daarom een speciaal toegerust laboratorium nodig. De Parijse Academie des Science had al in 1914 een plan op tafel gelegd voor de bouw van een soortgelijk instituut. Alleen vanwege de tussenkomst van de oorlog was dit plan nog niet gerealiseerd. De studenten en de universiteit in zijn geheel zouden zeer gebaat zijn bij een dergelijk instituut, zo drong de faculteit aan. Het beloofde een onderzoekscentrum te worden dat een grote aantrekkingskracht zou uitoefenen op buitenlandse geleerden en studenten, en het aanzien van het Nederlands natuurkundig onderzoek en van dat van de Utrechtse universiteit in het bijzonder verder zou verhogen. "Nederland lijkt in deze tijd meer en meer een centrum van wetenschap te vormen ...", aldus meende de faculteit, zodat een laboratorium als dat van Du Bois eigenlijk onmisbaar was.

De curatoren lieten zich overtuigen en verzochten de minister toestemming voor de inrichting van een bijzondere leerstoel en voor de bouw van een klein laboratorium. Tot groot genoegen van de faculteit ging de minister akkoord, hoewel deze zich niet wilde binden aan vaste overheidsuitgaven die pas over enkele jaren in zouden

Dwarsdoorsnede van het laboratorium. Foto: Rijksarchief Utrecht.

gaan. Du Bois meende namelijk niet eerder dan tegen het voorjaar van 1918 definitief naar Nederland te kunnen komen. Ondertussen reisde hij, voorzover de oorlogsomstandigheden dit toelieten, regelmatig tussen Berlijn en Utrecht heen en weer, om het ontwerp en de bouw van het laboratorium persoonlijk te begeleiden. Zijn instituut moest in de onmiddellijke nabijheid van de elektriciteitscentrale gebouwd worden, omdat er bij het macro-magnetisch onderzoek uiterst sterke elektrische stromen nodig zijn.⁶ In overleg met de gemeente werd het terrein aan de Sterrenbosch, tussen het farmaceutisch laboratorium en de gemeentelijke H.B.S., uitgezocht als plaats van bestemming. Het grootste deel van dit terrein was reeds bezit van het rijk. Alleen enkele smalle stroken op de terreinen van de H.B.S. en de elektriciteitscentrale moesten van de gemeente worden aangekocht. De plannen werden ontworpen in samenwerking met rijksbouwmeester J.A. Vrijman en de minister reserveerde voor 1917 een bedrag van f 55.600,- op de staatsbegroting.⁷ De economische gevolgen van de oorlog deden zich ondertussen voelen. Voornamelijk vanwege in- en uitvoerbeperkingen was er aan vrijwel alles gebrek en de bodem van de schatkist kwam

steeds duidelijker in zicht. Vanuit de tweede kamer werd de garantie gevraagd, dat na de bouw van het laboratorium Du Bois ook inderdaad zijn instrumentarium aan het rijk zou overdoen. "Het behoort vast te staan, dat geen omstandigheden zich zullen voordoen, ten gevolge waarvan later het laboratorium zal blijken zijne bestemming te missen" zo vond men.⁸ Van zijn kant drong ook Du Bois erop aan dat het rijk zo snel mogelijk zijn materieel zou overnemen. Zijn instrumenten waren niet alleen van wetenschappelijke betekenis, maar bevatten ook grote hoeveelheden kostbare metalen en hij was bang dat het in handen van het Duitse leger zou vallen.⁹ Op 28 april 1917 werd de overeenkomst tussen de staat en Du Bois bij notariële akte bekrachtigd. Hierin droeg Du Bois zo'n 1700 voorwerpen, waaronder "... meubelen, zuurkasten, machinerieën, draaibanken, werktuigen, gereedschappen, water-, gas- en elektrische fittings, consoles, statieven, balansen, magneten, spiegels, lenzen, prisma's, glaswerk, chemicaliën en verdere toestellen, apparaten, instrumenten en voorraden" aan de Nederlandse staat over.¹⁰ Begin 1918 rolden zeven open treinwagons met daarop vier vrachtwagens gevuld met laboratoriummateriaal en drie met

privé bagage van Du Bois Nederland binnen. De bouw van het laboratorium was, ondanks problemen rond de plantentuin van het farmaceutisch laboratorium en de verplaatsing van de rijwielstalling van de H.B.S.,¹¹ tamelijk voorspoedig verlopen en bij Koninklijk Besluit van 30 mei 1918 werd Du Bois benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de 'Leer van het Elektromagnetische veld en hare Toepassingen'.

Op het moment van zijn benoeming voelde Du Bois zich echter onwel. Hij liet het college van curatoren weten dat hij waarschijnlijk pas na de zomervakantie zijn benoeming zou kunnen aanvaarden. Na het reces verzocht Du Bois nog enige tijd uitstel, omdat hij nog niet hersteld was van zijn ziekte. Hij moest geopereerd worden en men wist dat "... naar menselijke berekening, de levensdagen van Du Bois geteld waren."¹² Henri Du Bois overleed op 21 oktober 1918.

De opvolging

De faculteit der wis- en natuurkunde zag zich nu plotseling geplaagd voor een slecht geanticipeerd en moeilijk oplosbaar probleem. Ondanks deze tegenslag waren minister, curatoren en faculteit het er over eens dat het plan moest worden doorgezet. Du Bois was overleden, maar "... de Utrechtsche Universiteit zal zijne nagedachtenis niet beter kunnen eeren, dan wanneer het haar moge gelukken voor hem een waardig opvolger te vinden, die het Bosscha-laboratorium doen beantwoorden aan zijne bestemming", aldus de rector G.W. Kernkamp.¹³ Het probleem zat hem echter in de opvolging. Het was niet zo moeilijk een geleerde te vinden die over de nodige kwaliteiten beschikte, maar wel om iemand te vinden die genoeg zou nemen met een slecht betaalde positie als buitengewoon hoogleraar. Het onderzoeksgebied van het macro-magnetisme was echter te beperkt om er de volledige leerstoel van een 'gewoon' hoogleraar aan te verbinden.

Na langdurig wikkelen en wegen kwam de faculteit in het voorjaar van 1919 tot een oplossing die twee problemen tegelijk uit de weg leek te ruimen. De invoering van de 'wet Limburg', die H.B.S.-studenten vanaf 1917 toestond zonder aanvullend staatsexamen in de klassieke talen academische examens af te leggen, had geleid tot een grote toename van het aantal studenten in de natuurwetenschappen. Omdat de studenten in de medicijnen hun propaedeutische colleges en practica in de natuurkunde ook in het laboratorium aan de Bijlhouwerstraat moesten

volgen, kampte men daar met een nijpend gebrek aan ruimte en personeel. Dit had tot gevolg dat de natuurkundigen en de medici gedwongen waren dezelfde colleges te volgen, tot groot ongenoegen van de medische faculteit. Deze klaagde regelmatig dat de colleges voor de studenten veel te moeilijk waren en wenste een aparte opleiding die meer gericht was op de medische praktijk. De wis- en natuurkunde faculteit stelde nu voor een gewoon hoogleraar als opvolger voor Du Bois aan te stellen, die de propaedeutische colleges en practica voor medici op zich zou nemen en tegelijk directeur zou worden van het Bosscha-laboratorium.¹⁴ Een kandidaat had men ook al op het oog: de Delftse hoogleraar W.J. de Haas.¹⁵ De Haas had drie jaar bij Du Bois in Berlijn gewerkt en was dus zeer goed bekend met het magnetisch onderzoek. De curatoren zagen wel iets in dit voorstel en legden het aan de minister voor.¹⁶ Deze had juist in eerste termijn een bedrag van f 100.000,- voor de uitbreiding van het laboratorium aan de Bijlhouwerstraat op de begroting gezet en ging daarom met de aanstelling van de nieuwe hoogleraar alleen akkoord, indien dit geen nieuwe kosten voor een verbouwing van één van de twee laboratoria tot gevolg zou hebben.¹⁷ De oplossing van de faculteit betekende echter dat het Bosscha-laboratorium moest worden voorzien van een college en een practicumzaal. Hiervoor moest het gymnastieklokaal van de H.B.S. met een extra stuk grond van de gemeente worden aangekocht en bovendien een nieuwe vleugel worden aangebouwd.

Voordat curatoren het verzoek voor deze uitbreiding bij de minister indienden, wachtten zij eerst de beslissing af over de uitbreiding van het laboratorium aan de Bijlhouwerstraat. Deze beslissing liet echter op zich wachten, omdat de plannen voor deze verbouwing weer gekoppeld waren aan het probleem van de propaedeutische colleges en dus aan de plannen voor het Bosscha-laboratorium. Uiteindelijk dienden de curatoren pas op 18 juni 1920 het verzoek bij de minister in.¹⁸ Na enig overleg stemde deze, ondanks de extra kosten, toch met het voorstel in. De onderhandelingen met de gemeente werden gestart en De Haas werd gepolst over diens belangstelling voor de Utrechtse vacature.¹⁹ Deze verklaarde zich bereid zijn vroegere leermeester op te volgen, maar hij wilde pas beginnen met het geven van colleges als de nieuw te bouwen collegezalen gereed waren gekomen.²⁰

De onderhandelingen tussen de gemeente en het rijk over het gymnastieklokaal en het stuk grond verliepen ondertussen niet erg vlot. De gemeente wilde de gevraagde kavels alleen afstaan als het rijk de complete H.B.S. over nam.²¹ Omdat de gemeente geen andere mogelijkheden overliet besloot de minister de overname van de complete H.B.S. tenslotte te overwegen.²² Men vroeg een bedrag van maar liefst f 600.000,-, omdat de gemeente eiste dat het rijk de bouw van een nieuwe H.B.S. volledig zou vergoeden. Dit bedrag was echter veel te hoog volgens rijksbouwmeester Vrijman, die meende dat slechts de werkelijke waarde vergoed hoefde te worden, die ongeveer twee-derde hiervan bedroeg.²³ De Haas trachtte persoonlijk burgemeester van Beeck Calkoen tot nadere actie aan te zetten, maar toen ook dat niet hielp verklaarde hij zich bereid de colleges en practica in andere lokaliteiten te verzorgen.

In mei 1921 stuurde de faculteit het verzoek aan curatoren om zo snel mogelijk tot de benoeming van De Haas over te gaan.²⁴ Na vele jaren van voorbereidend werk, na vele maanden van extra uitstel, inspanning en overleg, leek het laboratorium voor macro-magnetisme eindelijk in bedrijf te komen. Het enige wat nog gebeuren moest, was de ontruiming van het pand, waarin vanaf 1920 het geografisch instituut was ondergebracht. De kostbare instrumenten, die drie jaar lang niet van hun plaats waren geweest en nog steeds opgestapeld stonden in het farmaceutisch laboratorium, zouden dan nog voor de zomer kunnen worden opgesteld, waarna de weg was vrijgemaakt voor nieuwe glorierijke toekomst van het Utrechts natuurkundig onderzoek.

De ontruiming van het laboratorium, wat slechts een onbeduidende formaliteit leek, bleek echter een groot probleem te vormen.

Het geografisch instituut

Het onderwijs in de geologie genoot sinds 1920 extra aandacht van de politiek. Voor het opsporen van oliën, mineralen en andere delfstoffen was een goede opleiding voor geologen van groot belang. Met name de geologische dienst in Nederlandsch-Indië zat te springen om onderzoekers met een gedegen wetenschappelijke achtergrond. De Universiteiten van Utrecht, Leiden en Amsterdam kenden ieder één hoogleraar in de geologie. Dit vond de minister eigenlijk te weinig voor een wetenschappelijke discipline die zoveel afzonderlijke onderzoeksgebieden kende.²⁵ Hij stelde voor om aan één universiteit tenminste twee hoogleraren aan te stellen. Zijn voorkeur

ging hierbij uit naar de universiteit van Utrecht. Ten eerste was de leerstoel in de geologie in Utrecht vacant vanwege het emeritaat van C.E.A. Wichman, zodat eenvoudig tot een nieuwe taakomschrijving kon worden besloten. Ten tweede bestond er te Utrecht reeds een geografisch instituut dat zich op aanverwant gebied bewoog. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, die natuurlijk het belang van een goede geologenopleiding ter dege inzag, beloofde het rijk een bedrag van f 500.000,- ter ondersteuning van een dergelijke opleiding.²⁶ Het geografisch instituut was ondertussen verre van tevreden met de tijdelijke huisvesting in het Bosscha-laboratorium en had al plannen gemaakt voor de bouw van een geheel nieuw laboratorium dat zo'n f 200.000,- à f 300.000,- moest kosten. De minister reserveerde op de staatsbegroting voor 1921 een bedrag voor een tweede hoogleraar in de geologie aan de Utrechtse universiteit en met het geld van de B.P.M. leken de wensen van de geologen en de geografen in vervulling te kunnen gaan. De rector H. Visscher meldde: "Collega van Everdingen klaagt over het Bosscha-laboratorium dat niet geschikt is voor college. En de verbanning uit het gebouw op de Plompetorengracht moge dringen tot spoed met den bouw van een nieuw Ge-

W.J. de Haas (1878-1960). Foto: Museum Boerhave, Leiden.

ografisch Instituut." Hetgeen enkele regels later werd gevolgd door "Indien dan ook nog in de vacature van wijlen Prof. Du Bois zal voorzien zijn, kan zich voor het onderwijs in de Natuurkunde eene nieuwe en schoone toekomst ontsluiten."²⁷ In juni 1921 beantwoordden de curatoren het verzoek van de wis- en natuurkunde faculteit voor de aanstelling van De Haas. De benoeming van De Haas, zo schreven zij, hing samen met een oplossing voor de huisvesting van het geografisch instituut, welke weer afhing van de beslissing van de minister over de toekomst van het geologisch onderwijs in Nederland. Daar kwam bij dat men de aanstelling van een hoogleraar in de natuurkunde voor het propaedeutisch onderwijs voor medici bij nader inzien toch geen gelukkige oplossing vond. Aangezien de staatskas er bovendien slechter voorstond dan ooit, vroegen de curatoren zich af of de benoeming van De Haas nog wel zo dringend was.²⁸ Dit bericht kwam als een donderslag bij heldere hemel en ontlokte een verontwaardigd antwoord van de faculteit. De financiële middelen waren al lang door de minister toegezegd, en het aardrijkskundig instituut zou slechts tijdelijk in het Bosscha-laboratorium worden ondergebracht. Niets kon de benoeming van De Haas dus nog in de weg staan.²⁹ Helaas pakte het anders uit. De onderhandelingen met de gemeente zaten muurvast. Om de H.B.S. te sparen werden andere bestemmingen voor de extra lokalen van het laboratorium onderzocht, zoals terreinen van de elektriciteitscentrale of de remises van de trammaatschappij aan de Nicolaas Beetsstraat. Maar enige maanden later had het touwtrekken om de H.B.S. of de andere bestemmingen geen zin meer. Misschien wat overhaast besliste de minister in februari 1922, dat in verband met de slechte financiële toestand van het rijk onder geen voorwaarde extra uitgaven voor uitbreiding van het onderwijs mochten worden doorgevoerd. Direct na de oorlog was de economie in Nederland veel te snel weer opgeleefd. Er waren overhaaste investeringen gedaan, waardoor een kapitaaltekort ontstaan was en plotseling de nodige financiële manoeuvreer ruimte was weggevallen. Als gevolg hiervan was een kortstondige maar abrupte conjunctuurdaling opgetreden, die globaal duurde van 1921 tot 1924. Hoewel op de staatsbegroting voor 1921 nog een post van f 3500,- was uitgetrokken voor de vaste kosten van het macromagnetisch laboratorium, werd de benoeming van De Haas ingetrokken. In plaats van een

hoogleraar werd een assistent van Ornstein, H.C. Burger als lector voor de propaedeutische en medische fysica aangesteld. Ook de beloofde tweede hoogleraar in de geologie kwam er niet, evenmin als het nieuwe geografisch instituut. In één klap werden de toekomstplannen van de geologen, de geografen, de natuurkundigen in het Bijlhouwerlaboratorium en de nieuw te benoemen macro-magneticus van tafel geveegd. "Slechts de bijzondere tijdsomstandigheden kunnen eene verklaring geven van deze betreutswaardige gang van zaken" zo excuseerden de curatoren zich tegenover De Haas.³⁰

De Haas werd nog in hetzelfde jaar in Groningen benoemd als opvolger van Herman Haga en twee jaar later in Leiden. Hier nam hij samen met W.H. Keesom de leiding van het Kamerlingh Onnes-laboratorium op zich, waar hij hoofdzakelijk onderzoek verrichtte op magnetisch gebied. Hij ontwikkelde er de methode waarmee via het plotseling demagnetiseren van een stof een temperatuur bereikt werd die slechts 0,0044 °C boven het absolute nulpunt (-273 °C) lag.

Ook nadat deze vaderlandse voorbode van de internationale krach voorbij was, is het er niet meer van gekomen het laboratorium voor de natuurkunde te bestemmen. Hendrik Colijn werd in 1923 benoemd tot minister van financiën, waarna de overheidsuitgaven definitief ingeperkt werden. Het rijke instrumentarium van Du Bois werd naar de Bijlhouwerstraat overgebracht, waar Ornstein het onder meer aanwendde voor intensiteitsmetingen in Zeemanspectra. In 1928 verhuisde het geografisch instituut naar de Drift en vervolgens stond het Bosscha-laboratorium enkele jaren leeg. Tegenwoordig is het bureau van de faculteit geneeskunde er in ondergebracht. Het macro-magnetisch laboratorium in Utrecht is er derhalve nooit meer gekomen en het gebouwtje aan de Catarijnesingel 61 heeft dus toch zijn oorspronkelijke bestemming gemist.

H.G. Heijmans.

Instituut voor de Geschiedenis der natuurwetenschappen, R.U. Utrecht

---

Noten:

1. Zie voor een overzicht van het Nederlands wetenschappelijk onderzoek door de eeuwen heen: K. van Berkel, Van Stevin tot Lorentz Groningen, 1990.

2. Henri Eduard Johan Godfried Du Bois was geboren op 24 juni 1863 te Velp. Hij studeerde van 1881 tot 1883 aan de Polytechnische school in Delft, o.a. bij Johan Bosscha. In 1884 trok hij naar Glasgow waar hij colleges liep bij William Thomson, Lord Kelvin. Een jaar later ging hij naar Straatsburg en werd assistent van August Kundt. Hij promoveerde bij Kundt in 1887 en volgde het volgende jaar zijn leermeester naar Berlijn. Hier legde hij zich toe op de studie van magnetische krachten. In 1892 werd hij privatdocent en in 1896 buitengewoon hoogleraar in de toegepaste natuurkunde aan de universiteit van Berlijn. In deze periode ontwikkelde hij een aantal bijzondere instrumenten, zoals een magnetische balans, een ring-electromagneet en een pantsergalvanometer. In 1894 schreef hij een belangrijk werk over magnetisme: *Magnetische Kreise, deren Theorie und Anwendung* (Berlijn, 1894). In 1902 volgde hij V.A. Julius op als hoogleraar in de theoretische natuurkunde te Utrecht, maar twee jaar later keerde hij voornamelijk om gezondheidsredenen weer terug naar zijn laboratorium in Berlijn.

3. Du Bois wilde een salaris van f 3000,- per jaar, eenzelfde bedrag als jaarlijkse subsidie en een salaris van f 1200,- voor een assistent en van f 600,- voor een bediende annex stoker. De waarde van zijn instrumentarium werd geschat op f 50.000,-. Brief van curatoren aan minister d.d. 16 maart 1916. Archief Curatoren der Rijksuniversiteit te Utrecht, map Kalveen, no. 59. (A.C.), inv.nr. 636.

4. Brief van A.A. Nijland en F. Nierstrasz namens de faculteit der wis- en natuurkunde aan het college van curatoren d.d. 28 december 1915. Idem...

5. Brief van Julius en Ornstein aan curatoren d.d. 10 maart 1916. Idem...

6. Du Bois rekende op tweemaal 220 Volt en 2500 Ampère. Brief van Du Bois aan 't Hooft Graafland d.d. 10 augustus 1916. A.C. inv.nr. 2032.

7. De eerste f 50.000,- voor de bouw en f 5.600,- voor de aankoop van gemeentegrond. De totale begroting was geraamd op f 63.000,-, zodat voor 1918 nog zo'n f 12.000 extra moest worden aangevraagd. Brief minister aan curatoren d.d. 23 november 1916. A.C., inv.nr. 2033. Zie ook *Nederlandsche Staatscourant*. Bijblad, bijlagen van het verslag der handelingen van de tweede kamer der staten generaal, 1916-1917, bijlage 239.3 art. 6 en 238.4 art. 6.

8. *Nederlandsche Staatscourant*. Bijblad, bijlage 239.4 art.6

9. Brief van W.H. de Beauford aan curatoren d.d. 13 april 1916. A.C., inv.nr. 636.

10. Akte in A.C., inv.nr. 2033; hierin ook een volledige inventaris van het instrumentarium.

11. Zie eventueel voor verdere details verschillende brieven in A.C., inv.nr. 2032.

12. G.W. Kernkamp: "*Verslag van de lotgevallen der Rijks Universiteit te Utrecht over het studiejaar 1918-1919.*" in *Jaarboek der Rijks Universiteit te Utrecht, 1918/19, 167-195, 171.*

13. Idem, blz. 171

14. Brief van A.A. Nijland en F. Nierstrasz namens de faculteit aan college van curatoren d.d. 30 april 1919. A.C., inv.nr. 636.

15. Wander Johannes de Haas studeerde in Leiden van 1905 tot 1911. In de laatste jaren van zijn studie was hij assistent van Heike Kamerlingh Onnes en J.P. Kuenen. Van 1911 tot 1915 verbleef hij in Berlijn, o.a. als assistent van Du Bois en als medewerker in de Physikalische Technische Reichsanstalt in Berlin-Charlottenburg. In Berlijn ontdekte hij samen met Einstein het naar hen vernoemde Einstein-De Haas-effect. In deze periode verwierf De Haas zo'n goede naam, dat de Siemens & Halske hem een baan als 'Ober-ingenieur' aanboden, terwijl tegelijkertijd Gerard Philips hem vroeg directeur te worden van het binnenkort op te richten natuurkundig laboratorium der N.V. Philips gloeilampenfabriek te Eindhoven. Beide aanbiedingen sloeg De Haas af. In 1915 werd hij plaatsvervangend wiskundeleraar in Amsterdam en natuurkundeleraar in Deventer. In 1916 was hij curator van de Teyler-stichting en in 1917 werd hij hoogleraar aan de T.H. in Delft.

16. Brief van curatoren aan minister; afschrift d.d. 20 mei 1919. Idem...

17. Brief van minister aan curatoren d.d. 30 juni 1919. Idem...

18. Brief van curatoren aan minister d.d. 18 juni 1920. Idem...

19. Brief van minister aan curatoren d.d. 9 juli 1920. Idem...

20. Brief W.J. De Haas aan curatoren d.d. 19 juli 1920. Idem...

21. Brief J.F. Hooft Graafland aan W.J. De Haas d.d. 10 december 1920. A.C., inv.nr. 2019.

22. Brief minister aan rijksbouwmeester d.d. 15 december 1920. A.C., inv.nr. 2019.

23. Afschrift van brief Vrijman aan college van burgemeesters en wethouders d.d. 19 januari 1921. Afschrift brief burgemeester en wethouders aan Vrijman d.d. 1 maart 1921. A.C., inv.nr. 2020.

24. Brief van A. Nijland en A. Pulle namens de faculteit aan curatoren d.d. 9 mei 1921. Idem...

25. Nederlandsche Staatscourant. Bijblad, bijlagen. A. staatsbegrooting voor 1921. Hoofdstuk Va.2. art 28.

26. W. Vogelsang: "Verslag van de lotgevallen der Rijks Universiteit te Utrecht over het studiejaar 1920-1921." in Jaarboek der Rijks Universiteit te Utrecht, 1920/21, 133-160, 154.

27. H. Visscher: "Verslag van de lotgevallen der Rijks Universiteit te Utrecht over het studiejaar 1919-1920." in Jaarboek der Rijks Universiteit te Utrecht, 1919/20, 131-157, 153.

28. Brief Curatoren aan faculteit d.d. 3 juni 1921. Idem...

29. Brief van E. Cohen en A. Pulle namens de faculteit aan curatoren d.d. 18 juni 1921. Idem...

30. Brief curatoren aan W.J. De Haas d.d. 9 februari 1922. Idem...

Berichten

Zomerrondleidingen Catharijneconvent

Iedere zomer organiseert Museum Het Catharijneconvent in Utrecht een zomerprogramma, waarin voor een klein bedrag (f 2,50 p.p.) naast de toegangsprijs rondleidingen in het Nederlands, Engels, Frans, Duits en Italiaans worden aangeboden.

Ook dit jaar staan de rondleiders klaar om bezoekers en toeristen op een prettige manier kennis te laten maken met het museum.

Het Catharijneconvent herbergt o.a. een schat aan Middeleeuwse kunst, dus als men bijvoorbeeld de ware toedracht van de worgdoek van Cunera wil weten, dan onthullen de rondleiders dat geheim.

De rondleidingen worden tot en met 30 augustus 1992 gegeven en gaan dagelijks (behalve op maandag) om 13.30 uur van start en duren ongeveer een uur.

Rondleidingen voor grote gezelschappen worden op aanvraag gehouden. Informatie: tel. 030-313835.

Cursussen

De Stichting Ondersteuning Musea en de Stichting Stichtse Geschiedenis (beide opgenomen in de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed) zijn beide mede-organisator van een reeks cursussen voor museummedewerkers en amateur-historici in Gelderland, Overijssel en Utrecht. In een uitvoerige brochure worden zo'n kleine 50 cursussen beschreven op het gebied van het historisch onderzoek, genealogie, paleografie, monumenten en archeologie.

Aanmelding en informatie: tel. 030-343880

Bureau Bremmer te Utrecht organiseert nu voor het tiende jaar cursussen en excursies op kunsthistorisch terrein. Deze zomer wordt ruim aandacht geschonken aan de Documenta IX te Kassel, o.m. in de Bremmerlezing 1992, die 16 september a.s. wordt gehouden in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

Informatie over deze lezing en de cursussen: tel. 030-340413.

Verschenen

Voor het lid van Oud-Utrecht dat nog geen begunstiger is van het Utrechts Monumentenfonds: Steengoed nr. 12 (mei 1992) is een 'special' over Tuinen in de stad Utrecht. In 28 rijk geïllustreerde pagina's geeft auteur (en fotograaf) Bert Maes een boeiende beschrijving van bekende en onbekende Utrechtse stukjes stadsgroen. Het is een boekje geworden om op een zoele zomeravond mee door de stad te dwalen.

Overigens: voor minimaal f 10,- per jaar is men al begunstiger van de Stichting Utrechts Monumentenfonds (telefoon 030-311761). Doen !

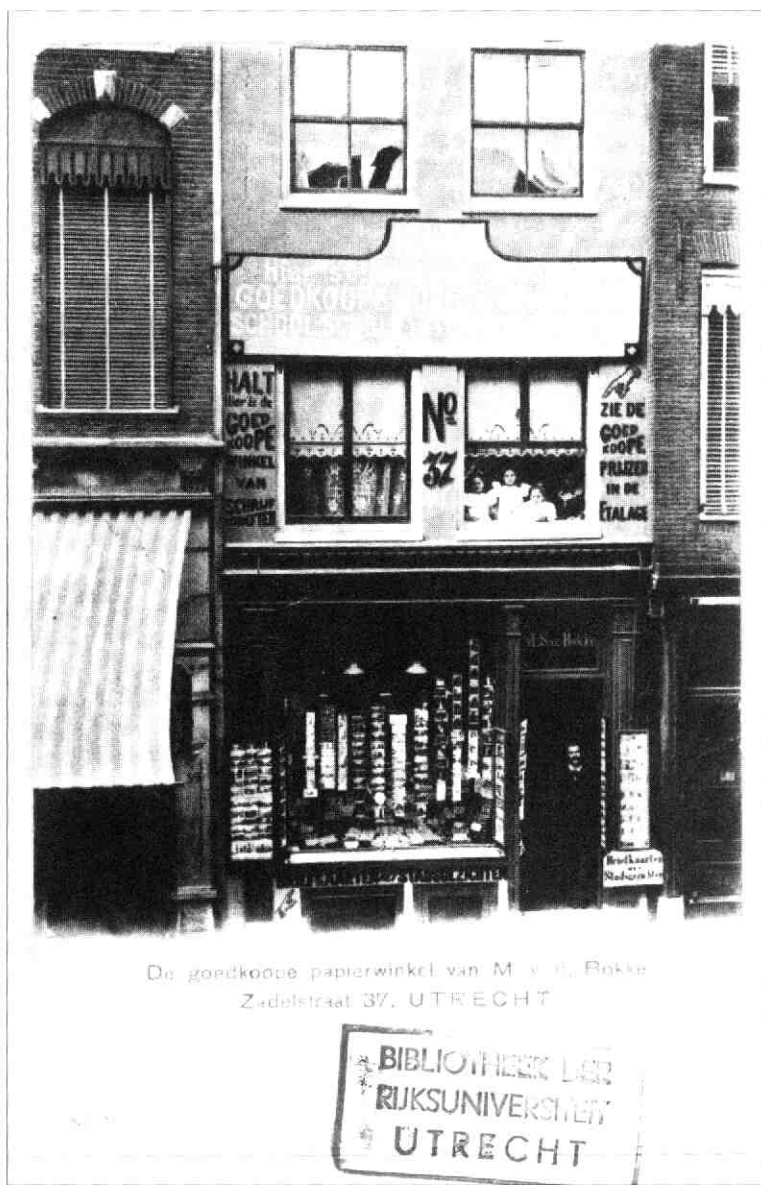
Correctie

In het artikel over de gerestaureerde Gertrudiskapel (Maandblad juni 1992) is aan het slot abusievelijk de indruk gewekt als zou de verhuur van de zalen in het ontmoetingscentrum 'In de Driehoek' ten goede komen aan het Restauratiefonds van de Gertrudiskapel. Beide zaken staan los van elkaar.

Redactie

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 9 - september 1992

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 9 - september 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 41,-).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Lezingen-avond

Ook het komende seizoen organiseert de activiteiten commissie van de vereniging Oud-Utrecht weer diverse lezingen-avonden. Op deze avonden zullen telkens twee, met elkaar verbonden onderwerpen, behandeld worden.

Op **dinsdag 29 september** wordt het thema 'genealogie' uitgediept.

De eerste lezing van de avond wordt gehouden door de heer F.G.M. Manche, lid van de Genealogische vereniging. Hij zal een korte inleiding houden over verschillende methoden van genealogisch onderzoek. Na de pauze houdt mevrouw J. Hokke een lezing met als titel: *Geld en geluk, twee eeuwen gezinsleven van de Utrechtse familie 'van der Muelen'*.

De lezingen vinden plaats in de Marnixzaal van de Gemeentelijke Dans en Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht.

De entree voor leden is gratis, voor niet-leden f 2,50. U kunt zich op deze avond ook als lid van de vereniging laten inschrijven.

Agenda

T/m 26 september 1992. Tentoonstelling '*Utrecht getekend door Chris Schut*'.

Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur (m.u.v. juli en augustus).

T/m 27 september 1992. Tentoonstelling '*De kleren van de kardinaal*'.

Plaats: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwe-gracht 63, Utrecht. Openingstijden: ma t/m vr 10.00-17.00 uur; za en zo 11.00-17.00 uur.

T/m 25 oktober 1992. Tentoonstelling '*Tuin en Park, historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht*'.

Plaats: Slot Zeist. Openingstijden: di t/m vr 11.00-17.00 uur; za en zo 13.00-17.00 uur.
Onder de titel '*Langs de Stichtse Lustwarande*' organiseert de VVV-Zeist een aantal dagarrangementen met bezoeken aan buitenplaatsen en aan de tentoonstelling, incl. lunch en begeleiding. Informatie en reserveringen: VVV-Zeist, tel. 03404-19164/18277.

1 oktober t/m 31 december 1992. '*Groeten uit Utrecht*'. Tentoonstelling over 100 jaar prentbriefkaarten. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur.

28 november 1991 t/m 21 februari 1992. '*Gerrit Rietveld 1888-1964*'. Overzichtstentoonstelling van het totale oeuvre van de architect en vormgever Gerrit Rietveld.

Plaats: Centraal Museum Utrecht.

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5¼ of 3½ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

*Een groep Utrechtse kunstenaars op weg naar Noorwegen; staande v.l.n.r.: Karel van Seben, Ans van Zeist en Hans van Dokkum. Zittende: Otto van Rees, een onbekende en Willem van Leusden.
(foto ter beschikking gesteld door Hans van Dokkum)*

Het 'Utrechtse Comité' 1945-1949

De hongerwinter van 1944-'45 voor het landsdeel boven de rivieren, was in het bijzonder funest voor zwakken en ouden van dagen, die op geen enkele wijze in staat waren zelf de kleine voedselrantsoenen aan te vullen tot het vereiste minimum om nog in leven te blijven. Volkstuinders slaagden daarin nog het best. Ondergetekende merkte dat meer dan anderen -en wel op twee wijzen: ten eerste door de statistiekkarten van overlijdensgevallen, die hij voor de Statistische Berichten der Gemeente Utrecht maandelijks bewerkte, de z.g. sterftekaarten, waarop als doodsoorzaak hongeroedeem steeds veelvuldiger voorkwam; ten tweede door nominatief onderzoek, dat hem door het in functie teruggekeerde gemeentebestuur op 6 mei 1945 werd opgedragen met het ook op een redelijke verdeling van door de lucht aangevoerde biscuits en wittebrood. Een onderzoek naar gevallen van luis, hongeroedeem en schurft, straatsgewijs gerangschikt. Hij kreeg daarvoor een week tijd, één assistente benevens de gehele luchtbeschermingsdienst. Deze laatste was voortreffelijk georganiseerd zodat hij de wijkhoofden bijeen kon roepen en een bundel bondige instructies voor hun straathoofden kon uitreiken. Elk straathoofd moest een huis-

aan-huisonderzoek verrichten, de vraag naar het voorkomen van de drie genoemde verschijnselen stellen en op zijn lijst vermelden. Na een week konden 22.000 namen en adressen aan het gemeentebestuur worden overhandigd. Enkele straten ontbraken -wanneer het straathoofd ziek was of zelf van de honger gestorven. Tot de groepen die zwaar door het voedselgebrek waren bezocht, behoorde die der intellectuelen en kunstenaars, die weinig aan de boeren te bieden hadden om met hen tegen graan of aardappels te ruilen (het geld had praktisch geen waarde meer). Er waren schrijnende gevallen, die met de dood eindigden, zoals dat van de naar Utrecht gevluchte griffier van het kantongerecht te Tiel, die letterlijk, bij de benen beginnend geleidelijk afstierf. Na de bevrijding was de toestand nog maandenlang uiterst slecht -alleen niet meer hopeloos.

Mw. G. Baars-Jelgersma, die toen reeds als letterkundige veel relaties in Scandinavië had en ondergetekende wisten de rector van de universiteit, de embryoloog prof. dr. J. Boeke, te bewegen het voorzitterschap te aanvaarden van een op te richten comité ter uitzending van verzwakte intellectuelen. Daarin werd zitting genomen door de directeur van de Amsterdamse Bank Utrecht, de heer Wildschut, die als penningmeester optrad, de artsen ten Cate en J.G. Haas, Mevrouw Waller, prof. dr. A.G. Hamel (Germaanse letteren), N.G. Stalling, leraar Zweeds en G.S.J. van den Berg, landmeter. Het comité kwam slechts één of twee keer in vergadering bijeen; het meeste werk geschiedde in kleine commissies. Mevr. Baars-Jelgersma, secretaresse, werd naar Scandinavië afgevaardigd om te trachten ondanks het gebrek aan vervoer per trein, bus of auto, transporten van aansterking-behoevenden (het was voor velen een kwestie van leven of dood) te organiseren en geschikte verpleging te vinden, liefst buiten de grote steden. Met de heer Wildschut reisde zij eerst een paar maal over stuk gebombardeerde wegen naar Den Haag en verkreeg daar een fiat van Sociale Zaken en een belangrijk document van de voorzitter van het Nederlandsche Rode Kruis, Baron van Lynden, dat ook in den vreemde deuren voor haar deed openen. Zij reisde (voor eigen rekening; alle werk werd door alle comitéleden pro deo verricht) met het eerste vliegtuig, dat van het totaal vernielde Schiphol noordwaarts vloog, op 13 augustus 1945; dat was een legerkist voor parachutisten, bestuurd door de befaamde vlieger Graaf von Rosen, naar Malmö, waar het vliegveld uiteraard nog intact was. Stak vervolgens over naar Kopenhagen en bezocht in Holte de oud-Indische gynaecoloog Dr. Johan Wøller, wiens herinneringen zij had vertaald en in Utrecht bij Erven Bijleveld had ondergebracht ('Als officier van gezondheid naar Nederlands Oost-Indië').

Dr. Wøller was dadelijk bereid haar de weg te wijzen in het haar onbekende doolhof van Deense instanties, die niet gepasseerd of gefrustreerd mochten worden en prentte haar in dat zij vooral veel geduld zou moeten oefenen. De Deense nederzetting van Unilever bezorgde haar een hotelkamer met telefoon; de Kopenhaagse universiteit, de dagbladen en de boekenwereld -auteurs en uitgevers- zetten verenigd hun schouders onder het hun sympathieke bijstandsobject. Een nieuwe organisatie: Hollands Hjaelpen nam de leiding en al na enkele weken kon het thuisfront bericht worden, dat er duizend plaatsen in de vorm van collega-hulp beschikbaar waren voor elk 4 weken gratis onderdak, waarbij elke Nederlander of Nederlandse in het gezin van een collega werd opgenomen.

Subsidie werd niet gevraagd en niet verkregen -de Deense en Utrechtse comités financierden alles zelf behoudens de transportmiddelen- Deense koelwagens met stro belegd. De beide artsen beoordeelden met prof. Boeke de aanvragen op medische noodzaak; vele aanvragen kwamen -aangezien er nog geen landelijke dagbladen verschenen- na een enkele mededeling door de radio. Er meldden zich hoogleraren, docenten, artsen predikanten, juristen, journalisten, kunstenaars, burgemeesters, hoofdambtenaren van ministeries, leden van de hofhouding, alsmede een aantal uit concentratiekampen teruggekeerde leraren en anderen. De comitéleden gingen zelf niet mee -al zouden zij dat achteraf beschouwd beter wel hebben kunnen doen- want gedurende de actie stierven de heren Wildschut en prof. van Hamel. Van de uitgezondenden stierf er één in Denemarken, een inspecteur van het onderwijs, die zich, overigens begrijpelijk, overat. Vertrokken werd vanuit de Kuip te Rotterdam; niet allen gingen tegelijkertijd, maar de expedities werden verdeeld over een aantal maanden. In Duitsland mocht niet gestopt worden zodat bij Denekamp de eerste en bij Padborg de volgende stop was. Ir. en mevrouw Gravesen, waarvan eerstgenoemde bij de bouw van de eerstgenoemde bij de bouw van de Rotterdamse tunnel werkzaam was geweest (Christiani & Nielsen) en die nu bij Hollands Hjaelpen leiding gaven, reden telkens met mw. Baars-Jelgersma van Kopenhagen naar Krusaa om de transporten te ontvangen.

Leden van de Nederlandse Ambassade in Kopenhagen, waarvan sommigen zeer hulpvaardig waren, achtten deze uitzending een fraaie demonstratie van Deens-Nederlandse lotsverbondenheid. Dat was het ook maar niet in de eerste plaats; men kwam eerst en vooral voor herstel van de gezondheid. De ambassadeur, toen nog eenvoudig gezant geheten, zorgde ervoor dat de bisschop van Kopenhagen een welkomstwoord kwam spreken en vond kennelijk zelf een representatieve taak te hebben bij de aankomst van zulk een massaal arrive-

rend Nederlands intellect maar was wat teleurgesteld dat wat uit het stro gekropen kwam er zo mager en pover gekleed uitzag. De meeste diplomatieke vertegenwoordigers van 1945 waren tijdens de hongerwinter niet boven de rivieren geweest en vaak gedurende de bezetting niet in Nederland; daardoor waren zij in allerlei opzichten vervreemd van het volk, dat zij vertegenwoordigden. Bovendien waren de kapsels, de permanente waves van de aangekomen dames aan de grens in het ongereede geraakt tijdens het gedwongen 'ontluizingsbad'. Dit bad hadden de Deense autoriteiten voorgeschreven voor alle aankomende groepen en waarvan Mw. Baars geen ontheffing had kunnen verkrijgen voor haar uitgezondenen. De Gezant, Jhr van Lennep, vroeg mevrouw Baars wat dit eigenlijk voor mensen waren, die aangekomen waren en wilde de lijst zien. Een lijst waarop aanvankelijk zijn schoonzuster gestaan had eer deze kort voor vertrek verhinderd bleek. Toen hij de namen van een bekend jonkheer en die van de secretaresse van H.M. Koningin Wilhelmina las, stelde dit hem wel wat geruster. Maar in een later stadium verzocht het ministerie van Buitenlandse Zaken niettemin van de laatste geplande uitzendingen af te zien vanwege de verwachte slechte invloed op het Nederlands imago bij de handelsbesprekingen e.d., veroorzaakt door de schamel en onmodieus geklede dames en heren intellectuelen. Het comité legde zich daar met grote moeite bij neer en annuleerde de komst van 400 uitzendingen- tot grote teleurstelling van de Deense gastheren en gastvrouwen. Het comité heeft toen met veel succes enkele uitzendingen naar Noorwegen georganiseerd, waar zowel gastheren en gastvrouwen als het gezantschap zich mee ingenomen toonde.

Uit de uitzendingen naar Denemarken is korte tijd later een fonds voortgekomen, de stichting GINDS -Gastvrij in Nederland voor Deense Studerenden waar intussen al meer dan dertig jonge Denen een stipendium voor speciale studies in ons land uit genoten hebben. De gelden die het stichtingskapitaal vormden waren afkomstig van de velen, die van Hollands Hjaelpen tijdens hun verblijf een zakgeld ontvangen hadden en bij terugkeer een enorm pak levensmiddelen voor familie en vrienden. Secretaresse van de stichting is mevrouw G. Baars-Jelgersma te Velp.

De leden van de beide comités ontvingen allen een door de heer Jaap Kunst, een der mede-reizenden, ontworpen herinneringsplaquette met de bekende beeltenis van Sint Maarten.

*H.D. Baars
Velp*

GROETEN UIT UTRECHT

100 jaar prentbriefkaarten

De goedkope papierwinkel van M. v. d. Bokke
Zadelstraat 37, UTRECHT

*De papierwinkel van M. van der Bokke, Zadelstraat 37, waar in het begin van de eeuw werd ge-adverteerd met "briefkaarten met stadsgezichten".
Foto: G.A.U. Top.-Hist. Atlas.*

De Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht wijdt haar laatste gangtentoonstelling dit jaar aan prentbriefkaarten met Utrechtse stadsgezichten. Toen de Posterijen in 1892 hun monopolie op het uitgeven van geïllustreerde briefkaarten opgaven stond het ook particulieren vrij om prentbriefkaarten op de markt te brengen. Dat jaar kan worden beschouwd als het geboortjaar van de prentbriefkaart die vooral in het begin van de twintigste eeuw een populair correspondentiemiddel en verzamelobject werd.

Archivaris mr S. Muller Fz. legde de basis van de collectie prentbriefkaarten die inmiddels, als onderdeel van de Topografisch-Historische Atlas, zo'n 6000 exemplaren omvat. Hieruit is een selectie gemaakt waarbij hoofdzakelijk kaarten uit de vroegste periode worden getoond. Deze prentbriefkaarten hebben onmiskenbaar een nostalgisch effect omdat zij zo'n veelzijdig beeld geven van Utrecht rond de eeuwwisseling: stille straten of juist poserende mensen die nog voor zoiets bijzonders als een fotograaf te hoop liepen. De tentoonstelling laat niet alleen aantrekkelijke oude plaatjes zien, maar gaat ook in op diverse aspecten zoals de productie en de handel, de ontwikkeling en de vele verschijningsvormen van de kaarten en de rage van het verzamelen. Thematisch gegroepede prentbriefkaarten laten zien wat er zoal werd gefotografeerd.

De tentoonstelling is te zien van 1 oktober t/m 31 december 1992 in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. De openingstijden zijn: maandag 13.30-16.30 uur; dinsdag t/m vrijdag 9.00-16.30 uur; zaterdag 9.00-12.30 uur. De archiefdienst is 1ste en 2de Kerstdag gesloten. De toegang is gratis.

Enquête

Geachte Lezer(es),

Maandelijks valt bij u het Maandblad Oud-Utrecht in de bus. Sinds januari van dit jaar heeft het Maandblad een geheel nieuwe opmaak. De redactie van het Maandblad Oud-Utrecht is geïnteresseerd in uw mening over het blad en over de nieuwe vormgeving.

Door bijgaande enquête in te vullen bewijst u ons, maar ook uzelf een grote dienst. Wanneer wij meer weten over u en uw mening over het Maandblad Oud-Utrecht, kunnen we ervoor zorgen dat het Maandblad aan uw wensen wordt aangepast en dat u het met nóg meer plezier leest.

Neemt u de vier enquêtepagina's uit het blad. Door de nietjes een klein stukje open te buigen kunt u de bladzijden eruit nemen. Na het invullen vouwt u het langs de stippellijn om en maakt u het met een plakbandje of een nietje dicht. Doet u het zonder postzegel op de bus want die is niet nodig!

De ingevulde enquête kunt u ongefrankeerd opsturen naar: Redactie Maandblad Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht. Elke tiende inzender krijgt een presentje. Voorwaarde is dan wel dat u uw naam en adres invult.

geen
postzegel
nodig

Oud-Utrecht

T.a.v. de Redactie

Antwoordnummer 3335

3500 VP UTRECHT

1. Hoe leest u het Maandblad Oud-Utrecht gewoonlijk?

- helemaal
- grotendeels
- ongeveer de helft
- een enkel stuk
- niet of nauwelijks

2. Heeft u een abonnement op een ander historisch tijdschrift?

- Nee
- Ja, namenlijk:
  - Heemschut
  - Monumenten
  - Historisch tijdschrift van eigen plaats/regio

..... (naam)

3. Wanneer leest u het Maandblad Oud-Utrecht?

- de dag van ontvangst
- binnen een week na ontvangst
- later dan een week na ontvangst

4. Hoeveel mensen, buiten uzelf, lezen het exemplaar dat u ontvangt?

..... personen

5. Bewaart u het Maandblad Oud-Utrecht of artikelen daaruit?

- ja
- nee

6. Wat is voor u de belangrijkste functie van het Maandblad?

- contact met de Vereniging Oud-Utrecht
- artikelen over de geschiedenis van Utrecht

7. Wilt u bij de volgende onderwerpen aangeven in hoeverre u geïnteresseerd bent om daarover in het Maandblad Oud-Utrecht te lezen:

	sterk in geïnteresseerd	enigszins in geïnteresseerd	nauwelijks geïnteresseerd
geschiedenis stad Utrecht	☐	☐	☐
geschiedenis provincie Utrecht	☐	☐	☐
excursies	☐	☐	☐
tentoonstellingen	☐	☐	☐
recensies boeken	☐	☐	☐
lezingen m.b.t. Utrechtse geschiedenis	☐	☐	☐

(vervolg vraag 7)

	sterk in geïnteresseerd	enigszins in geïnteresseerd	nauwelijks geïnteresseerd
bouwplannen, restauraties, en renovatieplannen in gemeente en provincie	☐	☐	☐
hedendaagse Utrechtse geschiedenis	☐	☐	☐
opgravingen in stad en provincie	☐	☐	☐
berichten van het Utrechtse Monumentenfonds	☐	☐	☐

8. Zijn er nog andere onderwerpen, die hiervoor niet genoemd zijn, maar waarin u ook sterk geïnteresseerd bent?

- ja, nl .....
- nee

9. Wilt u van elk van de volgende onderwerpen aangeven in welke mate u vindt dat deze aan bod komen in het 'nieuwe' Maandblad Oud-Utrecht.

	teveel	goed	te weinig
Stad Utrecht:			
archeologie	☐	☐	☐
middeleeuwse geschiedenis	☐	☐	☐
16de en 17de eeuw	☐	☐	☐
18de-19de eeuw	☐	☐	☐
20ste eeuw	☐	☐	☐
Provincie Utrecht:			
archeologie	☐	☐	☐
middeleeuwse geschiedenis	☐	☐	☐
16de en 17de eeuw	☐	☐	☐
18de en 19de eeuw	☐	☐	☐
20ste eeuw	☐	☐	☐
verenigingsnieuws	☐	☐	☐
recensies boeken	☐	☐	☐
excursies en lezingen	☐	☐	☐
congressen	☐	☐	☐
sociale en -bedrijfs-geschiedenis	☐	☐	☐

10. Hieronder worden een paar rubrieken genoemd die elke maand in het Maandblad staan. Wilt u voor iedere rubriek aangeven hoeveel behoefte u eraan heeft?

	veel	weinig	zeer weinig
Agenda	☐	☐	☐
Berichten	☐	☐	☐
Boekenschouw	☐	☐	☐
Verenigingsnieuws	☐	☐	☐
.....	☐	☐	☐

(kunt u zelf een rubriek invullen)

11. Wilt u aangeven in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen?

mee eens   niet mee eens   geen mening

- de advertenties in het Maandblad vallen niet op
- advertenties horen niet in een historisch tijdschrift thuis
- de onderwerpen die aan bod komen in het Maandblad zijn helder geschreven
- de artikelen in het Maandblad zijn te moeilijk

Over de nieuwe vormgeving van het blad:

- De vormgeving van het oude Maandblad was duidelijker (voor jan '92)
- in het 'oude' Maandblad stond meer informatie
- Het Maandblad Oud-Utrecht ziet er modern uit
- Het Maandblad is prettig om te lezen
- De letter van het maandblad is goed leesbaar
- Het Maandblad maakt een rommelige indruk
- De rubrieken zijn snel te vinden
- de kwaliteit van de afbeeldingen is goed
- de illustraties bij de artikelen zijn leuk en illustratief

12. Wilt u uw oordeel over het Maandblad aangeven in een rapportcijfer?

(tussen 0 en 10)

13. Heeft u verder nog iets op te merken over het Maandblad Oud-Utrecht

.....

.....

.....

.....

naam: .....

adres: .....

postcode / woonplaats: ..... / .....

Hartelijk dank voor uw medewerking, De Redactie van Maandblad Oud-Utrecht

WAS ER IN APRIL 1228 SPRAKE VAN EEN DAM IN DE VECHT BIJ OTTERSPOOR?

Een oorkonde uit 1228

In april 1228 trof de proost van Sint-Pieter in Utrecht een regeling met zijn kapittel. Eerst droeg hij op zekere voorwaarden al zijn recht in een deel van de tiend van Otterspoor over. Vervolgens bepaalde hij dat wanneer het kapittel zekere huiserven met de rechtspraak *super Dammum*, op de Dam, gelegen, die Hendrik van Lent van hem in leen hield, wist te kopen, ze voortaan vrij tot de prebenden, het vermogen, van de broeders zouden behoren. Hetzelfde stond hij toe met betrekking tot een hoeve die een leen was van een zekere Gijsbrecht. Tot slot maakte hij nog een aanvullende bepaling aangaande zijn deel in de tiend van Otterspoor.

De oorkonde die van deze rechtshandeling werd opge maakt, is afgedrukt in deel II van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*. De bewerker van dit deel, dr. K. Heeringa, situeerde Otterspoor in Breukelen Sint-Pieters ten westen van de Vecht. De in de oorkonde genoemde Dam identificeerde hij echter met de Jansdam in de stad Utrecht en hij voegde daar als verklaring aan toe: 'Hoogerop bezat inderdaad het kapittel het gerecht.'¹

De Otterspoordam

Andere auteurs plaatsen de Dam echter in de rivier de Vecht bij Otterspoor onder Breukelen,² en daartoe geeft de oorkonde ook alle aanleiding. De zin over de huiserven *super Dammum* staat immers tussen bepalingen met betrekking tot Otterspoor in. Bovendien is er in een oorkonde van ongeveer een eeuw later sprake van een *meerdam van Ottersportsluys*.³

Een dergelijke dam past voorts uitstekend in de waterstaatsgeschiedenis van de Vecht. In de loop van de twaalfde eeuw is de Zuiderzee ontstaan en drong het water via de Vecht steeds verder naar het zuiden op.⁴ In 1170 zou volgens de kroniek van de abdij Egmond in de Utrechtse stadsgrachten zelfs zeevis zijn gevangen.⁵ Er bestond dus alle reden om het achterland te beschermen door waterstaatkundige maatregelen als het aanleggen van dijken en dammen.

Huiserven bij Otterspoor?

Ondanks die schijnbare duidelijkheid wil ik in dit korte artikel toch enkele kanttekeningen plaatsen bij de situering van de in 1228 genoemde dam te Otterspoor onder Breukelen. De betreffende passage in de oorkonde luidt:

Preterea ipsi capitulo sancti Petri concessi, quod si redimere poterunt areas quasdam cum justicia super Dammum jacentes, quas tenet in feodo Heinricus de Lente, de cetero pertineant ad prebendas fratrum libere et absque omni mea vel meorum successorum contradictione.

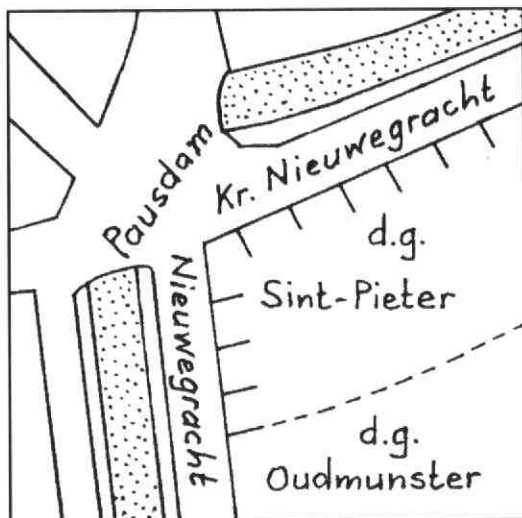
De vertaling hiervan luidt: 'Bovendien heb ik aan dat kapittel van Sint-Pieter toegestaan dat wanneer zij zekere huiserven met de rechtsmacht op de Dam liggende, welke Hendrik van Lent in leen houdt, zullen kunnen terugkopen, deze voortaan vrij en zonder tegenspraak van mij of mijn opvolgers tot de prebenden van de broeders behoren.'

In de eerste plaats verdient de vermelding van *aree*, huiserven, onze aandacht. Dergelijke percelen treft men doorgaans aan in een dorpskern of in een stedelijke omgeving.⁶ Het is echter de vraag of er bij Otterspoor een dergelijke kern met huizen geweest is. In een oorkonde uit 1139 is sprake van 'een tiend in de *villa* die Breukelen wordt genoemd en te Otterspoor'.⁷ Bij Otterspoor ontbreekt, anders dan bij Breukelen, een aanduiding die op een nederzetting duidt. Ook in latere bronnen komt men, voor zover ik weet, geen huiserven bij Otterspoor tegen.⁸ Op grond hiervan mag er al aan getwijfeld worden of hier zulke percelen aan een dam in de Vecht gelegen hebben.⁹

De rechtsmacht over die huiserven

Maar er is meer. De rechtsmacht over de huiserven was blijkens het hierboven afgedrukte citaat in 1228 in handen van de proost van Sint-Pieter, die haar in leen had gegeven aan Hendrik van Lent. Het kapittel was echter van plan deze rechtsmacht te kopen, waarna de proost zijn rechten aan dit kanunnikencollege zou afstaan. Daarmee zou die jurisdictie volledig vrij in handen van het kapittel gekomen zijn.

Nu behoorde de rechtsmacht over Otterspoor tot in de late middeleeuwen inderdaad aan de proost van Sint-Pieter. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw ging zij over aan het kapittel.¹⁰ Maar past de oorkonde van april 1228 wel in dit beeld? Het ging hierbij slechts om rechtsmacht over een aantal huiserven, terwijl Otterspoor bestond uit een veel groter gebied langs de Vecht.¹¹ Waarom zou de proost slechts deze erven met de rechtsmacht hebben willen overdragen aan het kapittel en niet het hele gebied? De voorgenomen aan-

De ligging van de huiserven op de Dam in het dagelijks gerecht van Sint-Pieter in de stad Utrecht.

koop is dan kennelijk ook nog niet doorgegaan, want het kapittel is er pas meer dan twee eeuwen later in geslaagd de rechtsmacht over Otterspoor te verwerven.

De ligging van de Otterspoordam

Daar komt nog bij dat de dam niet in Otterspoor, maar op de grens van Otterspoor en Maarssen moet hebben gelegen. Bij de stichting van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams in 1323 wordt de in de dam gelegen sluis als noordelijke begrenzing van dit waterschap genoemd.¹² De grens tussen Maarssen en Breukelen vormde bovendien de noordgrens van de zogeheten Utrechtse banmijl. In dit gebied tussen 't Gein en Maarssen oefende de stad Utrecht bepaalde rechten uit, die ook op de scheepvaart betrekking hadden.¹³ In Maarssen oefende niet de proost van Sint-Pieter de rechtsmacht uit, maar de bisschop.¹⁴

Het dagelijks gerecht van Sint-Pieter in de stad Utrecht

Nu ik mijn sterke twijfel heb geuit of de *Dammum* in de oorkonde van april 1228 slaat op de dam bij Otterspoor, rust op mij vanzelfsprekend de plicht aan te tonen waarop hij dan wel betrekking heeft. Het kapittelarchief van Sint-Pieter biedt uitkomst. Een door de bisschop uitgevaardigde oorkonde van 31 maart 1330 meldt dat het kapittel van Sint-Pieter de lage rechtsmacht - in de volksmond *daghelics gherechte* geheten - bezat in de stad Utrecht in een territorium beginnende bij de rooster van het kerkhof van Sint-Jan bij de Sint-Janskapel en zich uitstrekkend langs de straat *Reghenboghe* en de

Damme tot aan de grens van het dagelijks gerecht van Oudmunster.¹⁵ De Sint-Janskapel bevond zich op de noordwesthoek van de Korte Jansstraat en het Janskerkhof.¹⁶ Het gerecht van Oudmunster begon volgens een goederenregister van dit kapittel aan de oostkant van de Nieuwegracht bij het vijfde perceel vanaf de Pausdam.¹⁷ Met de Regenboog is hier dus zowel de Jansdam als de Kromme Nieuwegracht bedoeld. De *Damme* kan dan alleen de huidige Pausdam zijn.

De Pausdam in Utrecht

Dit wordt door de rekeningen van Sint-Pieter en enkele oorkonden bevestigd. Al in de oudst bewaarde rekening van de zogeheten grote kamer, een van de financiële administraties van het kapittel, daterend van 1370/71, komen onder de kop *De areis super Dammum* negen huiserven voor.¹⁸ De bedragen die jaarlijks uit deze erven betaald moesten worden, variëren van 12 tot 24 schellingen. Een van de percelen treffen we aan in een oorkonde van 13 september 1459. In dit document zijn enkele oudere oorkonden opgenomen, waarvan de eerste dateert van 28 november 1397.¹⁹ Daarin gaf het kapittel van Sint-Pieter aan Agnes Keppels voor zes lood zilver per jaar in erfelijke pacht een *hofstede also alsoe gelegen is ende zij se betymmert heeft in der gerechte van sinte Peters opten Dam opten hoec*. Als belendingen worden aangegeven 'boven' Katrijn van Echt en 'beneden' de vicaris van het Sint-Christoffelaltaar in de kerk van Sint-Pieter. Alle drie percelen vinden we terug in de rekening van de grote kamer van 1398/99, eerst dat van Katrijn van Echt, daarna het erf van Agnes Keppels en vervolgens heer Lambert Scult met 'het huiserf toebehorend aan zijn altaar'.²⁰ Hieruit kan worden afgeleid dat de huiserven op de Dam zich aan beide zijden van de hoek moeten hebben bevonden. Uit het zojuist genoemde goederenregister van Oudmunster uit 1348 bleek al dat het dagelijks gerecht van dit kapittel begon bij het vijfde perceel vanaf de hoek, terwijl de eerste drie erven tot het gerecht van Sint-Pieter behoorden.²¹ Door dit gegeven te koppelen aan die uit de rekening kan worden vastgesteld dat het bij de huiserven *super Dammum* om vijf percelen aan de Kromme Nieuwegracht ging (waarschijnlijk de nummers 84, 86, 88, 90 en 92), één op de hoek (thans Kromme Nieuwegracht 94) en drie aan de Nieuwegracht (2, 4 en het noordelijk deel van 6).

Het dagelijks gerecht van Oudmunster

De overdracht van huiserven met inbegrip van de rechtsmacht daarover door een proost aan zijn kapittel staat in de stad Utrecht niet alleen. Ongeveer een kwart eeuw na de overdracht van de proost van Sint-Pieter, in 1252, verkocht Amelis uten Weerd zeven huiserven en

een kamp in de *Oudelle*, en een stuk land buiten de stadsmuren op Oudwijk, die hij in leen hield van de proost van Oudmunster, aan het gelijknamige kapittel. Vervolgens droeg de proost al zijn recht op deze goederen *cum iurisdictione*, met de rechtsmacht, over aan het kapittel.²² In 1288 werd dit bezit nog met twee huiserven uitgebreid.²³ Zoals we hierboven gezien hebben, begon het dagelijks gerecht van Oudmunster in de stad Utrecht bij het vijfde huiserv aan de noordoostzijde van de Nieuwegracht.

Conclusie

Er is gezien het bovenstaande reden te over om aan te nemen dat met de *areas quasdam cum iusticia super Dammum* in de oorkonde van april 1228 niet huiserven bedoeld zijn aan een dam bij Otterspoor onder Breukelen, maar aan de Pausdam in de stad Utrecht. Heeringa had het in het oorkondenboek niet helemaal bij het rechte eind, maar hij was dichterbij de waarheid dan de auteurs die deze percelen in Breukelen situeren. Hiermee is overigens niet beweerd dat er in het begin van de dertiende eeuw geen dam bij Otterspoor in de Vecht heeft gelegen. Een waterstaatkundig werk als een dam met een sluis erin, waardoor het achterland tegen watersnood beschermd kon worden, lijkt me gezien de overstromingen van de twaalfde eeuw voor de hand te liggen. Ik hoop alleen te hebben aangetoond dat ten bewijze van het bestaan van een dergelijke dam in die periode niet de oorkonde van april 1228 gebruikt mag worden.

Martin de Bruijn
Stadionlaan 41, 3583 RB Utrecht

Noten

1. **Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301** [OSU], II ('s-Gravenhage 1940), nr. 778.

2. Zie bv. S.J. Fockema Andreae, **Studiën over waterschapsgeschiedenis**, IV, Het Nedersticht (Leiden 1950), 11-12; recentelijk nog A.A. Mantén, *De scheepvaart op de Vecht*, **Maandblad Oud-Utrecht**, 64 (1991), 118-130, ald. 121.

3. F. van Mieris, **Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Vriesland**, II (Leiden 1954), blz. 381-382 (13 maart 1326). Meer zal daarbij staan voor 'zee' of 'water' (J. Verdam en C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1932), s.v. *mare* en *mere*).

4. M.K.E. Gottschalk, **Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland**, I. De periode vóór 1400 (Assen 1971), 59-67, 75-95, 121-126.

5. O. Oppermann, **Fontes Egmondenses** (Utrecht 1933), 180.

6. Zie C. Dekker, **Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen** (z.pl. 1983), 105.

7. OSU, I, nr. 377 (1139 vóór maart 13): *decimam apud villam, que Brocleda dicitur, et apud Otterspore*.

8. Mantén, *De scheepvaart*, 121, spreekt echter, zonder bronaanduiding, van het geleidelijk verdwijnen van het dorp Otterspoor.

9. Met dank aan drs. A.L.P. Buitelaar. Zie ook zijn artikel *Breukelen in de middeleeuwen. Landschap - bewoning - rechtsmacht*, in: **Convivium** (Hilversum 1988), 105-138.

10. T.a.p., 125-126.

11. T.a.p., 122, afb.

12. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Graven van Holland 401, fol. 15v.: *Ende al tiand dat leghet tuschen der Lecke ende de Otterspoir sluyts, ende tuschen die Lecke ende dien Marendike, Ende tuschen Amerongen ende den yseldamme dat zal morghen morghenghelike ghelden, alst ghemene land den cost doit* (M. van Vliet, **Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams** (diss. Utrecht; Assen 1961), blz. 597-599; voor de datering op 12 juli 1323 zie ald. 88-91).

13. S. Muller Fz., **Middeleeuwsche rechtsbronnen van de stad Utrecht**, Inleiding ('s-Gravenhage 1885), 297-300.

14. Zie A. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek*, **Maandblad Oud-Utrecht**, 64 (1991), 110-118, ald. 115, fig. 3, en 118.

15. RAU, St.-Pieter 148: *iurisdictionem temporalem cotidianam, vulgariter dictam daghelics gherechte, sitam retro emunitatem ecclesie beati Petri Traiectensis, incipientem a craticula cymiterii ecclesie sancti Iohannis sita iuxta capellam eiusdem ecclesie et se protendentem per vicum dictum Reghenboghe et Damme usque ad limitem iurisdictionis temporalis ecclesie sancti Salvatoris*.

16. Zie bv. J.W.C. van Campen, *De Utrechtsche Jerusalem-embroederschap*, **Jaarboekje van "Oud-Utrecht" 1935**, 52-89, ald. 81.

17. RAU, Oudmunster 934, fol. 4v.: *Et incipit supradicta nostra iurisdictionis temporalis prope primum eiusdem platee versus partem aquilonarem in loco dicto opten Damme, quatuor domibus cum areis earundem dumtaxat exceptis, spectantibus ad iurisdictionem temporalem capituli sancti Petri*.

18. RAU, St.-Pieter 165-1 (1370-1415): *De areis super Dammum*.

19. RAU, St.-Pieter 160.

20. T.a.p.: *Item Cristina de Echt ---. Item Agnesa Keppels ---. Item dominus Lambertus Scult tenetur de area spectante ad altare suum ---*. Deze rekening spreekt van **Cristina de Echt**, de andere rekeningen evenwel van **Katherina de Echt**, zodat de naam *Cristina* op een verschrijving zal berusten.

21. RAU, Oudmunster 934, fol. 4v.

22. RAU, Oudmunster 974 (1252 mei 18; OSU, III, nr. 1256).

23. T.a.p. (1288 april 6; OSU, IV, nr. 2337).

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 10 - oktober 1992

Een uitstapje in de lucht.

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 10 - oktober 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.
Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).
Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht**. Telefoon: 030-736654.

Najaarsledenvergadering

De Algemene Najaarsledenvergadering vindt plaats op woensdag 18 november 1992 in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht.
Aanvang: 19.30 uur. De zaal gaat om 19.00 uur open.

Agenda

1. Opening.
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 3 juni 1992.
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1993. (NB. Begroting en toelichting in het maandblad van november 1992)
5. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, activiteiten en SPOU.
6. Bestuursmutaties
Aftredend en herkiesbaar: J.W. Lemaier en L.L.M. Smit.
Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling kunnen doen aan de secretaris.
7. Oud-Utrecht en de sneltramplannen.
8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Bij de voorplaat:

Een luchtreiziger gemonteerd in een foto van de Em-malaan met op de voorgrond Daantje Brinkerink. Handgekleurde prentbriefkaart, vóór 1905, uitgever onbekend.

Zie het artikel op pagina 119 'GROETEN UIT UTRECHT, 100 jaar topografische prentbriefkaarten.

De geschiedenis van de Nederlandse prentbriefkaart is het onderwerp van jarenlange studie door de heer H.J. Haverkate. De resultaten hiervan worden gepubliceerd in de gelijknamige publikatie, een uitgave van de Vereniging Documentatie Prentbriefkaarten. Drie delen zijn al verschenen, aan het vierde wordt thans gewerkt. Veel gegevens voor dit artikel zijn aan deze publikatie ontleend.

Na de pauze (rond 20.45 uur) is er traditiegetrouw een lezing.

De heer drs. Martin W.J. de Bruijn zal onder de titel "Kapittels als projectontwikkelaars: ruimtelijke ordening in het middeleeuws Utrecht" spreken over de rol die geestelijke instellingen hebben gespeeld bij de stadsontwikkeling van het middeleeuwse Utrecht. Diverse voorbeelden betreffende de exploitatie van bezittingen zullen in deze boeiende lezing aan bod komen: het Grote Huis aan de Gracht (Lijnmarkt 1 t/m 10) en de Omloop van St. Marie, gelegen in het gebied Zadelstraat/Boterstraat; de Oude Schoenmakershal in het zuidelijke deel van de Choorstraat en het Wandhuis Scharlaken in het noordelijke deel daarvan; de Sint-Janskamp in de omgeving van de Lange Jufferstraat en de Boeltjeskamp rond de Brigittenstraat. Voor de toehoorders een mooie gelegenheid om hun kennis en inzicht omtrent de ontwikkeling van Utrecht aan te vullen.

De avond wordt afgesloten met een drankje.

De toegang is voor zowel leden van Oud-Utrecht als niet-leden gratis.

Agenda

23 t/m 25 oktober 1992. "DistlerDagen Utrecht".

Op diverse locaties in de Utrechtse binnenstad een weekend lang concerten, workshops en lezingen rond de 50 jaar geleden overleden componist Hugo Distler. Informatie: tel. 030-721103.

T/m 25 oktober 1992. Tentoonstelling "Tuin en Park, historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht".

Plaats: Slot Zeist.

Openingstijden: di t/m vr 11.00-17.00 uur; za en zo 13.00-17.00 uur.

T/m 31 december 1992. "Groeten uit Utrecht".

Tentoonstelling over 100 jaar prentbriefkaarten. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur;

di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur.

3 oktober 1992 t/m 31 januari 1993. "Dat zal je leren!" Tentoonstelling over onderwijsleermiddelen sedert 1800 en een blik in de toekomst. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

28 oktober 1992. Vereniging Oud-Utrecht. Lezingenavond: "Randwerk in Utrechtse handschriften uit de 15de eeuw: een traditie met een eigen gezicht" door mevr. drs. D. Proske-van Heerdt en mevr. dr. G. Gerritsen-Geywitz. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

18 november 1992. Vereniging Oud-Utrecht. Najaarsledenvergadering. Aanvang 19.30 uur. Lezing door drs. Martin W.J. de Bruijn, "Kapittels als projectontwikkelaars: ruimtelijke ordening in het middeleeuwse Utrecht". Aanvang: ca. 20.45 uur. Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht.

28 november 1992 t/m 21 februari 1993.

"Gerrit Rietveld 1888-1964". Overzichtstentoonstelling van het totale oeuvre van de architect en vormgever Gerrit Rietveld. Plaats: Centraal Museum Utrecht.

Lezingen

Randwerk in Utrechtse handschriften uit de 15de eeuw: een traditie met een eigen gezicht

Op **woensdag 28 oktober** 1992 organiseert de activiteitencommissie een lezingenavond die geheel in het teken zal staan van randversieringen in middeleeuwse manuscripten. De aandacht zal deze keer niet uitgaan naar miniaturen of naar het schrift: ditmaal staan de versieringen in de marges en rond de initialen centraal.

In de afgelopen jaren is er onderzoek naar deze decoraties gedaan in de Noordnederlandse manuscripten uit de 15de eeuw. Gebleken is dat iedere streek een eigen stijl van versieren had. Door vergelijking van diverse 'huisstijlen' kan duidelijk worden waar en wanneer een manuscript is gemaakt.

Mevrouw drs. D. Proske-van Heerdt en mevrouw dr. G. Gerritsen-Geywitz onderzochten de randversieringen van de Utrechtse handschriften. In twee lezingen verzorgen zij voor u een algemene inleiding tot de materie en een kijkje in de keuken van de Utrechtse randversieringen.

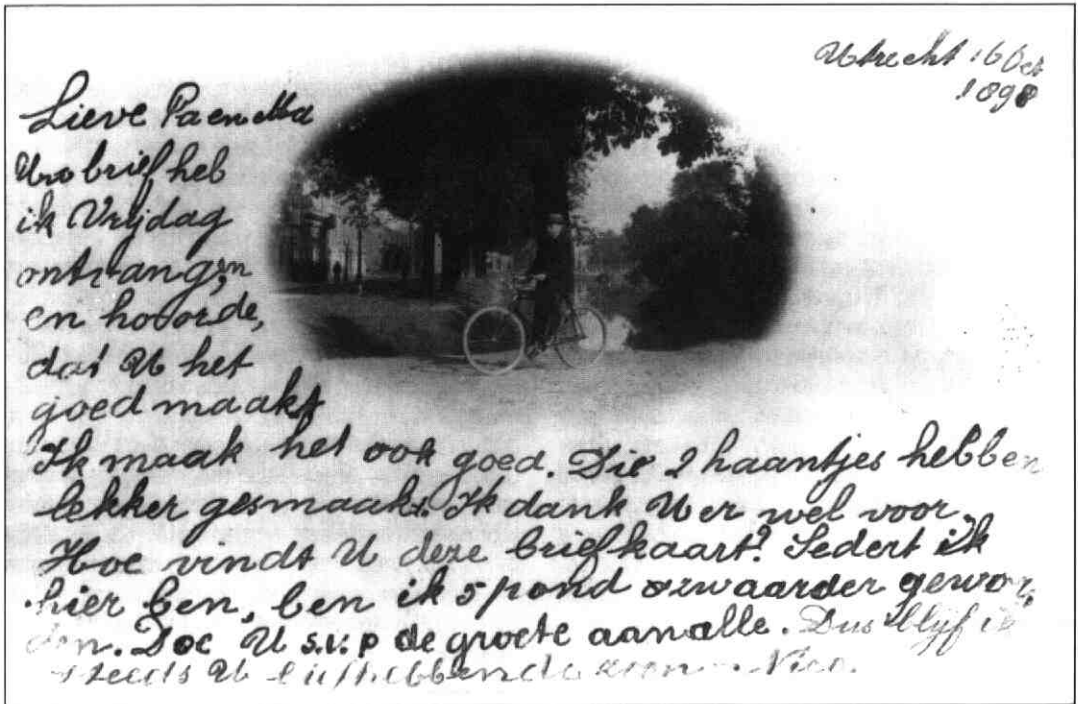
Beide sprekers zijn co-auteurs van een catalogus over dit onderwerp, die hoort bij de tentoonstelling "Kriezels, aubergines en takkebossen. Randversieringen in de 15de-eeuwse Noordnederlandse manuscripten", die van 30 oktober 1992 t/m 2 januari 1993 in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Museum van het Boek in 's-Gravenhage te zien zal zijn.

De lezingenavond wordt gehouden op woensdag 28 oktober 1992 in de aula van de Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4 te Utrecht. Aanvang 20.00 uur. In de pauze is er gelegenheid tot het drinken van een kop koffie.

De toegang voor leden van Oud-Utrecht is gratis; voor niet-leden bedraagt de entree f 2,50.

GROETEN UIT UTRECHT

100 jaar topografische prentbriefkaarten

Een van de oudste prentbriefkaarten, beschreven door een militair. Fotokaart vóór 1898, geen uitgever vermeld.

Zoals al aangekondigd in het septemhernummer van het Maandblad, wijdt het Utrechtse gemeentearchief deze maanden een tentoonstelling aan prentbriefkaarten uit eigen bezit. Uit deze collectie, die ongeveer 6000 exemplaren omvat, is een selectie gemaakt van zo'n 200 kaarten, hoofdzakelijk uit de periode rond de eeuwwisseling. Dat was de bloeitijd van de prentbriefkaart, waarvan de geboorte een eeuw geleden heeft plaatsgevonden. In 1892 namelijk gaf de overheid haar monopolie op het uitgeven van geïllustreerde briefkaarten op, waarna zich onmiddellijk particuliere uitgevers op deze markt begaven die vele mogelijkheden bleek te bieden.

De collectie van het gemeentearchief

De collectie van het gemeentearchief bestaat voornamelijk uit topografische prentbriefkaarten, stadsgezichten dus. Er zijn betrekkelijk weinig kaarten in te vinden die gebeurtenissen, feesten en andere aspecten van het sociale leven tot onderwerp hebben. Prentbriefkaarten vormen een belangrijke aanvulling op de

foto's die eveneens in de Topografisch-Historische Atlas worden bewaard. De meerwaarde van de oude prentbriefkaarten ligt vooral in datgene wat in mindere mate op de foto's is te vinden, namelijk de registratie van het dagelijks leven. Juist die kaarten waarop mensen en kinderen zijn te zien, toevallig passerend of bewust poserend voor de fotograaf, brengen ons zo dicht bij het leven in Utrecht aan het begin van de twintigste eeuw. Onbedoeld hebben zij nog een andere documentaire waarde, althans die kaarten die beschreven en per post verzonden zijn. Prentbriefkaarten waren rond 1900, toen er nog nauwelijks telefoonverkeer bestond, een communicatiemiddel dat eenvoudig en goedkoop voor iedereen bereikbaar was. Veel teksten hebben dan ook betrekking op reizen: zij berichten de geadresseerde op welke dag en met welke trein men zal aankomen. Andere zijn wat persoonlijk getint, ondanks het feit dat het geschrevene voor iedereen leesbaar was. Er zijn felicitatieteksten bij en bedankjes voor een logeerpartij of voor extra proviand, door militairen van hun moeder ontvangen. Een enkele

briefkaart is in het Frans geschreven, vermoedelijk om nieuwsgierig huispersoneel te misleiden.

Dit cultuurhistorische aspect is een onverwachte verrassing bij het bestuderen van afbeeldingen die toch uitsluitend vanwege hun documentaire waarde zijn verzameld. De grondlegger van de Utrechtse collectie is gemeentearchivaris mr S. Muller Fz. Hij heeft kennelijk het belang van topografische prentbriefkaarten als aanvulling op de fotocollectie onderkend, al heeft hij er verder geen hoge pet van op. In de inleiding van de supplement catalogus van de Topografische Atlas, uitgebracht in 1907, verantwoordt Muller zich voor het feit dat hij de prentbriefkaarten als een verzameling en niet per stuk beschrijft, daarmee afwijkend van zijn eigen catalogiseringssysteem: "Bij de collectie prentbriefkaarten, die geenszins betrekking hebben op hetzelfde gebouw, maar die door hunne overstelpende massa weinig belangrijke afbeeldingen mij wel noodzaakte (of ik wilde of niet) af te wijken van mijn systeem, wilde ik niet mijne catalogus doen ontaarden in eene beschrijving van prullen, die stellig het bewaren verdienen, maar wier belang toch de moeite en de ruimte eener gedetailleerde beschrijving niet rechtvaardigen." Muller had gelijk. Hij kon niet anders dan de collectie prentbriefkaarten in één catalogusnummer (125) onderbrengen met een vermelding in alfabetische volgorde van de uitgevers. De verzameling omvatte toen 1570 stuks "in vier delen". Met deze delen zijn de lijvige albums bedoeld die Muller speciaal voor deze verzameling liet maken. Later werden de kaarten hier uitgenomen omdat tussenvoegen in een dergelijk statisch systeem niet goed mogelijk is. De collectie is inmiddels aanzienlijk gegroeid en wordt nu, opgezet op zuurvrije kartons, bewaard in de studiezaal van de Topografisch-Historische Atlas.

Deze door Muller aangelegde basiscollectie bevat uitsluitend onbeschreven kaarten, de beschreven kaarten zijn later door schenking, ruiling of aankoop verworven.

De ontwikkeling van de prentbriefkaart

Omdat er aan prentbriefkaarten veel meer valt te beleven dan alleen het bekijken van de voorstelling, is het aardig om iets te weten van hun geschiedenis en ontwikkeling, waarbij het accent ligt op de topografische kaarten. De betrekkelijke zeldzaamheid van negentiende-eeuwse prentbriefkaarten en het feit dat veel exemplaren niet zijn gedateerd en geen naam van een uitgever bevatten maakt het evenwel moeilijk om een sluitende reconstructie te maken.

De prentbriefkaart kwam voort uit de gewone briefkaart die in 1871 wettelijk werd ingevoerd na een wijziging van de Postwet. Voordien werden visitekaart-

jes verstuurd, gefrankeerd met een zegel van 1 cent. De nieuwe kaart, aangeduid als "formulier voor opene schriftelijke mededelingen", moest aan een aantal criteria voldoen, zoals papierdikte en afmetingen. De adreszijde was standaard bedrukt met drie onderdelen: het woord "Briefkaart", (stippel)lijnen voor de adressering en een postzegel van 2 cent. Op deze zijde van de kaart mochten alleen naam en adres van de geadresseerde worden geschreven; de keerzijde was bestemd voor gedrukte of geschreven mededelingen. Dit gaf nieuwe mogelijkheden. Al gauw na 1871 werden nieuwjaarskaarten populair waarop in dichtvorm in enigszins gezwollen taal een heilwens voor het nieuwe jaar was gedrukt. In deze tijd, toen er nog weinig mogelijkheden tot adverteren waren, was de briefkaart ook een geschikt medium voor bedrijven om een reclameboodschap uit te dragen.

In 1883 verschenen de eerste geïllustreerde briefkaarten in de vorm van met bloemmotieven versierde nieuwjaarskaarten. In hetzelfde jaar werden door een Duitse firma kaarten uitgegeven met litho's van diverse gebouwen van de wereldtentoonstelling in Amsterdam. Deze kunnen tot de eerste topografische briefkaarten van Nederland worden gerekend. Tot 1885 kenden de briefkaarten vooral bloemdecoraties, soms ook met kleine, getekende landschapjes daarin bevat. Uit 1887 dateert de eerste prentbriefkaart met een beeldvullende voorstelling. Ongeveer drie jaar later verscheen het type kaart met enkele lithografisch getekende stadsgezichten, verbonden door florale motieven. Omstreeks dezelfde tijd was het mogelijk geworden om in kleur te drukken. De gekleurde briefkaarten met meerdere kleine stadsgezichten, omlijst door decoratieve elementen, waarin onder andere het stadswapen en het symbool van de Utrechtse universiteit zijn te herkennen, behoren tot de oudste exemplaren in de collectie van het gemeentearchief.

In de jaren '90 werden naast getekende ook fotografisch vervaardigde afbeeldingen als illustratie gebruikt, terwijl de decoratieve omlijsting gelithografeerd bleef. Pas aan het eind van de negentiende eeuw was het mogelijk het medium fotografie te gebruiken voor grotere oplagen. Stereofoto's, in de jaren '90 zeer populair, werden ook als prentbriefkaart uitgegeven. Kleurenfoto's konden nog niet worden gedrukt. Monochrome kaarten werden daarom in speciale handkleur-inrichtingen van kleur voorzien. Bij vergelijking van verschillende exemplaren van dezelfde kaart is duidelijk te zien dat hier handwerk is toegepast.

De foto's namen een steeds groter deel van de beeldzijde in waarbij steeds minder schrijfruimte overbleef. Aan dit probleem werd in 1905 enigszins tegemoet gekomen toen de Posterijen toestonden dat op

de adreszijde van de briefkaarten een verticale streep werd gedrukt waarbij het linker gedeelte voor correspondentie werd bestemd. Dit is een plezierig houvast in het dateren van prentbriefkaarten: kaarten waarop deze middenstreep ontbreekt zijn dus vóór 1905 uitgegeven. De kaarten van na die tijd hebben vrijwel altijd een beeldvullende voorstelling.

De bloeitijd van de prentbriefkaart valt in de jaren 1900-1918. In het begin van deze periode werden talloze zogenaamde "Schmuckkarten" uitgegeven, veelal voorzien van een Jugendstil omlijsting. Ook series kaarten met een randdecoratie bestaande uit munten, postzegels en provinciewapens zagen het licht, evenals series met stadsgezichten met een wapperende Nederlandse vlag of in een waaier gevat.

De verzamelwoede

Het is begrijpelijk dat deze, vaak als serie uitgegeven, kaarten gewilde verzamelobjecten waren. Het verzamelen van prentbriefkaarten was juist in de eerste jaren van de twintigste eeuw een rage geworden. Er werden speciale albums in de handel gebracht, geschikt voor 50 tot 1500 briefkaarten. Vooral onder meisjes was het verzamelen populair. Vermoedelijk vonden zij hierin iets eigens omdat jongens meestal postzegels verzamelden. Zij streefden naar een zo groot mogelijk aantal kaarten, ongeacht de voorstelling. Anderen was het juist om speciale onderwerpen te doen, zoals Koninklijk Huis, klederdrachten, reproducties van kunstwerken en gebeurtenissen met nieuwswaarde. Stadsgezichten en natuurkaarten werden evenwel het meest verzameld. Er was nog een andere categorie die met name door mannen werd gezocht: de kaarten die al dan niet onder de toonbank werden verhandeld. Het versturen van dit soort kaarten heeft heel wat stof doen opwaaien, getuige de diverse publikaties in de media. Het verbod van de Posterijen om dergelijke zedenbedervende kaarten te versturen werd massaal genegeerd. Nu was de standaard van wat openbaar toelaatbaar was wel enigszins anders dan tegenwoordig wanneer men leest dat op last van een officier van Justitie een serie reproducties van klassieke beeldhouwwerken in beslag werd genomen en dat daarvan kennelijk alleen de - gunstig gefotografeerde - discussiewerper zondermeer de toets der kritiek kon doorstaan.

De echte verzamelaars verenigden zich in correspondentieclubs om aan ruilkaarten te komen. Zeker wanneer hiervoor briefwisselingen in buitenlandse talen vereist waren was een dergelijk lidmaatschap zeker aan te raden. Het gaf ook enige garantie dat men zijn ruilkaarten toezond aan bonafide verzamelaars die ze na selectie werkelijk aan de eigenaar terugzonden. Dat

was namelijk geen vanzelfsprekende zaak. Het verzamelen van prentbriefkaarten was in het begin van de twintigste eeuw een wereldwijd verbreide bezigheid.

De verzamelwoede duurde tot ongeveer 1907 voort: het publiek was langzamerhand overvoerd geworden. Bovendien namen geïllustreerde tijdschriften, zoals *De Prins* en *Het Leven*, en het toenemende telefoonverkeer de rol van de prentbriefkaart als communicatiemiddel langzaam over. De markt bleef wat ingezakt tot de Eerste Wereldoorlog. Vanaf 1914 namen Nederlandse uitgevers grotendeels de plaats in van hun Duitse collega's omdat de handelscontacten met het buurland vrijwel onmogelijk waren geworden. Juist in de oorlogsjaren nam de vraag naar prentbriefkaarten weer toe als correspondentiemiddel van miljoenen militairen. Sindsdien werd de markt in ons land vrijwel geheel door Nederlandse uitgevers beheerst. Maar na de Eerste Wereldoorlog bereikte de prentbriefkaartenindustrie niet meer zo'n hoogte als in de bloeitijd. Er verschenen veel herhalings van al eerder uitgebrachte exemplaren.

De later uitgegeven kaarten geven vaak tamelijk saai straatgezichten te zien. In de jaren '30 werd geprobeerd met kaarten die een verrassing bevatten de aandacht van het publiek te trekken. Uit die tijd dateren bijvoorbeeld kaarten met een luikje waarachter een zigzag gevouwen reeks fotootjes is verborgen. De topografische prentbriefkaarten van na de Tweede Wereldoorlog bestaan grotendeels uit wat brave, documentaire zwart-wit foto's van niet altijd even interessant uitzijnde straten in nieuwbouwwijken. Pas sinds de jaren '70 worden er weer aantrekkelijke prentbriefkaarten uitgegeven.

De prentbriefkaartenindustrie

De productie van prentbriefkaarten was in de negentiende eeuw vooral een Duitse aangelegenheid. Duitse fabrikanten, gespecialiseerd in dit type drukwerk, bezaten tenminste 75 % van de wereldmarkt. Nederlandse ondernemers konden aanvankelijk noch in prijs noch in kwaliteit met hen concurreren. Vanaf de jaren '80 kwamen er steeds meer Nederlandse uitgevers die met succes een plaats op de markt veroverden. Namen die we veelvuldig in de Utrechtse collectie tegenkomen zijn onder andere; die van de Amsterdamse bedrijven N.J. Boon, J.H. Schaefer en "Vivat". Laatstgenoemde heeft meer dan 7000 prentbriefkaarten met Nederlandse stadsgezichten uitgebracht.

De meeste uitgevers boden meerdere onderwerpen aan, waarbij zij elkaar soms duchtig beconcurrerden. Sommige uitgevers, zoals N.J. Boon, zorgden voor een gevarieerd aanbod in onderwerpen. Naast actuele on-

Utrecht, 2 Januari 1900.

Lieve Victoire,

Oudegracht.

Veel geluk en voorspoed in de nieuwe eeuw van
je je liefhebbende G. V.

Handgekleurde prentbriefkaart met de besneeuwde Oudegracht, voorzien van een nieuwjaarswens uit 1900.
Uitgever onbekend.

derwerpen (rampen, historische gebeurtenissen, Koninklijk Huis, etc.) en fantasiekaarten was er altijd vraag naar stadsgezichten. Succesvolle kaarten werden regelmatig herdrukt, waarbij door de verandering van opmaak, kleur en/of belettering steeds een nieuw produkt werd gepresenteerd. Soms werd ook iets aan de voorstelling veranderd door figuren of objecten te retoucheren. Op de Maliebaan hadden volgens de inzichten van de uitgever (Dr. Trenkler & Co, Leipzig) te veel mensen geposeerd voor de fotograaf, waardoor het einde van de laan aan het oog werd onttrokken. De volgende oplagen werden gedrukt zonder de middelste figuren. Ook met de Emmalaan is iets dergelijks gebeurd: de kaart, waarop de bekende Utrechtse straatfiguur Daantje Brinkerink met een straatbezem op de voorgrond staat, zal waarschijnlijk beter zijn verkocht nadat deze wat armoedig uitzierende figuur was verwijderd. Deze "gekuisde" kaart is een aantal malen herdrukt. Omgekeerd was het ook mogelijk elementen aan een voorstelling toe te voegen. Dezelfde foto van de Emmalaan met Daantje Brinkerink werd gebruikt voor een prentbriefkaart waarop een heer met opgestoken paraplu door de lucht vliegt. Dergelijke grapjes werden vooral rond 1910 uitgehaald: de beginperiode

van de luchtvaart, toen er alom belangstelling was voor alles wat vloog. De kaart van de Emmalaan dateert echter al van vóór 1905.

In het streven steeds met iets nieuws te komen had N.J. Boon aan het eind van de negentiende eeuw "reuzenkaarten" op de markt gebracht, zo genoemd omdat zij veel groter waren dan de normale kaarten, waarvan de afmetingen door de Posterijen waren bepaald. Deze grote kaarten bleken in het postverkeer te onhandig en werden dan ook in 1898 verboden. Andere briefkaarten van groot formaat, zoals de zogeheten panoramakaarten, werden wel getolereerd omdat zij dubbel of in drieën konden worden gevouwen en zo de juiste afmetingen hadden.

Utrechtse fotografen, fabrikanten en verkopers

Naar de fabrikanten van prentbriefkaarten valt er nog heel wat onderzoek te doen. Wanneer hun namen bekend zijn is daarmee nog niet direct hun aandeel in de kaartenproductie bekend. De rolverdeling tussen fotograaf, drukker en uitgever is lang niet altijd duidelijk. De toevoeging "Uitg.", zoals bij de Utrechtse uitgever Joh. de Liefde, spreekt voor zichzelf, maar met "Autotypie D.H. Prins" kan zowel de drukker als de uitgever zijn

aangegeven. Dergelijke functies kunnen ook in één persoon zijn verenigd. De bekende Utrechtse lithograaf en fotograaf Johan A. Moesman heeft vermoedelijk in eigen beheer kaarten gedrukt en uitgegeven naar zijn eigen foto's en ze verkocht in de papierwinkel van zijn moeder aan de Voorstraat. Een kaart met twee foto'tjes van de Voorstraat, uitgegeven ter gelegenheid van een bloemencorso in 1903, wijst in deze richting. Moesman heeft hierop aan de geadresseerde een persoonlijke groet in dichtvorm geschreven.

Een van de eerste en meest produktieve uitgevers van topografische prentbriefkaarten in Utrecht was Arnold Latour. Deze in de adresboeken als beeldhouwer gekwalificeerde ondernemer vestigde zich in 1900 in het pand Achter de Dom 18, waar hij een prentbriefkaartenwinkel dreef. Een beschreven prentbriefkaart van de Ganzenmarkt (vaag leesbaar poststempel 1902) vermeldt de recente uitgave van een nieuwe serie van 40 kaarten door Latour. Na zijn overlijden in 1902 werden het uitgeven van prentbriefkaarten en de verkoop in de eigen winkel nog geruime tijd voortgezet door zijn weduwe. Een ander adres waar aan het begin van deze eeuw prentbriefkaarten werden verkocht was de papierwinkel van M.S. van der Bokke, Zadelstraat 37. Op de prentbriefkaart die hij van zijn eigen winkel uitgaf (zie de omslag van het septembernummer van het Maandblad Oud-Utrecht) staat hij zelf afgebeeld in de deuropening en zijn gezin voor een opengeschoven raam, temidden van wervende reclameteksten. De etalage en de wandvitruines aan de gevel hangen vol met prentbriefkaarten. Het opschrift "Briefkaarten met Stadsgezichten", dat twee maal voorkomt, verwijst naar zijn specialiteit.

De naam van de fotograaf die de foto's leverde voor de prentbriefkaartenindustrie is zelden op het produkt vermeld. Sommige namen zijn via een omweg bekend, namelijk wanneer van een bepaalde kaart ook een fotoafdruk in de Topografische Atlas aanwezig is, waarvan de maker bekend is. Zo weten we dat ook J.W. Deetman foto's voor prentbriefkaarten verschafte. In de jaren '30 deed F.F. van der Werf dat. Deze drukte ze zelf ook af op speciaal, als briefkaart ingericht fotopapier.

Een vraag waarop wij vooralsnog geen antwoord kunnen geven is hoe de uitgevers aan hun foto's kwamen en vooral: hoe het komt dat meerdere uitgevers kaarten naar dezelfde foto hebben gedrukt. Er zijn bijvoorbeeld naar één foto van het Domplein met de Dommoren tientallen kaarten gedrukt, waarop tenminste vier uitgevers staan vermeld. De wijze waarop zij zijn gedrukt sluit uit dat de ene prentbriefkaart een reproductie is van een kaart van een andere uitgever. Vermoedelijk hebben uitgevers in een aantal gevallen - zonder medeweten van de fotografen - geput uit de

verschillende uitgaven met foto's die sinds de jaren '70 van de negentiende eeuw in de diverse steden te koop werden aangeboden.

Het reproduceren van andermans werk kwam in de praktijk regelmatig voor. Dat dit ook zonder toestemming gebeurde blijkt uit de vele advertenties en ingezonden mededelingen in het Nieuwsblad van de Boekhandel met koppen als "Onnette Manieren" en "Deloyale Concurrentie", waarin uitgevers elkaar in niet mis te verstane bewoordingen van plagiaat beschuldigen. Dit was een weinig effectieve, maar wel begrijpelijke manier om het eigen gelijk aan te tonen en het misbruik van de ander aan de kaak te stellen. De machteloze woede van de gedupeerden klinkt er duidelijk in door. In 1912 werd in Nederland de Auteurswet ingevoerd met het doel originele producten te beschermen. Vanwege de preventieve werking die hiervan uitging nam het aantal gevallen van misbruik sindsdien sterk af. In die tijd was de hausse in de prentbriefkaartenindustrie, waarin menigeen een graantje wilde meepikken, ook al voorbij.

Zoals gezegd zijn voor de tentoonstelling ongeveer 200 prentbriefkaarten geselecteerd, hoofdzakelijk stadsgezichten. Andere onderwerpen zijn feesten en gebeurtenissen, militairen en nijvere Utrechtse. Tot deze laatste behoort ondermeer een serie van 35 foto-kaarten, getiteld "Momentopname Utrechtsche Straatleven" die vele vormen van straathandel tot onderwerp heeft. Deze kaarten maken deel uit van een serie van meer dan 2000 foto's van het leven op straat in Nederlandse steden, uitgebracht door de Amsterdamse uitgever N.V. Wagner en Weber. Op de meeste Utrechtse kaarten zijn kort na het verschijnen in een onbekend handschrift in inkt bijzonderheden over de voorstelling genoteerd, meestal op de adreszijde. Deze toevoegingen maken de serie nog waardevoller, want hier worden bij de haast filmische beelden van neringdoenden in het begin van de twintigste eeuw ook hun (bij)namen en karakteristieke uitspraken vermeld die anders verloren zouden zijn gegaan.

De Gemeentelijke Fotodienst heeft aan deze tentoonstelling bijgedragen door van 16 geëxposeerde prentbriefkaarten een recente opname te maken die dezelfde situaties bijna een eeuw later laten zien. Zo'n vergelijking is altijd boeiend: soms is een straatbeeld drastisch veranderd en soms is de bebouwing nauwelijks veranderd maar wel de sfeer.

*Sophie en Tolien Wilmer
Topografisch-Historische Atlas
Gemeentelijke Archiefdienst
A. Numankade 199, Utrecht*

Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen

In het Maandblad Oud-Utrecht van mei 1992 (blz.73-77) heeft Hans Lagers een beschouwing gewijd aan de ligging van het 'gerecht van de dertig hoeven in den Biesen', dat in een goederenlijst van het kapittel van Oudmunster uit 1300 wordt genoemd en dat in 1276 in handen was van heer Ludolf van Overdevecht, ridder. Hij bestrijdt daarmee onze opvatting, uiteengezet in het Jaarboek Oud-Utrecht 1988, dat dit gerecht moet worden gezocht in Oostveen en Herbertskop samen, van de Hoofddijk in het zuiden tot de Bisschopswetering in het noorden, en betoogt dat het zich uitsluitend heeft uitgestrekt over Oostveen. Wij op onze beurt zijn door zijn argumentatie niet overtuigd en zullen er bij deze dus nader op ingaan.

Om te beginnen bestrijdt hij onze mening dat niet de Hoofddijk maar de Gageldijk de basis van de ontginningen Oostveen en Herbertskop heeft gevormd, met het argument dat er noch hier noch elders langs de Vecht zesvoorlinghoeven zijn aan te wijzen. De door ons geconstateerde exacte maat van 30 x 112,5 meter = 3375 meter, gemeten langs de Gageldijk over het grondgebied van Oostveen en Herbertskop, van Achttienhoeven in het westen tot Overdevecht in het oosten, en dus corresponderend met de smalle kanten van dertig naast elkaar uitgezette opstreckende hoeven van elk 30 roeden à 3,75 meter breed, doet hij af met het argument dat de lengte van de kavels van de Hoofddijk tot de Gageldijk in Oostveen en Herbertskop geen 1250 meter bedroeg, zoals bij een zesvoorlinghoeve, maar ca 1500 meter, en dat er in Achttienhoven, Tienhoven en Maarsseveen langs de Gageldijk gemeten smallere percelen moeten zijn uitgezet. Nu mag dat laatste waar zijn, maar dat betekent toch nog niet dat de ontginners, die van oost naar west optrokken en daarbij door de bocht van de Vecht en de grens met het graafschap Holland steeds meer in ruimtenood geraakten (zie de 'taartpunten' waarin Maarsseveen en Breukeleveen uitlopen), toen ze nog de ruimte hadden niet gewoon van de gangbare hoevebreedte van 30 roeden zijn uitgegaan.

Wat de lengte van de kavels betreft, hebben wij geconstateerd (blz.22): "dat er van de Gageldijk naar de Hoofddijk dertig hoeven (inclusief Herbertskop) van 30 roeden breed en 400 roeden lang zijn uitgezet, dus een royaal bemeten zesvoorlinghoeve. Van de Gagel-

dijk naar de Bisschopswetering is dan plaats voor dertig hoeven van 30 roeden breed en 300 roeden lang, dus iets kleiner dan de zesvoorlinghoeve (die immers in de lengte 330 à 360 roeden mat). Als we de zesvoorlinghoeve op 16 morgen stellen, hebben we hier dan te maken met hoeven van ruim 18 en krap 14 morgen, samen de 32 morgen van een twaalfvoorlinghoeve."

Er waren hier dus vermoedelijk niet van meet af aan zesvoorling- maar twaalfvoorlinghoeven uitgezet, zoals ook het geval was met de oudste ontginningen in het 'Cope'-gebied dat Van der Linden heeft beschreven, te weten Leimuiden, Rijsaterwoude en Esselikerwoude. De ontginningsbasis met de bewoningskern lag bij al deze ontginningen, zoals Van der Linden opmerkt en ook op zijn kaartjes aangeeft, "ergens halverwege de twaalf-voorling-percelen", nooit precies in het midden, en ook nooit aan de buitengrens: de percelen strekten zich uit aan weerskanten van de ontginningsbasis. Dat was in Oostveen en Herbertskop ook het geval: de Gageldijk, met de boerderijen en de Blauwkapel, lag iets ten noorden van het midden tussen Hoofddijk en Bisschopswetering, met opstreckende percelen naar beide kanten. Wij spraken destijds het vermoeden uit (blz.22), dat de Bisschopswetering pas in de 13e eeuw werd gegraven, nadat de ontginning ten zuiden van de Gageldijk al in de tijd van domproost, sinds 1139 bisschop, Hartbert was uitgezet. Maar misschien hebben we ons daarin vergist en moet de Bisschopswetering, althans in opzet, ook al aan diezelfde bisschop worden toegeschreven.

Hans Lagers schrijft op blz.75, dat hij niet kan inzien hoe de wetering langs de Gageldijk, die immers ongeveer evenwijdig liep met de Vecht, het aanstromende veenwater op die rivier heeft kunnen lozen. Volgens hem is de Gageldijk als ontginningsbasis daardoor zelfs uitgesloten. Maar dat berust toch op een gebrekkig inzicht in het functioneren van dit type veenontginning. Het was normaal dat de ontginningsbasis evenwijdig liep met een rivier, zonder deze te raken, en het was dan ook via het systeem van dwarssloten, dat de afwetering op de rivier plaatsvond. Die dwarssloten konden op sommige punten, bijvoorbeeld bij de grenzen der gerechten, van de ontginningsbasis via de achterwetering door het oude land naar de rivier worden doorgetrokken. Het was natuurlijk noodzakelijk

dat ontginningsbasis, achterwetering en dwarsslotten gelijktijdig werden aangelegd, zodat er een gesloten rechthoek van watergangen ontstond; een ontginningsbasis van ca 1140 (Hoofddijk) met een achterwetering pas uit het einde van de 12e eeuw (watergang langs de Gageldijk), zoals Hans Lagers aanneemt, is dan ook onbestaanbaar. Niet alleen de noodzaak tot waterbeheersing, maar ook de centrale leiding door de overheid verzette zich trouwens tegen een dergelijke rafelige afwerking. Volgens ons werden de watergangen langs de Gageldijk als ontginningsbasis en de Hoofddijk als achterwetering beide ca 1135-1140 aangelegd.

Wat het gerecht van de dertig hoeven zelf betreft, acht hij het voorts weinig aannemelijk (blz.76), dat heer Ludolf van Overdevecht een pachtgoed van de domproost, te weten Oostveen, en een leengoed van de bisschop, namelijk Herbertskop, in één gerecht verenigd had. Toch zijn er aanwijzingen dat dit inderdaad het geval was. Toen zijn verre opvolger Bernt Proeys, die eveneens de beide gerechten van Oostveen en Herbertskop op verschillende titel in één hand hield, in 1386 gedwongen was, het gerecht van Herbertskop tussen Hoofddijk en Bisschopswetering aan het domkapittel te verkopen (ten gevolge van een twist over geïsurpeerde tienden in Oostveen), droeg hij het op aan zijn leenheer de bisschop, die het vervolgens aan het domkapittel schonk, vrij van leenband. In 1404 verkocht Bernt ook de noordelijke helft van Herbertskop aan het domkapittel, die hij eveneens van de bisschop in leen hield. Maar nu was de bisschop minder gul ten opzichte van het kapittel en hield de leenband intact. Oostveen en Herbertskop waren sindsdien dus weliswaar in hun geheel in handen van domproost en kapittel, maar wat Oostveen en de zuidelijke helft van Herbertskop betreft in eigendom, en wat de noordelijke helft van Herbertskop aangaat als bisschoppelijk leen. Toen Oostveen en Herbertskop in de vijftiende eeuw samen door de domproost werden verpacht als het Domproostengerecht op het Oostveen, bleven in Oostveen en Herbertskop nog afzonderlijke rechtbanken onder eigen schouten functioneren. Toch werd dit Domproostengerecht als geheel soms ook naar de pachter ervan genoemd, bij voorbeeld het gerecht van Adriaan van Pallaes in 1504.

Herbertskop besloeg een smalle strook land, die tussen Hoofddijk en Bisschopswetering uit niet meer dan vier hoeven bestond, elk van 28 morgen. Naar onze mening vormden ze samen met de zesentwintig dijkhoeven van 24 morgen die volgens de manualen van het morgengeld in 1456 en 1470 in Oostveen werden aangeslagen, de dertig hoeven van heer Ludolfs gerecht. Alle grond van die dijkhoeven was toen mis-

schien nog niet ontgonnen of werd althans nog niet aangeslagen, want het volledige oppervlak van Oostveen en Herbertskop samen tussen Hoofddijk en Bisschopswetering omvatte niet slechts die $26 \times 24 + 4 \times 28 = 736$ morgen, maar volgens de aanslag van 1548 een gebied van 961 en $1/3$ morgen; dat is afgezien van $1 \frac{1}{3}$ morgen precies $30 \times 32 = 960$ morgen, ofwel dertig twaalfvoorlinghoeven van 32 morgen.

Johanna Maria van Winter
A.L.P. Buitelaar

Noten

1. Johanna Maria van Winter en A.L.P.Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop', in: Jaarboek Oud-Utrecht 1988, p.9-34, speciaal p.19-22.
2. H.van der Linden, De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte (Assen 1955) p.38-51 met kaartje op p.42; en speciaal over Esselickerwoude: H.van der Linden, 'Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude (ofwel de kritische toetsing van een hoogbejaarde overlevering)', in: Feestbundel aangeboden aan prof.dr.D.P.Blok (Hilversum 1990) p.225-247 met kaartje op p.226.
3. 'Esselickerwoude' p.228-229.
4. Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', p.26-27.
5. Aldaar p.25.
6. Aldaar, p.33.
7. RAU, Staten van Utrecht voor 1581, nr.400, Leggers van het Oudschildgeld, 1548, fol.245 recto - 253 verso.

Uw bijdragen voor het Maandblad kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op $5 \frac{1}{4}$ of $3 \frac{1}{2}$ inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Jaarverslag van de Vereniging Oud-Utrecht over 1991.

De activiteiten- en propagandacommissie ontwikkelde zich in het afgelopen jaar tot een onmisbare steunpil-
laar van het verenigingsleven. Er kwam versterking met
enkele nieuwe leden en de commissie bestaat nu uit
Sander Daniëls, Roos Fokkema, Annelies Reijmers, Kees
van Royen, Fred Vogelzang en Hilde Vries.

In het tweede jaar van de nieuwe opzet kon een begin
worden gemaakt met enkele gerichte ledenwerfacties.
De terugloop van het ledental werd aldus succesvol
bestreden. Desalniettemin moest het jaar 1991 worden
afgesloten met 1695 leden, vorig jaar waren dit er nog
1713. De recente ontwikkelingen zijn echter zeer be-
moedigend.

De volgende lezingen en excursies werden georga-
niseerd: mw. B. van Santen over "De bouwkunst in
Utrecht tussen 1850 en 1940" en mw. E. Wessel over
"Het gebruik van materialen en technieken in diverse
jonge Utrechtse monumenten" (24 januari); Riëtte van
der Plas over "Belle van Zuijlen: tussen verlichting en
romantiek" en Thera Coppens over "Soestdijk, Groe-
neveld en de Eult: de Baarnse lusthoven" (27 februari);
Bert Maes over "Bomen en groen-aanleg vroeger en
nu in de Utrechtse binnenstad" en Marieke Knuijt over
"Ruim tweehonderd jaar papierbehang in Utrecht" (27
maart); E. Geytenbeek over "Orangerieën in Neder-
land" (11 april); aansluitend een excursie naar kasteel
Amerongen via een aantal orangerieën (27 april); Ma-
rian Langenbach over "Weeshuizen en weeskinderen
in Utrecht" (28 mei, na afloop van de Voorjaarsle-
denvergadering); stadswandeling langs Utrechtse
geveltekens onder leiding van J.W.C. van Schaik (22 ju-
ni); boswandeling door het bos van Amelisweerd onder
leiding van A. Vianen en bezichting van het huis Oud-
Amelisweerd (31 augustus); Judith Bruijns over "Broe-
derschappen in de Nicolaaskerk 1475-1500" (26
november, na afloop van de Najaarsledenvergadering);
Ludger Smit over "Een historisch museum in Utrecht"
en Frans Smolders over "Het Universiteitsmuseum" (17

---

december, de eerste in een serie presentaties van
Utrechtse musea).

De belangstelling voor deze activiteiten was groot,
soms zelfs overweldigend. De op vele plaatsen zichtba-
re aankondigingen van de lezingen zullen hierbij een
belangrijke rol hebben gespeeld. De Fundatie van
Renswoude bleek helaas wat te krap, reden om de le-
denvergaderingen voorlopig in de Gemeentelijke
Muziekschool te houden.

Het meest in het oog springende evenement in dit
verenigingsjaar was het vierde in de reeks symposia
over de regio's in de provincie Utrecht, ditmaal gewijd
aan Heuvelrug en Vallei. Centraal thema: "Het dage-
lijks leven door de eeuwen heen". In Slot Zeist luister-
den 125 belangstellenden naar een reeks voordrachten
waarin verschillende aspecten van de geschiedenis van
deze streek werden belicht. Voorzitter en ere-voorzitter
verzorgden pro- en epiloog.

Met laatstgenoemde activiteit bewees de vereniging
weer eens haar provinciale karakter. Daarom was Oud-
Utrecht ook verheugd over de oprichting van de
Stichting Stichtse Geschiedenis, het door de verschil-
lende historische verenigingen in de provincie in het
leven geroepen steunpunt voor de lokale en regionale
geschiedbeoefening. Een van de bestuursleden is uit de
kring van Oud-Utrecht afkomstig.

De vereniging was met een propagandastand
aanwezig bij de Van der Monde-lezing op 5 februari,
de Open Monumentendag op 13 september, de Open
Dag van Gemeente- en Rijksarchief op 12 oktober en
bij de Sinterklaasverkoop in het Gemeentearchief op
28 november.

Het Maandblad bleef met onverbiddelijke regelmaat
verschijnen. Tien nummers met 150 bladzijden nieuws
en geschiedenis. Het omslag was opnieuw op de histo-
rische actualiteit geënt: een foto uit ca. 1890 van de
Mariaplaats ter gelegenheid van de heropening van het
herrezen gebouw van Kunsten en Wetenschappen. Het
dikke gecombineerde november/december-nummer
bevatte de teksten van de lezingen van het in maart
1989 gehouden symposium over de Vechtstreek. Deze
special kwam tot stand met een subsidie van het
Provinciaal Bestuur. De redactie besteedde in nauw
overleg met het bestuur veel energie aan een nieuwe
vormgeving. Na het decembernummer kon het oude
jasje worden uitgetrokken.

Ook de Jaarboekredactie had het druk met een nieuwe vormgeving en een nieuwe redactionele formule. Mede hierdoor trad enige vertraging op en kon het Jaarboek 1990 - evenals overigens de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht - niet meer in het verslagjaar worden bezorgd. De voorbereidingen voor een nieuwe opzet van de bezorgactie door leden-vrijwilligers waren toen al lang afgesloten. Dankzij de succesvol verlopen automatisering van de leden- en contributieadministratie kon administratrice Constance de Leeuw op efficiënte wijze bezorgroutes samenstellen en uitprinten. Het ligt in het voornemen na een proeftijd het dure adressenbestand bij de huisdrukker af te schaffen.

Het wachten op het nieuwe Jaarboek was gelukkig al gecompenseerd door de verschijning van het lang verbeide Register over de jaargangen 1954-1983, samengesteld door Hans en Karin Mathijssen-Penders. Het boekwerk werd gepresenteerd op de Voorjaarsledenvergadering. Ruim driehonderd leden hadden ingetekend voor de luttele som van f 7,50 (inclusief bezorgkosten). Daarna ging de prijs fors omhoog. Dit gold ook voor de nog steeds leverbare oude nummers van Jaarboek en Maandblad, nadat de uitdijende voorraden in het depot van het Gemeentearchief waren gesaneerd.

Enkele malen probeerde de vereniging de besluitvorming over de toekomst van stukjes waardevol Utrecht te beïnvloeden. Zo richtte Oud-Utrecht zich tot het gemeentebestuur met het aanbod actief mee te denken over de vraag hoe de Zeven Steegjes bewaard konden blijven. Er vonden inderdaad enkele nuttige gesprekken plaats. Inmiddels lijkt de kou van de lucht.

Met enkele oud-medewerkers van de Rijksuniversiteit Utrecht werd overlegd over de vraag hoe zou kunnen worden bevorderd dat de universiteit zich actiever toont bij onderzoek en onderwijs betreffende de regionale en lokale geschiedenis. Een zekere bezorgdheid is hier op zijn plaats. In eerste instantie werd een aantal docenten aangeschreven.

Hopelijk kan de nieuw ingestelde Oud-Utrecht prijs hierbij goede diensten bewijzen. Te beginnen in 1993 - Oud-Utrecht bestaat dan 70 jaar - zal deze prijs van f 3000 iedere twee jaar worden uitgereikt aan de auteur van de naar het oordeel van een onafhankelijke jury beste verhandeling over de geschiedenis van stad en provincie.

Over het Historisch Bezoekerscentrum is weinig positiefs te melden. Door het wegvallen van de meest gewenste lokatie aan het Domplein bleef het perspectief schimmig.

In het bestuur kwamen enkele nieuwe gezichten. In de Voorjaarsledenvergadering werd de al enige tijd onvervulde vacature na het vertrek van Margreet Braams opgevuld door de benoeming van Fred Vogelzang als vertegenwoordiger van de activiteiten- en propaganda-commissie. In de Najaarsledenvergadering werd Flip Maarschalkerweerd afgelost door Piet 't Hart, contactpersoon voor de Jaarboekredactie. Edsard Kylstra werd herkozen.

Evenals in 1990 werd ook het afgelopen jaar weer een "kaderdag" gehouden, waar de leden van bestuur en commissies en vertegenwoordigers van de vereniging in de besturen van verwante instellingen de contacten aanhaalden en elkaar informeerden. Dit vond op 20 oktober plaats in Museum Flehite, waar directeur Elias de gasten verwelkomde en gelegenheid bestond het museum te bekijken. Daarna volgde een uiteenzetting door mw. Gea Groenendijk en de heer Heins Willemsse over het promoten van de Utrechtse binnenstad.

Ook het afgelopen jaar ontvielen ons enkele leden door overlijden. Tot hen behoorde ons erelid mw. J.C. Jongbloed-Gerritsen, van 1969-1980 bestuurslid van de vereniging.

De Stichting Publikaties Oud-Utrecht zag kans haar wankel financiële basis wat te versterken. Mede onder het SPOU-logo verschenen in het verslagjaar de delen Wijk bij Duurstede en Houten II in de serie monumenteninventarisaties, een boek over de portretten van de élèves van de Fundatie van Renswoude, het tweede wandelgidsje langs Utrechtse geveltekens en het eerste deeltje (over de Domkerk) in een nieuwe reeks monumentengidsjes van de stad Utrecht. De pogingen om de verschijningsfrequentie van de M.I.P.-delen te verhogen konden nog niet met succes worden bekroond.

Naast de zeer gewaardeerde grote dotatie van het K.F. Heinfonds werd de vereniging het afgelopen jaar ook bedacht met een legaat. Deze gelden werden op de gebruikelijke nuttige wijze besteed.

De secretaris

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 11 - november 1992

BIBLIOTHEEK DER
RUKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Maandblad **Oud-Utrecht**
65e jaargang nr. 11 - november 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.

De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).

Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra, G.J. Röhner, A.H.M. van Schaik.

Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).

Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

LEZINGEN :

WIJK C CENTRAAL

Op 15 december a.s. zal in een tweetal lezingen de Utrechtse Wijk C centraal staan. De eerste lezing wordt verzorgd door Albert van Wersch. Hij is als coördinator nauw betrokken bij de activiteiten in het buurthuis Wijk C. In zijn dialezing zullen ondermeer de geschiedenis van de wijk en het buurtleven uitvoerig worden belicht. Prof.dr. Gerrit Jansen, schrijver van (o.a.) een boekje met Utrechtse portretten "Ballonnen en brood", zal in de tweede lezing zijn licht laten schijnen over café Bertus van Wegen. Dit café, gelegen in het hart van Wijk C, is een trefpunt voor bekende Wijk C'ers zoals Corrie Huiding en Jopie Kassing. Maar het café heeft ook zijn aantrekkingskracht op niet-Wijk C'ers. De lezing vindt plaats op **dinsdag 15 december 1992** in het buurthuis Wijk C, Waterstraat 2 te Utrecht. De zaal is open om 19.30 uur. Om 20.00 uur vindt de lezing van Albert van Wersch plaats; om 21.00 uur de lezing van Gerrit Jansen. De entree voor leden van Oud-Utrecht is gratis; niet-leden betalen f 2.50.

Oud-Utrechtprijs 1993

De vereniging Oud-Utrecht stelt f 3.000,- beschikbaar voor het beste artikel dat tussen 1 januari 1990 en 1 januari 1993 is geschreven over een (kunst-)historisch onderwerp betreffende stad of provincie Utrecht.

De rijke Stichtse historie is een schier onuitputtelijke bron van interessant onderzoek. De vereniging wil door deze prijs mensen stimuleren dit onderzoek uit te voeren. Maar niet alleen dat: zij wil zorgen dat dit onderzoek onder de aandacht komt van een breed publiek. Pas dan krijgt de geschiedenis de aandacht die zij verdient.

De prijs is daarom ook niet beperkt tot professionele historici: ook mensen die in hun vrije tijd een onderzoek hebben gedaan, amateur-historici, journalisten, publicisten en studenten die bezig zijn met onderzoek worden van harte uitgenodigd mee te dingen naar het prijzengeld van f 3.000,-

Het onderzoek mag een breed terrein bestrijken: historisch-geografische studies, rechtshistorische studies en sociale geschiedenis zijn even welkom als politieke of kunsthistorische onderwerpen, zolang het maar over de stad of provincie Utrecht gaat.

Het artikel mag reeds eerder gepubliceerd zijn.

Er zijn enkele voorwaarden: de inzending (in drievoud) moet minimaal een lengte hebben van 3.000 woorden, het moet voor 1 januari 1993 worden ingeleverd bij de jury en het moet - uiteraard - eigen werk zijn van de inzender.

De jury van de Oud-Utrechtprijs 1993 is als volgt samengesteld: voorzitter prof. drs. M. Sniijders, secretaris drs. H.Ph.L. Leeuwenberg en lid prof. dr. M. Prak.

Inzendingen moeten worden gestuurd aan:
H.Ph.L. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief,
A. Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Bij de secretaris van de jury kunt u ook een uitgebreid reglement aanvragen.

De feestelijke uitreiking van de Oud-Utrechtprijs 1993 vindt plaats in mei 1993.

TOELICHTING BIJ BEGROTING VERENIGING OUD-UTRECHT VOOR HET JAAR 1993

U vindt bijgaand achtereenvolgens de jaarrekeningen 1990 en 1991 alsmede de begrotingen 1992 en 1993.

Aan de batenkant vindt u nauwelijks mutaties in de begrote opbrengsten voor contributies, advertenties, verkopen, donaties en rente. Wel treft u een post Jubileum-actie aan. Onder deze post zijn onder andere te verwachten inkomsten geboekt in verband met de verwachte jubileumgiften ter gelegenheid van het 70-jarige bestaan van de vereniging.

Aan de leden en aan derden zal gevraagd worden, naast de contributie, een éénmalig bedrag te betalen van f 10,—. Het ligt in het voornemen de leden voor dit bedrag onder andere een extra publikatie toe te zenden. Daarnaast zullen ook één of meer extra ledenactiviteiten ontwikkeld worden. Nadere mededelingen daarover zullen in het maandblad worden gedaan.

Voor wat de lastenkant van de begroting betreft vindt u een geringe verlaging van het bedrag voor het maandblad. Daarnaast worden de begrote kosten voor het jaarboek aangepast naar f 40.000,—. Voor het 70-jarig jubileum worden de extra kosten, éénmalig, begroot op f 20.000,—.

De voorziening voor activiteiten en werving wordt verlaagd naar f 4.000,—, opdat daarmee de normale kosten voor activiteiten en werving weer op het normale niveau terug zijn.

Omdat de boekhouding van de vereniging, inclusief het opstellen van de jaarrekening, met ingang van 1 januari 1993 extern wordt uitbesteed stijgen de kosten van beheer naar f 12.000,—.

Voor de 2-jaarlijkse Oud-Utrecht prijs vindt u een bedrag ad f 5.000,— op de begroting. Een bedrag van f 3.000,— is bestemd voor de toe te kennen prijs, het restant is beschikbaar voor de kosten verbonden aan de feestelijke uitreiking.

Tot slot wordt opgemerkt, dat de kostenkant, éénmalig in verband met het jubileum-jaar, ruim begroot is. Het daaruit voortvloeiende nadelige saldo zal geboekt worden ten laste van de kapitaalrekening.

Door het vragen van een éénmalige vrijwillige bijdrage meent het bestuur dat de contributie voor de gewone leden ook voor het jaar 1993 niet structureel behoeft te worden aangepast.

J.W. Lemaier.
(Penningmeester)

	Jaarrekening 1990	Jaarrekening 1991	Begroting 1992	Begroting 1993
Baten				
Contributies	79.796,—	78.352,—	80.000,—	80.000,—
Advertenties	4.950,—	14.077,—	13.500,—	14.000,—
Verkopen	4.605,—	2.635,—	3.000,—	3.000,—
Donaties	12.999,—	15.528,—	12.000,—	12.000,—
Finan. Baten	11.557,—	11.104,—	10.000,—	10.000,—
Jubileum-actie	—,—	—,—	—,—	20.000,—
	-----	-----	-----	-----
	113.907,—	121.696,—	118.500,—	139.000,—
	=====	=====	=====	=====
Lasten				
MOU	53.892,—	46.625,—	55.000,—	50.000,—
JOU	37.933,—	39.542,—	35.000,—	40.000,—
Archeologische Kroniek	10.000,—	10.000,—	10.000,—	10.000,—
Kosten 70-jarig Jubileum				20.000,—
Oud-Utrecht prijs				5.000,—
Activiteiten en werving	3.650,—	4.708,—	7.500,—	4.000,—
Kosten van Beheer	7.638,—	7.978,—	7.000,—	12.000,—
Algemene kosten	5.811,—	9.451,—	5.000,—	6.000,—
Afschrijvingen	1.173,—	3.536,—	1.200,—	3.500,—
	-----	-----	-----	-----
	120.097,—	121.840,—	120.700,—	150.500,—
	=====	=====	=====	=====
Kapitaal mutatie	- 6.190,—	- 144,—	- 2.200,—	- 11.500,—
Kapitaal per jaarultimo	77.522,—	96.154,09		

Agenda

18 november 1992. Vereniging Oud-Utrecht. Najaars-ledenvergadering. Aanvang 19.30 uur.

Lezing door drs. Martin W.J. de Bruijn, "*Kapittels als projectontwikkelaars: ruimtelijke ordening in het middeleeuwse Utrecht*". Aanvang: ca. 20.45 uur.

Plaats: Gemeentelijke Muziekschool, Domplein 4, Utrecht.

25 november 1992. Stichting Stichtse Geschiedenis. Contactdag voor leden van historische verenigingen in de provincie Utrecht. Thema: "*Universiteit en historische verenigingen*". Plaats: Trans 10, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

28 november 1992 t/m 21 februari 1993. "*Gerrit Rietveld 1888-1964*". Overzichtstentoonstelling van het totale oeuvre van de architect en vormgever Gerrit Rietveld. Plaats: Centraal Museum Utrecht.

Dinsdag 1 december 1992. Sinterklaasverkoop van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. De vereniging Oud-Utrecht is op deze avond eveneens aanwezig. Aanvang: 19.00 uur.

T/m 31 december 1992. "*Groeten uit Utrecht*". Tentoonstelling over 100 jaar prentbriefkaarten. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingsdagen: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur.

T/m 31 januari 1993. "*Dat zal je leren!*" Tentoonstelling over onderwijsleermiddelen sedert 1800 en een blik in de toekomst. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

Contactdag SSG

De Stichting Stichtse Geschiedenis organiseert een contactdag voor leden van historische verenigingen in de provincie Utrecht rondom het thema: "Universiteit en Historische Vereniging". De contactdag vindt plaats op **woensdag 25 november 1992** in zaal 017 van Trans 10 te Utrecht en begint om 19.30 uur. De Trans is een zijstraat van de Korte Nieuwstraat, vlakbij de Domplein.

In de provincie zijn meer dan 14.000 mensen lid van een historische vereniging. Wanneer deze betrokken zouden worden bij universitaire projecten, biedt dat vele mogelijkheden. Maar ook de kennis van de Universiteit dringt maar mondjesmaat door tot de historische verenigingen. De contactbijeenkomst wil pogen beide groepen nader tot elkaar te brengen. Onbekend maakt onbemind. Dit is een unieke kans om elkaar te ontmoeten.

Een drietal sprekers zal door middel van korte inleidingen enkele aspecten van het thema belichten, waarna in een forumdiscussie het thema verder wordt uitgediept.

Het programma ziet er als volgt uit:

19.30 uur:	opening door <i>P.C.B. Maarschalkerveerd</i> , vice-voorzitter SSG
19.40 uur:	<i>G. Trienekens</i> , Het Meierij-project: samenwerking van Universiteit en amateurs
20.00 uur:	<i>A.A. Manten</i> , Wat verwachten historische verenigingen van de Universiteit?
20.20 uur:	<i>P. 't Hart</i> , Kunnen historische verenigingen betrokken worden bij Universitair onderzoek?
20.40 uur:	pauze
21.00 uur:	forumdiscussie o.l.v. <i>P.C.B. Maarschalkerveerd</i>
22.00 uur:	afsluiting

Informatie: F. Vogelzang, consultant regionale geschiedbeoefening, Mariaplaats 25, Utrecht.
Tel. 030-343880.

"Alsof zij een schooljongen voorhad ..."

Uit de geschiedenis van de openbare bibliotheken in Utrecht

In mei 1891 kregen vooraanstaande inwoners van Utrecht een brochure thuisbezorgd. Zij lazen daarin dat er in de stad hoognodig een "Volksleeszaal" moest komen. En hoewel het aantal mensen dat zich aangesproken voelde, bar tegenviel, besloten de initiatiefnemers toch tot stichting over te gaan: op vrijdag 8 januari 1892 werd in de Loeff Berchmakerstraat de Openbare Leeszaal geopend. In 1909 kwam er een uitleenbibliotheek bij.

Een van de belangrijkste doelstellingen was, aan arbeiders gelegenheid te geven om buiten de kroeg aangename verstrooiing te vinden. Zij konden er spelletjes doen bij het genot van een kop koffie of een beker chocolademelk. Belangrijker was dat zij er voedsel voor de geest vonden in tijdschriften, kranten en boeken. De Openbare Leeszaal was vanaf het begin onpartijdig, voor iedereen toegankelijk.

Onpartijdig betekende niet dat alles wat werd gedrukt ook in de Openbare Leeszaal en Bibliotheek (OLB) te vinden was. Er was en is nu eenmaal lectuur die nauwelijks de drukinkt waard is. Zeker in de beginjaren waren er mensen die daar ook socialistische en vooral communistische geschriften toe rekenden. Maar het uitgangspunt was duidelijk: geen principiële selectie op grond van politieke of religieuze overtuiging. Over de grens tussen wat wel en niet acceptabel was, is in de loop der jaren veel en heftig gediscussieerd. Wie in een bibliotheek werkte, ontwikkelde daar een zesde zintuig voor.

Bij de oprichting van de Utrechtse Rooms-Katholieke Leeszaal en Bibliotheek (RKOLB) in 1918 ging het om heel andere doelstellingen. Een eigen leeszaal zou bijdragen aan de volksonwikkeling 'in het belang van godsdienst en zedelijkheid'. Vanaf het begin werd principieel stelling genomen tegenover de neutrale OLB. Daar konden onschuldige lezers besmet raken door de godloze en antikerkelijke lectuur die er voor het grijpen zou liggen. Het was een taak voor ontwikkelde gelovigen de zwakkeren te beschermen tegen dat kwaad.

Sedertdien bestonden er in Utrecht twee openbare leeszaalen en bibliotheken naast elkaar. In de praktijk hebben ze op een aantal terreinen regelmatig samengewerkt. En ze hadden te kampen met dezelfde pro-

De leeszaal van de RKOLB in 1933.

(Bij de voorplaat: De uitleenbalie van de RKOLB>)

blemen: onvoldoende steun van de burgerij, geldgebrek en schrijnende ruimtenood. Voor de oplossing van deze problemen moesten de besturen van de leeszaalen hun heil zoeken in een vrijwel onafgebroken bedeltocht, langs autoriteiten, welgestelden, vrienden en familie. Dat bracht dan vaak enig respijt, maar om het bedrijf te laten voortbestaan, moest er voortdurend worden bezuinigd tot op het bot.

Geldgebrek was er de oorzaak van dat de bibliotheken krap en armoedig gehuisvest waren. Dat leidde op tal van momenten tot problemen, bijvoorbeeld in het filiaal van de RKOLB in de Potgieterstraat. Op 20 augustus 1920 was de klacht daar: 'Voor de tweede maal sinds enkele weken is gedeeltelijk de vloer in de bibliotheek doorgezakt, juist op de plaats waar de Katholieke Illustraties staan en er dikwijls gelopen wordt. De planken onder het zeil zijn weggerot, zoodat er gaten in het zeil komen wanneer men daar loopt. De vochtige kelderlucht die in de bibliotheek door die gaten komt is niet uit te houden.'

Steun van de geestelijkheid

Het bestuur van de RKOLB kon hopen op de welwillende steun van de geestelijkheid. Tot na de Tweede Wereldoorlog luisterden de meeste parochianen nog naar hun zieleherders. Maar ze vertikten het om massaal lid te worden van hun eigen bibliotheek, net zoals anders-

denkenden de OLB links lieten liggen. Dat was een van de belangrijkste de oorzaken van het permanente geldgebrek, waardoor het niet mogelijk was bewust aan collectievorming te doen. 'De leden vragen steeds om nieuwe boeken. Er was geen een duitsch boek voor een meisje en moest ze zich tevreden stellen met een hollandsch, hoewel ze de hollandsche taal nog niet goed kende. Jammer dat zoo iets voorkomt' klaagde men in 1927 in het logboek van het RK filiaal in de Potgijeterstraat. Op 28 maart 1927 werd het volgens iemand 'wanhopig in de bibliotheek om boeken te vinden voor jongens van 16 à 17 jaar. Nergens geld, nergens boeken, hoe moet het toch gaan? Een bibliotheek kan op zoo'n manier niet blijven bestaan.'

Er zat dus niets anders op dan om steun te bedelen. De openbare bibliotheken waren voor een groot deel afhankelijk van krijgertjes. In maart 1926 schreef kapelaan Meijer in het RK dagblad Het Centrum de volgende oproep:

'De schoonmaak is, naar men mij van welingelichte zijde verzekerde, weer in vollen gang. We weten alle, hoe onder directie van de vrouw des huizes, die deze jaarlijksche manoeuvre stelselmatig leidt, geen enkel voorwerp aan deze reinigingskuur ontsnapt. Maar dan kan het ook niet anders, of deze schoonmaak brengt in vele huisgezinnen weer een collectie boeken boven water, welke in hoek of kast zoo waren geborgen, dat zij alleen in deze schoonmaakdagen in hun rust wor-

De leeszaal van de RKOLB aan de Kromme Nieuwegracht.

den gestoord. Ik bedoel die boeken, welke niet meer circuleeren in den huiselijken kring, omdat ieder der huisgenooten ze heeft gelezen en hun inhoud kent.

Die boeken hebben voor u geen waarde meer; u wilt ze misschien met alle geweld kwijt. En daarom wil ik u een adres aanbevelen, waar zij nog wel goeds kunnen stichten. Dat adres is de RK leeszaal, welke met een tekort aan goede boeken te kampen heeft bij haar steeds groeiend aantal lezers.

Het soort boeken maakt geen verschil, want de leeszaal telt lezers van elken leeftijd en ontwikkeling, zoodat boeken voor de jeugd en voor volwassenen, voor studie en romanlectuur in dank worden aanvaard. Gaarne neem ik deze voor de Leeszaal in ontvangst, en als u mij een briefje stuurt, laat ik ze ook gaarne aan uw woning afhalen. Ik reken er stellig op u de volgende keer te kunnen mededeelen dat er een hele stapel op mijn kamer is binnengebracht.'

Lang niet alle geestelijken waren bereid zulke propaganda te maken. Dat kwam dan niet doordat zij een hekel aan de RKOLB hadden. In een aantal parochies had men een eigen parochiebibliotheek en het lag voor de hand dat de geestelijke leidsman daar de meeste aandacht aan schonk. Als ze een pleidooi hielden voor

de RKOLB hielp dat meestal maar een korte tijd, ondanks het ontzag dat de meeste parochianen voor de geestelijkheid hadden. Hoe groot dat nog was, blijkt bijvoorbeeld uit een notitie van een medewerker in het filiaal aan de Potgierterstraat. Op 14 oktober 1925 staat er: 'Om half acht begon het lawaai zooals het in langen tijd niet geweest was. Groot en klein, alles was ru-roerig. Op een oogenblik verscheen Mijnh. pastoor en alles was doodstil. 't Is ook verder rustig gebleven.'

Dag kapelaan!

Toch kregen zelfs geestelijken in die goede oude tijd niet altijd de eerbiedige behandeling waarop zij recht hadden. In 1940 bleek dat uit een boze brief die bij het bestuur van de RKOLB ter tafel kwam. Het was in de tijd dat de lezers nog niet zelf boeken mochten opzoeken op de planken. Zij vervoegden zich bij een balie waarachter de medewerkers van de bibliotheek klaarstonden met hun eindeloze kaartenbakken. De klant overhandigde een briefje waarop hij de titel en het nummer van de gewenste lectuur had genoteerd. Het personeel zocht dan in de kaartenbakken of er iets thuis was. Eventueel kon het verhinderen dat iemand een verkeerd boek in handen kreeg: dat was dan zogenaamd uitgeleend en de nieuwsgierige kreeg een onschuldig boek aangeprezen. Die zorgzaamheid paste precies in de taakopvatting van de bibliotheken: mensen opvoeden tot goede burgers en hen ervan weerhouden, verkeerde paden op te gaan.

In de RK bibliotheken had men sedert 1925 de boeken ingedeeld in een aantal handige categorieën die waren opgesteld door de geestelijkheid. A-boeken waren geschikt voor personen die ouder waren dan 18 jaar; B was voor lezers ouder dan 21 jaar; Bc was voor volwassenen en meer ontwikkelden; C kreeg men alleen mee na schriftelijke aanvraag bij het bestuur; D was verwerpelijk en hoorde niet in een RK bibliotheek. Iedereen die in een RK bibliotheek werkte, kon in één oogopslag zien of boek en lezer bij elkaar pasten. Omstreeks 1940 begon in Utrecht wat verzet te groeien tegen deze betutteling, maar de tijd was nog niet rijp voor teveel geestelijke vrijheden.

Bibliotheekmedewerkers konden door hun manier van optreden mensen tegen zich in het harnas jagen. Dat gebeurde weleens als zij iemand een bepaald boek niet meegaven. Zij werden dan wel gedekt door het gezag van de geestelijke die censor van de bibliotheek was. Hij hield globaal toezicht op het niveau van de bibliotheek en waakte tegen verslapping van de RK geest. Maar soms leefden de medewerkers de regels wel erg star na en dat kon tot boosheid leiden. Op 16 maart 1940 schreef bijvoorbeeld een verontwaardigde lezer aan de secretaris van het bestuur van de RKOLB.

'Geachte Heer,

Mijn schrijven dient, om tegenover Uw Bestuur mijn klachten te uiten omtrent de behandeling die mij te beurt is gevallen in de uitleenbibliotheek, Kromme Nieuwe Gracht 25, vanavond om 6 uur. De toen aanwezige juffrouw, die mij bediende, ken ik niet van naam, maar zij is al reeds op jaren, bril op, grijsachtig van haar.

*Haar behandeling was onheusch, norsch, commandeeren alsof zij een schooljongen voor had. Maar de grootste ergernis, die zij in het publiek heeft gegeven, ging over de aanvraag van een boek. Ik stond aan het loket te midden van 3 à 4 mensen. Ik gaf haar een lijst met opgeschreven boeken en vroeg: "Wilt U mij het 1e opgeschreven boek geven". Ze rommelde wat door in de boeken en nogmaals vroeg ik naar het boek. Dan kwam bruuut het antwoord: "Dat moet eerst aangevraagd worden. 't Is een C Boek". Mijn antwoord was: "Juffrouw, als ik iemand anders gestuurd had om dit boek voor mij te halen, dan kan ik mij voorstellen, dat U misschien meent, dat die persoon van mijn naam misbruik maakt om dat boek in handen te krijgen. Maar nu ik als geestelijke **persoonlijk** bij U kom om 't boek te vragen, nu meen ik toch dat U geheel verantwoord bent 't aan een geestelijke te geven."*

Haar commando luidde: "U krijgt 't niet! Moet aangevraagd worden!"

Daarop zeide ik: "Juffrouw, nogmaals vraag ik U dit boek". Ik kreeg 't niet!

Daarop ben ik weggegaan, uitgeleide gedaan door haar sarcastische groet "Dag kapelaan!!"

Geacht Bestuur, wat mij bij deze handeling het meest geërgerd heeft, is dat zij te midden van het publiek een kapelaan van de stad 3x pertinent geweigerd heeft een boek te geven; en er vooral de nadruk op legde, dat ook ik 't moest aanvragen. Wat moeten nu die mensen, misschien parochianen wel gedacht hebben? Mij dunkt dit: "Nou, wij zullen een kapelaan maar niet meer raadplegen over 't lezen van boeken, want die mag ze zelf niet lezen!" In elk geval zal het vertrouwen van 't publiek in het geestelijk gezag van een kapelaan op dit gebied niet versterkt zijn.

M.i. heeft zij daardoor groote ergernis gegeven, die goedge maakt dient te worden.

Daar ik gaarne spoedig weer boeken in Uwe bibliotheek kwam halen, zoudt U mij zeer verplichten, zoo U deze zaak spoedig behandelde.

NB. Het door mij gevraagde boek was van Leroux, Het geheim van de gele kamer. Niet een C Boek maar een Bc Boek.'

Binnen een week kreeg de boze kapelaan antwoord van de secretaris. Die schreef 'dat de Voorzitter onzer Vereniging met de betrokken assistente een onderhoud heeft gehad, waarbij haar zeer nadrukkelijk werd gewezen op haar plicht: tegenover elken bezoeker onzer bibliotheek of leeszaal onder alle omstandigheden steeds beleefd, correct en voorkomend te zijn; zeer zeker tegenover een geestelijke in het publiek.

Aangezien echter de voorschriften voor het uitgeven van zogenaamde C-boeken gegeven zijn door onzen Censor en deze voorschriften door onze assistenten streng moeten worden opgevolgd, achtte het Bestuur het gewenst, dat deze zaak verder door onzen Censor met U Eerwaarde mondeling zou worden behandeld en nader toegelicht.'

Machteloos in de rij

Omdat armoe troef was bij allebei de bibliotheken werd het personeel (tot in de jaren tachtig) onderbetaald. Toch waren er steeds mensen te vinden die bereid waren voor er een karig loontje te werken. En dan moesten zij eerst nog een pittige opleiding volgen ook! Vooral vrouwen vonden in de bibliotheek een levensvervulling. Velen bleven jarenlang trouw hun diensten draaien. Je vraagt je af waarom. Niet omdat het publiek altijd zo geduldig en vol begrip was. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief die dateert uit 1938 en ook al afkomstig is uit het archief van de RKOLB. Het bestuur van de OLB kreeg vergelijkbare klaagzangen te verwerken. Ze laten zien dat ook een halve eeuw geleden velen zich ergerden als zij machteloos in de rij stonden. Onvrede daarover is beslist geen verschijnsel dat in onze kortademige tijd is ontstaan.

Op 5 mei 1938 schreef een lener aan het bestuur van de RKOLB de volgende boze brief:

'Myne Heeren,

Het is al eens eerder door my gebracht onder de oogen van de directrice, ik heb hierover verschillende malen aan haar geschreven omdat ik in het woord directrice de beteekenis ziet dat deze toch de aangewezen is die interne zaken kan regelen, alhoewel de persoon van haar waardigheid door my verre van sympathiek wordt aangevoeld. Zy heeft vroeger bepaald niets anders dan conversatie les gehad in wel-sprekendheid, voor het overige, heb ik de ondervinding opgedaan, gaat niets maar dan ook niets van haar uit.

Maar ja, de aanhouder die wint, het is nooit prettig als men zelf hieraan meewerkt om dergelyke euvels aan je bestuur mede te delen, daarom dacht ik zoo dan maar rechtstreeks aan het bestuur geschreven,

overtuigd dat ik tezynertyd de resultaten zal zien die ik van uw directrice nog steeds afwacht.

U moet dan weten, dal ik als lid en wel van de oprichting af zeer sympathiek tegenover het doel van de leeszaal sta en voordien zeer veel kennissen met my, die jammer genoeg bedankten om de behandeling die zy ontvingen in de uitleening. Ik voor my kan daar wel tegen.

Als winkelier moet men zyn personeel (door voorbeeld op de eerste plaats) leeren, gezellig en beleefd om te gaan met zyn cliënten. U vindt dat misschien een te eenvoudig voorbeeld, maar juist doordat ik als winkelier de resultaten hiervan gezien heb, haal ik dit aan. Wat doet men nu by u in de leeszaal en hopelyk door dit schryven eindigen zal, want dit werkt funest op de leden. Als men in de uitleening komt dan ziet men een dame ? staan, zelfbewust van haar persoonlijkheid om je aan lectuur te helpen. Ik zeg: "goeie-avond" of "goeie-middag", waarop door enkele nooit wordt geantwoord en geef een lystje van 25 tot 30 boeken die ik gaarne zou willen hebben. Dit lystje wordt ingekeken en wat hiervan het makkelykst te grypen is wordt achter hun rug vandaan gehaald soms de allerlaatste van het lystje. Terwyl ieder toch een lystje klaar maakt met de gezelligste boeken voorop. Begint nu zoo'n schryver met een W per ongeluk en men zegt zoo terloops hè juffrouw dit boek heb ik er al zoo lang op staan is het inmiddels nog niet thuis gekomen? Waarop men het antwoord van elk afzonderlyk krygt "net uitgeleend" of "niet thuis" maar gekoken by de W wordt er niet. Een gegichel van achter de boeken doet my een onderonsje ontwaren die gezellig thee zitten te drinken en de juffrouw die my aan 't helpen is wordt nerveus neemt het boek hetwelk het eerst door haar was gegrepen, voorziet het van een datum en schuift het my toe en verwydert zich om by het gezelschap te gaan zitten. Dergelyke dingen, ik noem er nu maar een, gebeuren my 'smiddags als 'savonds.

Een ander maal maakte ik gebruik van de studiezaal (voor diefstal heeft het zyn nut om verschillende boeken achter slot te zetten) ik wilde een boek nakyken wat my niet lukte, wil men hierop wachten dan moet men eenige dagen geduld hebben tot er iemand van het personeel toevallig binnenwaait die je dan helpt. Ik echter wachtte niet op dit toeval en ging op zoek naar beneden. Achter een der deuren nam ik een gekrakeel van vrouwenstemmen waar. Ik stapte de leeszaal binnen, mogelyk om hier iemand aan te treffen, echter zonder resultaat. Een drukbelletje gaf uitkomst; met veel rumoer stormden een viertal dames (de directrice inclus) de gang in, dat stilte moet beteekenen, ja, ja, een prachtig voorbeeld. De bezoe-

kers worden erop gewezen wanneer zy zitten te praten deze stilte in acht te nemen en zy allerheerschers stryken iedere maand hun salaris op en wie zal hun wat doen. Er is geen mensch die hun dit belet **want de leiding doet zelf mee.**

Een kleine indruk maar hopelyk een bydrage voor eenige verandering.'

De klager had minstens voor een deel gelijk, want de directrice van de RKOLB had de zaken veel minder krachtig onder controle dan haar collega van de "neutrale", mevrouw E. De Clercq.

Ondanks de moeilijkheden bleven de bibliotheken voortbestaan. In 1969 zijn ze gefuseerd en in 1992 is

feestelijk het honderdjarig bestaan gevierd van de instelling die terecht "een machtig middel tot volkswikkeling" is genoemd.¹

P.D. 't Hart
Arnodreef 43, 3561 GK Utrecht

Noten:

1. Vergelijk P.D. 't Hart, Een machtig middel tot volkswikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992 (Zwolle, Catena, ISBN 90 72211 41 3, 167 pag, geïllustreerd, 1992).

Ingezonden

Naar aanleiding van het artikel van de heer Baars (Mbl. Oud-Utrecht september 1992, 106-107) over de uitzending in 1946 van Hollandse kunstenaars en intellectuelen naar Scandinavië, in het bijzonder Denemarken, wil ik het volgende opmerken.

Aan de uitzending naar Denemarken, zoals de heer Baars beschrijft, heb ik geen enkele herinnering. Ik was geen deelnemer. Wel was in die zomer van 1946 een Nederlands Centrum voor Internationaal Intellectueel Contact in oprichting, waarvan mevrouw Baars-Jelgersma in Utrecht de secretaresse was. Op 10 augustus ging een stencil uit om belangstellenden op te wekken zich op te geven voor een reis naar Noorwegen. Deze reizen zouden op 30 augustus en 6 september plaats vinden, op basis van uitwisseling. In 1947 zouden Noorse kunstenaars en intellectuelen naar ons land komen. De kosten van de reis bedroegen f 320,-, 1ste klas retour met het stoomschip Brabant van de Fred. Olsen Line naar Oslo. Het verblijf in Noorwegen zou door het Noorse comité betaald worden. Het aantal deelnemers bedroeg 75.

In de groep die op 30 augustus vertrok zaten de Utrechtse kunstenaars Toon van Ham, Willem van Leusden, Hans van Dokkum, Otto van Rees en echtgenote, Karel van Seben en Ans van Zeijst. In de groep die op 6 september vertrok staan de namen van Jan van Ham, Han Hekman en Fedde Weidema vermeld. Tevens gingen uit Utrecht mee Prof. De Blik, Dr. Dom, Prof. Seekles en echtgenote, mej. Sobels, Dr. Oudendal en echtgenote.

De groep die op vrijdag 30 augustus uit Antwerpen vertrok, ging 's middags om vijf uur aan boord. De aankomst in Oslo was op de zondag er op volgend om vier uur in de morgen. Na de ontscheping vond op de Holmenkollen (een groot restaurant, bekend door de erbij gelegen ski-springschans) de officiële ontvangst plaats door de Hollandse gezant, de heer Luden en de voorzitter van het Noorse Comité, de heer Harald Ramm, advocaat in Oslo. Iedere deelnemer ontving 100 Noorse Kronen als zakgeld.

Na het ontbijt (!) werden de deelnemers naar het verblijf van hun gastheren gebracht. De Utrechtse kunstenaars van de groep van 30 augustus werden naar het Gausdal hotel gebracht, dicht bij Lillehammer gelegen.

Na een verukkelijk verblijf van een drietal weken werd de terugtocht aanvaard, wederom met het stoomschip Brabant van de Fred. Olsen Line.

Op 19 oktober werd het in oprichting zijnde Centrum voor Internationaal Intellectueel Contact in Utrecht definitief opgericht. In 1947 kwam uit Noorwegen een groep kunstenaars en intellectuelen naar ons land. Wij ontvingen een tweetal, waarvan we met één nog jarenlang contact onderhielden. De foto die bij het artikel van de heer Baars werd geplaatst, is genomen op die reis naar Oslo.

Hans van Dokkum
Sterrenburg 1, Utrecht

Deze gedichten, geschreven door
Utrechts stadshistoricus en
-archeoloog drs. T. Hoekstra, zijn
gesproken tijdens het afscheid van
Mw. drs. M.W.M. Vos-van Gortel
als burgemeester van Utrecht op
vrijdag 25 september 1992 in de
Jaarbeurs Utrecht.

Utrechts geschiedenis in dichtvorm

1. Op een historische ontmoeting Rome-Utrecht

Een handvol soldaten uit Rome
Is weer naar Utrecht gekomen
Zij vonden het fijn
Daar op het Domplein
Wie had dat ooit kunnen dromen?

2. Op de bekering van de Friezen in Utrecht

De koppige, heidense Friezen
Hadden het snel in de smiezen
Volledig bekoord
Door Willibrords woord
Voor het Christendom kiezen!

3. Op een Groningse professor uit Utrecht

De Vikingen uit het noorden
Kwamen hier mensen vermoorden
De stad stond in brand
Zo meldde Max' krant
In zeer hooggeleerde woorden.

4. Op een Utrechtse bouwbiischop

Een keizer die hier kwam logeren
Zou levend niet huiswaarts meer keren
Zijn hart vond een huis
In 't kerkelijk kruis
Waar Bernold hem mee moest eren.

5. Op Utrechts verhouding met zijn bureu

De bureu zijn niet te vertrouwen
Je moet ze echt buitenshuis houwen
Daarom kreeg Trecht
Het stedelijk recht
En mocht het zijn muren gaan bouwen.

6. Op het geestelijk en wereldlijk gezag in Utrecht

Een bisschop regeerde in 't Stichtse
En zei: 'ik, landsheer, verplicht ze
Tot vroomheid en strijd:
Dat geeft haat en nijd,
Maar mijn absolutie verlicht ze.

7. Op de komst van Karel V naar Utrecht

En toen was daar plotsklaps een keizer
Die leek wel van staal en van ijzer
Hij bouwde een heel
Vreedzaam kasteel:
De Utrechters waren wel wijzer!

8. Op de Opstand en de Beeldenstorm te Utrecht

In de tijd van de koning van Spanje
Verwijdert men kerk'lijke franje
Snel t beelden de kop
Geeft Philips een schop
En roept: Lang leve Oranje!

9. Op Utrechts welvaren in de 17de eeuw

Na ongeveer vijfhonderd jaren
Begon ruimte wat zorgen te baren
Mensen te veel,
Sprak Hendrik Moreel-
se, Ik zal dat klusje wel klaren!

10. Op het abrupte einde van die welvaart en op de storm

Toen zijn de Fransen gekomen
Weg zijn de uitbreidingsdromen
De welvaart verdween
en dat niet alleen:
De storm nam ons kerken en bomen.

11. Op alweer een burgemeester met plannen

Maar Utrecht zou wederom bloeien
 En slaken zijn bakstenen boeien
 Van Asch van Wijck
 Was de koning te rijk
 Met Zochers plannen tot groeien.

12. Op de groei van Utrecht

En gaat dat verhaal nu maar door en
 Beginnen we weer als te voren?
 Heel Voordorp is vol
 De stad staat weer bol
 De Meern kan ons echt wel bekoren.

Lofrede van de heilige Willibrord op beroemde Utrechtse vrouwelijke personages

Ik ben de vrome **Willibrord**
 Mijn mantel lang, mijn haren kort.
 Ik draag een kerkje in mijn hand
 en kerstende het hele land.
 In Utrecht heb ik lang gewoond
 En eindelijk is aangetoond
 Dat ik daar ook een kerkje klein
 Neergezet heb op 't Domplein
 Daarin trad ik daag'lijks op
 Als Utrechts eerste aartsbisschop

Suster Bertkens hard en huis
 Was een halve eeuw een kluis
 In het Godshuis van de Buren
 Door een luijke kon men turen
 En haar vragen goede raad
 Die zij leverde op maat
 Zo dan trad zij op getrouw
 Als Utrechts eerste ombudsvrouw

Daar komt **Trijn van Leemput** aan
 Kijk, haar werk is net gedaan.
 Door vriendinnen en houweel
 Bleef niet veel van Vreeburg heel.
 't Manvolk stond wat aan de kant
 En was rijkelijk onthand
 Want het was alsof zij wisten:
 't Is Utrechts eerste feministe.

Zie die **Schurman, Anna M**
 Zeer geleerd en ook adrem.
 Zij studeerde bij Gijs Voet
 En die vond dat zomaar goed
 Maar wel zei hij: luister kleintje
 Verberg je achter een gordijntje
 Want ik ben ook maar een vent en
 Jij d'eerste Utrechtse studente.

Freule Tuyl van Serooskerken
 Schreef wel heel moderne werken.
 Aan de Kromme Nieuwe Gracht
 Heeft zij winters doorgebracht.
 Velen bracht ze het hoofd op hol
 Anderen vonden het te dol.
 't Was me dan ook wel een tante
 Deez' Eerste Utrechtse savante

Catharina van Renes
 Gaf in musiceren les
 Nummer 1 Brigittenstraat
 Is het huis waarin de maat
 Streng doch juist geslagen werd
 En uit de kleine blagen werd
 gemaakt muzieksolisten
 Door Utrechtse eerste componiste

Wat gaat me nu dan overkomen?
 Ben ik wakker of aan het dromen?
 Laat de wijn mij dubbel zien?
 Is dat werkelijk **Tante Lien**?
 Ja, 't is haar ten voeten uit
 En daarom roep ik nu luid:
 Elf jaar lang collegehoeder,
 Als Utrechts eerste burgermoeder.

Oud-Utrecht

MAANDBLAD
65e jaargang nr. 12 - december 1992

Maandblad Oud-Utrecht

65e jaargang nr. 12 - december 1992

Het Maandblad is een uitgave van de vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.

Secretaris: A. Pietersma, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J.W. Lemaier.

U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.

De contributie bedraagt f 47,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 41,=).

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03465 - 62930.

Redactie: J.W.G. Haverkamp, E.M. Kylstra,

G.J. Röhrner, A.H.M. van Schaik.

Vormgeving: Erik Uitenbogaard (B&U).

Redactieadres: **Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.** Telefoon: 030-736654.

Rectificatie

In het artikel *Nogmaals de dertig hoeven van Oostveen* van Johanna Maria van Winter en A.L.P. Buitelaar (Maandblad Oud-Utrecht 65e jaargang nr.10 - oktober 1992, pag. 124-125), zijn om onnaspeurbare redenen in de tekst de nummers van de eindnoten weggevallen. Deze nummers hadden als volgt moeten worden geplaatst:

noot 1: pag 124, kolom links, regel 8, na '1988';

noot 2: pag 124, kolom rechts, regel 12, na 'Esselikerwoude';

noot 3: pag 124, kolom rechts, regel 16, na 'twaalf-vooring-percelen';

noot 4: pag 125, kolom links, regel 32, na 'intact';

noot 5: pag 125, kolom links, regel 45, na '1504';

noot 6: pag 125, kolom links, regel 53, na 'gerecht';

noot 7: pag 125, kolom rechts, regel 8, na 'morgen'.

Agenda

Dinsdag 15 december 1992. Vereniging Oud-Utrecht. Lezingen van Albert van Wersch en Gerrit Jansen: *'Wijk C centraal'*. Plaats: Buurthuis Wijk C, Waterstraat 2 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. De entree voor leden van Oud-Utrecht is gratis; niet-leden betalen f 2.50.

T/m 31 december 1992. *'Groeten uit Utrecht'*. Tentoonstelling over 100 jaar prentbriefkaarten. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-12.30 uur.

T/m 31 januari 1993. *'Ikonen uit Nederlands bezit'*. Tentoonstelling over eeuwenoude ikonen, die afkomstig zijn uit Oost-Europa en die zich in Nederlands privé-bezit bevinden. Plaats: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.

T/m 31 januari 1993. *'Dat zal je leren!'* Tentoonstelling over onderwijsleermiddelen sedert 1800 en een blik in de toekomst. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.

T/m 21 februari 1993. *'Gerrit Rietveld 1888-1964'*. Overzichtstentoonstelling van het totale oeuvre van de architect en vormgever Gerrit Rietveld. Plaats: Centraal Museum Utrecht.

16 januari t/m 24 februari 1993. Tentoonstelling *'Naar een nieuw evenwicht: Europa na de reformatie'*. Plaats: Domkerk, Utrecht. Openingstijden: ma t/m za 11.00-16.00 uur, zo 14.00-16.00 uur.

Bij de omslag

De afbeelding op de omslag is een gezicht op (o.a.) het transept en de drie zuidelijke kapellen van de Domkerk vanuit het zuidwesten, met de doorgang tussen toren en kerk en met de H.Kruiskapel, ca. 1745. Het is een platinotypie van Roeloffzen en Hübner en W.G. Baer naar een tekening van Jan de Beijer (G.A.U. TopAtlas Hd 85).

Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator ?

Zoals bekend levert archeologisch onderzoek vaak nieuwe kennis op van het verleden, met name op terreinen en voor perioden uit de geschiedenis waarover weinig geschreven bronnen bewaard zijn gebleven. Minder vaak gebeurt het dat herinterpretatie van oude opgravingsgegevens openingen tot nieuwe inzichten biedt. Dat lijkt recentelijk wel het geval met de datering van middeleeuwse bebouwing onder het Domplein in Utrecht.¹ Uit schriftelijke gegevens was al sinds lang bekend dat op deze plaats, tussen de domkerk en de vroegere kerk van Oudmunster, een gebouwtje stond dat in de bronnen vanaf de twaalfde eeuw de Heilige-Kruiskapel werd genoemd. Deze kapel is tussen 1826 en 1829 gesloopt, maar de fundamenten ervan zijn een eeuw later opgegraven en aan een onderzoek onderworpen. Daarbij werd vastgesteld dat het om een gebouw uit de tiende of de elfde eeuw moest gaan.²

Herinterpretatie van de opgravingsgegevens door de stadsarcheoloog van Utrecht, H.L. de Groot, heeft echter tot de veronderstelling geleid dat de fundamenten aanmerkelijk ouder zijn. Hoewel de latere Heilige-Kruiskapel kruisvormig was, zou de oorspronkelijke kerk rechthoekig zijn geweest met een smaller rechthoekig koor, een vorm die sterk

doet denken aan de vroegmiddeleeuwse kerken zoals de omstreeks 690 naar Utrecht gekomen Angelsaksische evangelieprediker Willibrord die in zijn vaderland gekend zou hebben. Volgens De Groot betreft het hier waarschijnlijk een kerk die door Willibrord is gebouwd.

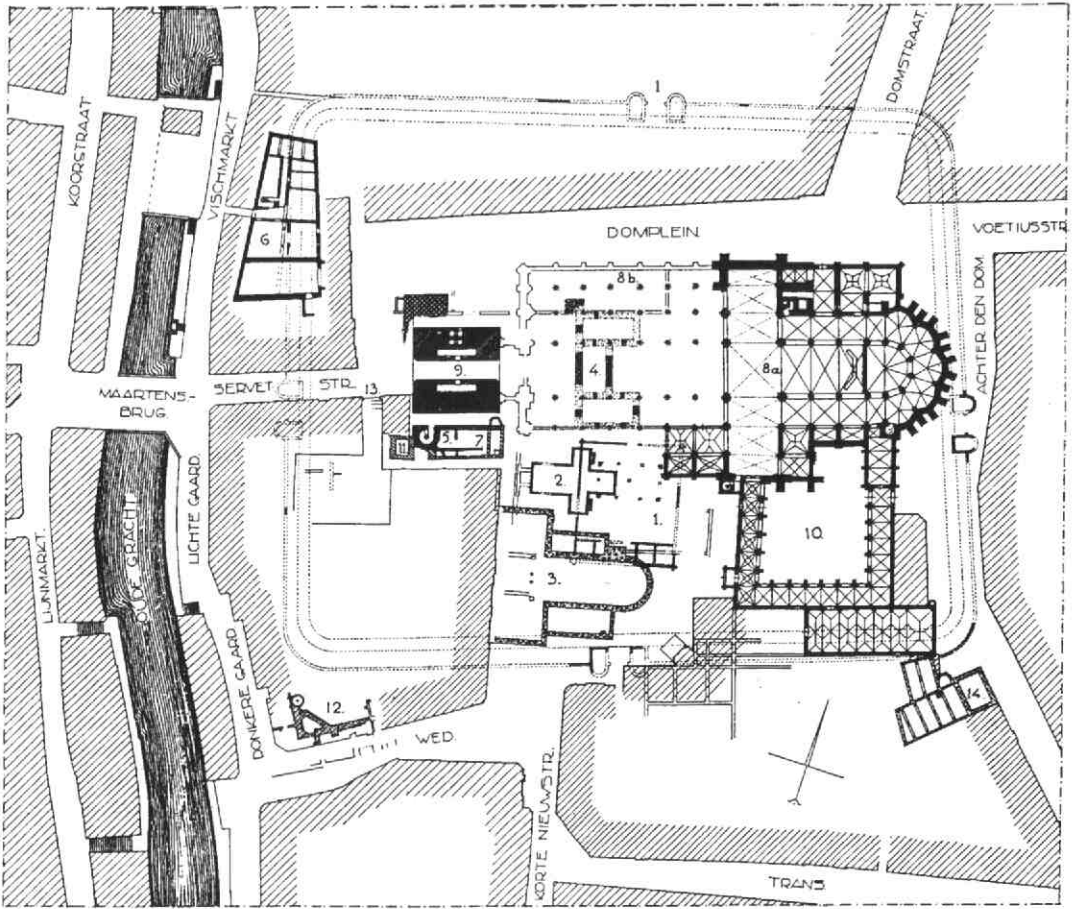
In een ook door De Groot aangehaalde brief, gericht aan de paus, in 753 spreekt Bonifatius - een leerling en jongere collega van Willibrord, die na diens dood de zorg voor de erfenis van zijn leermeester enige tijd op zich heeft genomen -³ van een door Willibrord aangetroffen tot op de bodem verwoest kerkje, dat deze vanaf het fundament hersteld en aan Sint-Maarten gewijd had. Bonifatius vermeldt in deze brief echter ook dat Willibrord in de burch *Traiectum* nog een kerk, en wel ter ere van Sint-Salvator, had gebouwd.⁴ Er hebben dus volgens Bonifatius, die goed van de situatie op de hoogte moet zijn geweest, in Utrecht ten tijde van Willibrord twee kerken gestaan. Welke van de twee lijkt nu teruggevonden te zijn, die van Sint-Maarten of die van Sint-Salvator?

Volgens de Utrechtse stadsarcheoloog gaat het om de aan Sint-Maarten gewijde kerk die door Willibrord omstreeks 695 zou zijn gebouwd. Hij spreekt daarbij het vermoeden uit dat de Angelsaksische missionaris de alleroudste kerk van Utrecht, die hij in zwaar beschadigde staat binnen de muren van het nog Romeinse fort had aangetroffen, gedeeltelijk heeft overbouwd. Later zou elders op het terrein van het fort de domkerk gebouwd zijn, die aan dezelfde heilige werd toegewijd. De oude kerk zou vervolgens gereduceerd zijn tot een kapel.

We zijn benieuwd naar verdere argumenten van De Groot om uit te gaan van de Sint-Maartenskerk, argumenten die hij wenst te bewaren voor een toekomstige publikatie over dit onderwerp. Het lijkt ons evenwel vooralsnog waarschijnlijker dat, als inderdaad het fundament van de Heilige-Kruiskapel uit de tijd van Willibrord dateert, we hier niet te doen hebben met de kerk die door Willibrord op-

Sint-Maarten of Sint-Salvator? De Heilige-Kruiskapel vlak voor de afbraak. Potloodtekening door R. Craeyvanger. GAU, TA Ka 3.13.

Situatietekening Domplein. 1: Ommuring en hoofdgebouw van het Romeinse fort. 2: Heilige-Kruiskapel. 3: Kerk van Sint-Salvator/Oudmunster. 4: Oud muurwerk onder het verdwenen schip van de domkerk. Naar: E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, II, 1ste stuk, afl. 1* ('s-Gravenhage 1956), 12.

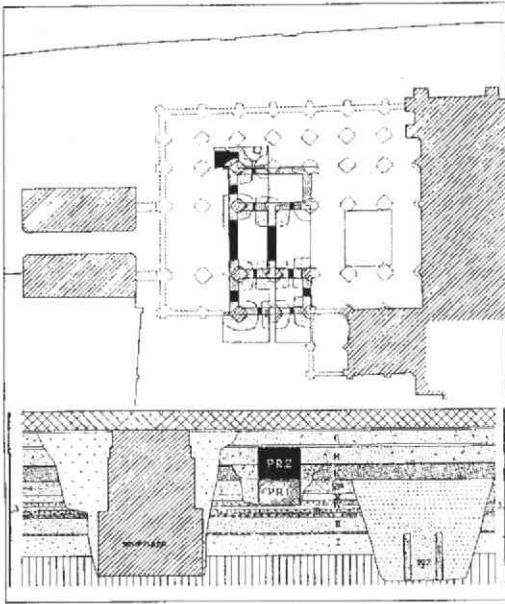
nieuw opgebouwd en aan Sint-Maarten gewijd werd, maar met de door deze missionaris gestichte kerk van Sint-Salvator.

Vanaf het fundament herbouwd?

Is er, om te beginnen, bij de Heilige-Kruiskapel sprake van een tot op de bodem verwoest kerkje, dat vanaf het fundament hersteld is, zoals Bonifatius schrijft? Dit lijkt niet het geval. Volgens De Groot is voor de bouw van deze oudste kerk een deel van het hoofdgebouw van het Romeinse fort hergebruikt. Bezien we echter de van de opgraving gemaakte situatietekeningen, dan blijkt de Heilige-Kruiskapel maar ten dele over het Romeinse hoofdgebouw te zijn heengebouwd, zonder dat op enigerlei wijze van de muren van dit gebouw ge-

bruik gemaakt lijkt te zijn. Dit ontbreken van continuïteit tussen oude en nieuwe bebouwing pleit er niet voor dat we hier met de Sint-Maartenskerk te doen hebben.

Voor de veronderstelling dat het bij de fundamente van de Heilige-Kruiskapel daarentegen gaat om de Sint-Salvatorkerk van Willibrord, hebben we verschillende aanwijzingen. Later in de middeleeuwen blijkt deze kapel namelijk niet behoort te hebben tot het aan Sint-Maarten gewijde domkapittel, maar tot dat van Sint-Salvator, ook Oudmunster genaamd.⁵ Opvallend is in dit verband de oriëntatie van de kapel, die duidelijk anders is dan die van de latere, aan Sint-Maarten gewijde domkerk, maar meer lijkt op die van Sint-Salvator. Dat men bij de bouw van de gotische domkerk de in de weg staan-

Opravingstekeningen naar A.E. van Giffen met de door hem gedane dateringen: PR.1: Pre-Romaans, eerste helft negende eeuw. PR.2: Pre-Romaans, tiende eeuw. I-VIa: perioden van het Romeinse castellum. K: Karolingisch. R: Romaans. G: Gotisch. Uit: Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 163.

de Heilige-Kruiskapel liet staan, had er waarschijnlijk niet zozeer mee te maken dat het domkapittel de kapel vanwege haar vroegere status wilde ontzien, maar met het simpele feit dat het er weinig over te zeggen had. Zij behoorde immers aan Oudmunster.

Historiografie

Richten we ons nu op de middeleeuwse geschiedschrijving over het oudste Utrecht. Die historiografie, die overigens pas eeuwen later begint, is nogal verwarrend en tegenstrijdig, maar toch zijn daarin enkele terugkerende elementen te ontdekken, namelijk het bestaan ten tijde van de Frankische koning Dagobert van een kerk die gewijd was aan Sint-Thomas, welke kerk werd verwoest en later door Willibrord herbouwd, maar ook de bouw door Willibrord van een kerk vlak daarbij, die hij wijdde aan ... het Heilig Kruis. Zo zegt de veertiende-eeuwse geschiedschrijver Johannes de Beke dat Willibrord *bi sunte Thomas kerke, die destrueert ende vervalten lach, makede een bedehuus in die ere des heilichs cruces in den jaer ons Heren VI^c XCV, daer hi in settede ende wyede die ierste vonte*.⁶ Volgens

Beke bouwde Willibrord dus in 695 bij de verwoeste Sint-Thomaskerk een bedehuis ter ere van het Heilig Kruis, waar hij de eerste doopvont in wijdde. Welnu, het is opmerkelijk dat in later tijd niet de Sint-Maartenskerk als zogeheten doopkerk fungeerde, maar Sint-Salvator.⁷

Een oudere auteur, Thiofried van Echternach, die in 1105 over het leven van Willibrord schreef en wiens werk mogelijk als bron voor Beke heeft gediend, vermeldt dat de missionaris een kerk stichtte gewijd aan het Heilig Kruis en aan Maria.⁸ De Sint-Maartenskerk heeft, voor zover bekend, geen van deze beide patrocinia ooit bezeten. Sint-Salvator heeft echter wél de moeder Gods als patrones gehad.⁹

Wat opvalt is dat bij deze middeleeuwse geschiedschrijvers als stichting van Willibrord een aan het Heilig Kruis - en aan Maria - gewijde kerk genoemd wordt, terwijl Bonifatius in dit geval toch van Sint-Salvator als kerkpatroon spreekt. We menen dit te kunnen verklaren uit het feit dat in de tijd waarin Thiofried van Echternach en Johannes de Beke leefden de tot kapel gereduceerde kerk inderdaad aan het Heilig Kruis gewijd was.

Het kost verder weinig moeite om in de vernielde Sint-Thomaskerk die Johannes de Beke in zijn kroniek vermeldt de verwoeste en door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk uit de brief van Bonifatius te herkennen. Dat vanaf de zeventiende eeuw de Heilige-Kruiskapel ook wel Thomaskapel genoemd werd, berust dan ook op de verkeerde veronderstelling dat dit de door Willibrord herbouwde kerk zou zijn.¹⁰ Wellicht heeft De Groot zich hierdoor laten leiden bij zijn vereenzelving van de Heilige-Kruiskapel met de oudste Sint-Maartenskerk.

Op basis van deze gegevens menen we te mogen concluderen dat het bij het fundament van de Heilige-Kruiskapel waarschijnlijk niet gaat om de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde Frankische kerk, maar om de door de missionaris gestichte kerk van Sint-Salvator. Deze kerk zal in de tiende eeuw vervangen zijn door een nieuwe Sint-Salvatorkerk, die onmiddellijk ten zuiden ervan gebouwd werd, waarna de door Willibrord gebouwde Sint-Salvator gereduceerd zal zijn tot een kapel gewijd aan het Heilig Kruis.¹¹

Herdatering?

Waar zouden dan, tot slot, de fundamenten van de oudste, Frankische kerk en de daarop gebouwde Sint-Maartenskerk kunnen liggen? Welnu, onder het verdwenen schip van de gotische dom, ongeveer midden tussen de domtoren en het nog

overeind staande deel van de kerk, zijn door A.E. van Giffen oude fundamenteën aangetroffen. Deze archeoloog, die een groot deel van de opgravingen op het Domplein heeft verricht, dateerde de onderste bouwlaag, die hij Pre-Romaans 1 (PR.1) noemde, op de eerste helft van de negende eeuw en een bouwlaag daarbovenop (PR.2) op de tiende eeuw.¹² Oud-stadsarcheoloog T.J. Hoekstra echter meent dat beide bouwlagen uit dezelfde tijd kunnen dateren en schrijft ze toe aan de dom van Adelbold uit het begin van de elfde eeuw, dus uit een latere periode.¹³ Herstellingen aan de muur van het Romeinse fort, die Van Giffen eveneens op de tiende eeuw dateerde, zouden echter volgens Hoekstra, die dit muurwerk zelf heeft gezien, wel eens uit de ... zevende eeuw kunnen stammen, al voegt hij daar voorzichtigheidshalve aan toe: 'In feite kunnen zij slechts gedateerd worden in de periode tussen de tijd waarin de Romeinen Utrecht verlieten (ca 260) en 1122 toen de muur zijn verdedigende functie verloor'.¹⁴

Wanneer archeologen over het dateren van voorhanden zijnde muurresten zo van mening kunnen verschillen, zou dan ook ten aanzien van die onder het verdwenen schip van de dom geen vroegere datering, voor de oudste bouwlaag wellicht zelfs uit de tijd van koning Dagobert, mogelijk zijn? Zou niet de tweede door Van Giffen gevonden bouwlaag, door hem gedateerd op de tiende eeuw, de herbouw vanaf de grond door Willibrord kunnen zijn? De fundamenteën van de Heilige-Kruiskapel, die door Huib de Groot voor eind zevende-eeuws worden gehouden, werden immers door Van Giffen ook op de tiende eeuw gedateerd. Zoals we gezien hebben, zegt Bonifatius in zijn brief aan de paus dat de oude kerk tot op de bodem verwoest was en door Willibrord vanaf het fundament weer opgebouwd. Zou het echt zo erg zijn geweest?¹⁵ In ieder geval constateerde Van Giffen ter hoogte van de overgang tussen beide bouwlagen 'een dun laagje pikke zwarte grond'.¹⁶ Een brandspoor uit de tijd van de verwoesting misschien?

Een probleem is wél dat de onderkant van de op de tiende eeuw gedateerde muur samenvalt met de onderkant van een grondlaag die door Van Giffen Karolingisch (K) werd genoemd, dus kennelijk daterend uit de achtste en negende eeuw. Het muurwerk is in deze laag ingegraven. Maar was deze laag, gezien de problemen bij de datering, wel Karolingisch? En hoe verhoudt deze grondlaag zich tot het profiel waarin het fundament van de Heilige-Kruiskapel zich bevindt?

Hier ligt ons inziens nog een mooie taak voor stadsarcheoloog De Groot en zijn medewerkers. Al menen wij zijn veronderstelling over het 'terugvinden' van de Sint-Maartenskerk vooralsnog niet te kunnen delen, het is zijn verdienste dat met zijn herdatering van het fundament van de Heilige-Kruiskapel het onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bebouwing op en rond het Domplein een nieuwe impuls gekregen heeft.

C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn
Stadionlaan 41, 3583 RB Utrecht

Noten

1. *Utrechts Nieuwsblad*, 5 september 1992, p. 1 en 9; H.L. de Groot, *Traces at Traiectum. An archaeological survey* (z.pl. 1992), 14-20.
2. Een overzicht van de opgravingsresultaten en de geschiedenis van en de opvattingen over de kapel is te vinden in E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, II, 1ste stuk, 2de aflevering ('s-Gravenhage 1965), 153-157.
3. Over de positie van Willibrord en Bonifatius recentelijk P.H.D. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in: P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen 1990), 317-327.
4. S. Muller Fz. en A.C. Bouman (uitg.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, nr. 42: — *aeccliam in honore sancti Salvatoris constituens in loco et castello quod dicitur Traiectum. — fundamenta cuiusdam destructae a paganis ecclesiolae, quam Willibrordus derutam usque ad solum in castello Traiecto repperit, et eam proprio labore a fundamento construxit et in honore sancti Martini consecravit.*
5. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 154.
6. H. Bruch (uitg.), *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie, 180 ('s-Gravenhage 1982), 12-13, zie ook 7-8. In de Latijnse uitgave: *prope ruinam primordialis ecclesie sancti Thome superedificavit in honore sancte crucis oratorium, in quo renativi fontis primo consecravit baptisterium* (H. Bruch (uitg.), *Chronographia Johannis de Beke*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie, 143 ('s-Gravenhage 1973), 15, zie ook 7).
7. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 147.

8. Afgedrukt bij S. Muller Fz., 'De St. Salvatorskerk te Utrecht. Eene Merovingische kathedraal', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 25 (1898), 50-51: *Saepta monasterii condens in litore Rheni in Crucis ac diae sacraavit honore Mariae constituit cathedram sibi contiolaequae proseucham, en: Non procul a ripa Rheni fluminis aedificavit et dedicavit oratorium in honorem Crucis salutiferae et theoticos Mariae Virginis perpetuae.*

9. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 146.

10. Aldus ook Haslinghuis en Peeters, t.a.p., 155-156.

11. T.a.p., 148.

12. Zie Haslinghuis en Peeters, t.a.p., 162-164.

13. T.J. Hoekstra, 'De dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk* (Zutphen 1988), 95-108, ald. 100-102.

14. [T.J. Hoekstra], 'De vroege topografie van Utrecht', in: M.J. Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, III A ('s-Gravenhage 1989), 3.

15. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten', 319 en 323-424, veronderstelt dat Bonifatius, door in zijn brief aan de paus te spreken over een totale verwoesting, om kerkpolitieke redenen bewust het belang van de Frankische kerk ten opzichte van de Sint-Salvator heeft geminimaliseerd. Deze notie al bij J.M. van Winter, 'Utrecht aan de Rijn', *Jaarboek Oud-Utrecht 1975*, 44-72, ald. 69-70.

16. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 162; vgl. Hoekstra, 'De dom van Adelbold', 101-102.

Reactie

Broer en De Bruijn zijn zo voorkomend geweest hun bijdrage aan dit maandblad mij op voorhand ter inzage te geven. Daardoor is het mogelijk dat ik een korte reactie geef.

Zij zijn het niet eens met mijn identificatie van de Heilige Kruiskapel als de Maartenskerk van Willibrord. Dat is hun goed recht. Ik heb evenwel bedenkingen tegen de wijze waarop zij de discussie voeren. Omdat een artikel over de Heilige Kruiskapel in voorbereiding is, zal ik niet inhoudelijk op hun argumenten ingaan. Het grootste deel daarvan is gebaseerd op - relatief vrij late - historiografische gegevens.

Als eerste vind ik het nogal ongelukkig dat zij reageren op twee krant artikelen (resp. Het Utrechts Nieuwsblad d.d. 5-9-1992 en De Volkskrant d.d. 12-9-1992, die zeker een deel van de lezers niet bekend zal zijn. Het wordt dan wel erg moeilijk om een eventuele discussie te volgen.

Ten tweede is het te betreuren dat Broer en de Bruijn niet hebben kunnen (of willen) wachten tot alle argumenten op een rijtje zijn gezet. Het was en is hen bekend dat ik een artikel voorbereid. Nu hebben zij zich gebaseerd op gegevens en tekeningen die reeds lang bekend zijn. Daarvan uitgaande hadden zij met hun bijdrage niet behoeven te wachten tot vanuit archeologische hoek een nieuw licht op de geschiedenis van het Domplein zou zijn geworpen.

Op het moment dat de auteurs zich met archeologische facetten gaan bemoeien geven zij er blijk van wel eens een archeoloog te hebben gesproken. Dat deze exercitie uitmondt in het vaststellen wat een 'mooie taak' voor mij zou zijn, brengt hun bijdrage op een niveau waarop en een sfeer waarin discussies naar mijn mening niet behoren plaats te vinden.

Ik blijf nog met één vraag zitten: vanwaar die haast?

H.L. de Groot

Aangeboden

Jaarboeken Oud-Utrecht 1973 t/m 1989 en
Maandbladen Oud-Utrecht 1974 t/m 1989.

Gratis af te halen bij:

J. van Andel, Kerkveld 6, 3431 EB
Nieuwegein, tel. 03402-38829.

Boekenschouw

P.D. 't Hart,

Een machtig middel tot volksoontwikkeling

Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992. Zwolle, Uitg. Catena, 1992. 167 blz. m. illustr. ISBN 9072211 41 3.

Prijs f 39,75.

Met bezoek van Majesteit in de Domkerk, een toespraak van de minister, een lezing van Professor von der Dunk en een receptie voor bibliotheekmensen in den lande werd op 29 april 1992 100 jaar bibliotheek ('Openbare Leeszaal') in Nederland gevierd. Utrecht heeft op dat terrein, zoals op vele andere, de oudste papieren. Daar werd op 8 januari 1892 de leeszaal van de Vereniging Openbare Leeszaal te Utrecht geopend in het gebouw Concordia van de Volksbond aan de Loeff Berchmakerstraat nr. 12. De mannen die daartoe het initiatief hadden genomen, de jurist Prof. W.L.P.A. Molengraaff en de industrieel H.A. van Beuningen, werden door motieven van volksverheffing gedreven: de leeszaal was een wapen in de strijd tegen onwetendheid en het drankmisbruik van de arbeiders. Al na zes jaar bleek een verbouwing nodig. Bij die gelegenheid werd een uitnodiging de stad ingestuurd waarop vermeld stond dat de Leeszaal op werkdagen van 10.00 uur 's morgens tot 10.00 uur 's avonds was geopend en op zondag van 14.00 uur 's middags ook tot 10.00 uur 's avonds. Kom daar nu eens om! In 1912 werd het nieuwe gebouw aan de Voetiusstraat geopend, waaraan velen nog herinneringen hebben. Boven de deur staan nog steeds de woorden 'Openbare Leeszaal'. Al eerder, in 1909, was de leeszaal ook uitleenbibliotheek geworden; wie lid was (kosten: f 0,25) kon tegen betaling van nog een kwartje ook boeken lenen.

Natuurlijk maakte de auteur ook uitstapjes naar meer algemene thema's. Zo bijvoorbeeld over de discussie met betrekking tot de financiering, de 'toelaatbaarheid' van bepaalde boeken (tot in de jaren zeventig had de bibliotheek een 'gifkast') en de verzuiling. Er bestond vanaf 1918 tot 1969 een aparte R.K. Openbare Leeszaal met censuur en IDIL en al. De huisvestings- en personele verwickelingen komen uitvoerig aan de

orde, de financiële perikelen spelen van het begin tot op de dag van vandaag en de service aan de leden blijft al evenzeer een voorwerp van aanhoudende zorg. Een zorgelijke tijd breekt aan met de economische crisis, een barre tijd met de oorlog. In die jaren was de bibliotheek een waar toevluchtsoord voor werklozen en mensen die de alledaagse rauwe werkelijkheid even wilden ontvluchten.

Piet 't Hart is een historicus die zijn Utrechtse sporen royaal verdiend heeft. Dit boek doet sterk denken aan zijn relaas van het Wilhelmina Kinderziekenhuis: een goede melange van institutionele, sociale en economische geschiedenis, alles geschreven in een goed leesbare stijl, die nergens 'jofel' wordt. De illustraties vertellen het verhaal in beeld Het zijn er vele tientallen, parallel met de tekst en daaraan een dimensie toevoegend.

Tegenover de titelpagina is terecht een foto afgedrukt van het gebouw aan de Voetiusstraat met het karakteristieke tulpenboltorentje. De opname dateert overigens uit 1975. Toen was de bibliotheek net (of nog net niet) verhuisd naar het vroegere pand van V&D aan de Stadhuisbrug.

v.S.

D.A. Belderbos,

Kuieren

Herinneringen aan mijn jeugd in Utrecht. Utrecht, uitg. in eigen beheer, 1992. ISBN 90 9004 904 5. Verkrijgbaar in de boekhandel. Prijs f 14,95.

Met bewonderenswaardige geestkracht heeft Dick Belderbos in de laatste fase van zijn leven - hij overleed op 21 april 1992 - zijn jeugdherinneringen op schrift gesteld. Ze vormen een kostbare familie-erfenis en geven ook een kleurrijk en heel persoonlijk beschreven stukje Utrechtse buurtgeschiedenis tot 1947. Dat begint met het kroegje op de Betlehemweg, gedreven door zijn opa Driehuis en het ouderlijk huis aan de Damstraat. Dan volgen de verhalen over een jeugd in Lombok gedurende de crisisjaren, de Gregoriuschool van de fraters aan de Kromme Nieuwe Gracht, het knapenkor van meester Bouwman, de hongerwinter en tenslotte het eerste baantje bij Algemene Verzekering Sociëteit Sint Petrus (A.V.S.) aan de Maliebaan nr. 50. De grotendeels katholieke buurt rond de nu instortende 'Goede Raad'-kerk ('Onze Lieve Vrouw Ten Einde Raad') heeft daarmee voor de derde keer binnen enkele jaren de aandacht gekregen. Eerst was er de parochiegeschiedenis van de laatste pastoor, de historicus drs. H.M.J. Müter, toen kwam *De keurige burgerstraat* van Ton Schreutelkamp (zie Mbl. Oud-Utrecht resp.

maart 1990, 30-31 en nov. 1990, 114). En nu is er dan dit boekje van Belderbos, dat treft door de warme, persoonlijke toon en door de weemoed om wat voorbij is en niet terugkomt.

Dick A. Belderbos werd een verdienstelijk accountant en belastingdeskundige. Hij was penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht gedurende de jaren 1973-1976.

v.S.

K.E. Baars.

Varend vervoeren

Van Amsterdam tot de Rijn. 100 jaar Merwedekanaal. Utrecht, *Uitgeverij Matrijs*, 1991. 151 blz. m. ill. ISBN 90 5345 006 8 geb. Prijs f 45,-

Vrijwel dagelijks fiets ik in de richting van De Munt langs het Merwedekanaal vanaf het Amsterdam-Rijnkanaal. Als ik filosofisch was aangelegd zou ik mij op dat ogenblik de historische les te binnen kunnen brengen dat het betere de vijand van het goede is. Hoezeer het Merwedekanaal honderd jaar geleden een winst was voor de scheepvaart van Amsterdam op Duitsland had ik mij voor lezing van dit jubileumboek niet zo gerealiseerd. Want hoe was het voor 1892? Vanuit Amsterdam ging het eerst tot Muiden over de Zuiderzee en dan over de Vecht naar de Rijn. Dat was een route met veel bochten en veel sluisen. In 1892 kon de twaalfjarige prinses Wilhelmina het nieuwe kanaal openen. Voor de schippers was dat een tijdwinst van vele uren, voor veel Utrechtse vrouwen en kinderen viel de bijverdienste weg die het slepen van de zware schepen door de singels opleverde. Dr. A.A. Manten heeft onlangs in ons Maandblad (nov./dec. 1991, 118-130) de lotgevallen van de scheepvaart op de Vecht uitvoerig geschetst.

In plaats van de beloofde vier jaar duurde het twaalf jaar voor het Merwedekanaal klaar was. En in plaats van de begrote 12 miljoen kostte de aanleg twintig miljoen gulden. Vertraging en kostenoverschrijding zijn niet van vandaag of gisteren.

Ing. Baars, die zijn grootvader al over de oude 'Keulse Vaart' heeft horen vertellen, heeft het artikel van Manten niet meer kunnen benutten. Maar door jarenlange vertrouwde met en studie over de beide waterwegen heeft hij een geschiedenis geschreven die voorlopig wel afdoende is. Veel kaartjes en foto's geven de noodzakelijke ondersteuning, want niets is zo afmattend als het lezen over routes zonder die routes voor je te zien. Ook is een verklarende woordenlijst opgenomen, onmisbaar voor nautische leken. Zeker waar het boek zelf in een niet al te toegankelijke stijl is geschreven.

Behalve voor technische en economische aspecten heeft de schrijver ook belangstelling voor de flora en fauna langs de kanalen, hun recreatiefunctie en de Varsity.

En wat mijn fietsroute betreft: ik weet nu ook wie tot oktober 1991 in het huis Muntzicht heeft gewoond. Mevrouw Hamer keek uit op de Muntbrug en de Rijksmunt en over het Merwedekanaal op zijn breedst. Toen zij er met haar man, de rijkshavenmeester, in 1957 kwam wonen was er nog een drukke vaart op het Merwedekanaal. Nu gaat bijna alles over het Amsterdam-Rijnkanaal. Gelukkig zijn er ook voldoende Utrechtse foto's opgenomen. Als het om lokaties gaat die je zelf kent zijn die altijd te klein.

v.S.

Frank Chapel,

Het fluwelen handvat

Gedichten en notities over de Utrechtse Maliebaan. Utrecht, *Broese Kemink*, 1991 ISBN 90 71366 219. Prijs f 9,50.

Als de wintertuin is aangeharkt, wordt het tijd voor een gedichtenbundel moeten ze bij de Notarissen Hermans en Schuttevaer aan de Maliebaan hebben gedacht. De dichter Frank Chapel, de poëtische naam van Frans Dekkers leverde hun de verzen over de sjeke baan waaraan hun kantoor is gevestigd, waarna de boekhandel aan de Stadhuisbrug er een handelsuitgave van maakte onder de intrigerende titel *Het fluwelen handvat*.

De dichter maakt bij bijna al zijn verzen een korte historische notitie ter ondersteuning van het goed begrip der poëzie. Zo worden het ook een beetje leergedichtjes.

Een historicus heeft geen oordeel over poëzie maar over de annotatie kan hij wel iets zeggen. Van de 'foute' bewoners worden wel SD, SS en W.A. genoemd, maar niet het hoofdkwartier van de NSB, vanaf 1937 gehuisvest op nr. 35. Het was voor dit pand dat op straat de onsterfelijke regels werden gekalkt: 'Wie een nieuwe staat wil bouwen, moet niet met zijn tante trouwen'. De SS zat trouwens niet op nr. 60 zoals hier wordt beweerd, maar op 66. Monseigneur H. van de Wetering, wel oneerbiedig aangeduid als 'Hein van de Baan' vestigde zich niet in 1890 op nr. 40 maar eerst in 1900. Zoals gezegd: de notities pretenderen historische informatie te geven. Maar daarom kunnen het nog wel prachtige gedichten zijn. De mooie titel slaat op de stok van het maliespel, die een fluwelen handvat had. En fluwelig zijn deze verzen zeker.

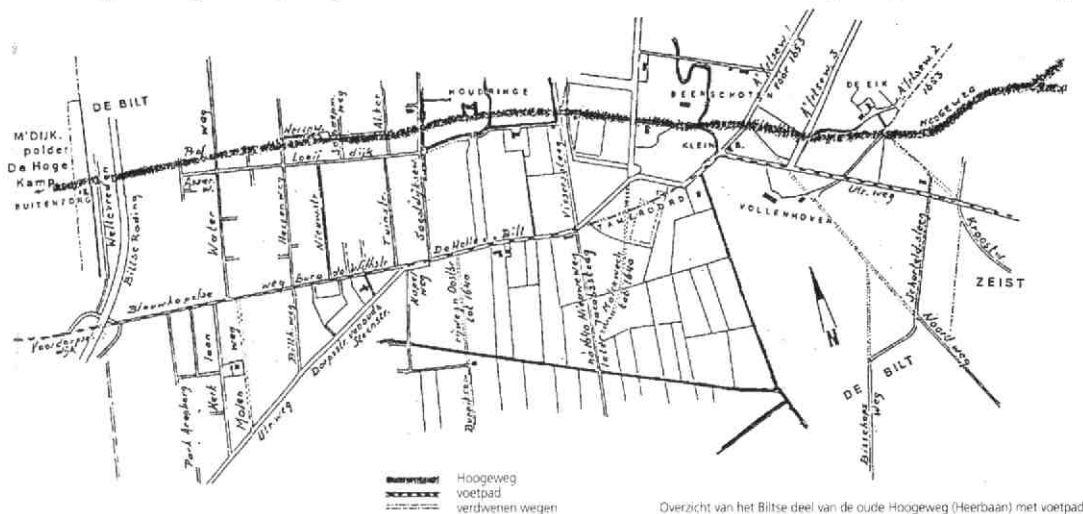
v.S.

In De Bilt kreeg de keizer geen natte voeten

Koningen en keizers reisden in de middeleeuwen nooit alleen. Als zij tot in onze uithoeken van hun rijk hun bezoeken aflegden was het een indrukwekkende stoet van ruiters en voetvolk die de vorst met zijn raadsheren en hovelingen vergezelde. Heel veel paarden trokken lompe karren en sleden over de soms harde, soms zanderige bodem van de Utrechtse Heuvelrug, die altijd moeilijk begaanbaar was: in de

dem vlakker was. Tussen Doorn en Zeist is die baan nu nog terug te vinden onder de namen Oude Arnhemse Bovenweg, Arnhemse Bovenweg, 1e en 2e Hogeweg en Oude Arnhemseweg.

De tocht van de keizer is bijna tot de gemeentegrens van De Bilt te volgen, evenals het oude voetpad dat in Doorn voorkomt onder de naam Dorpsstraat en in Zeist als Driebergseweg en Utrechtseweg.

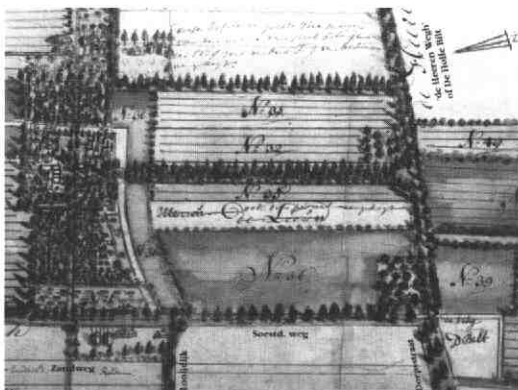
winter modderig of met hardbevoren diepe sporen, in de zomer rul en stoffig. De vele paardehoeven traptten een vaste zandbodem stuk en wielen ploegden steeds diepere voren in de grond, zodat men naast oude sporen moest gaan rijden. Op deze wijze ontstond er een zeer brede baan. Het was voor een voetganger ondoenlijk daar zijn weg te kiezen. Op enige afstand lag een smal, goed begaanbaar voetpad dat meestal door de gehuchten heen leidde en niet, zoals de 'heerbaan', er om heen.¹

Ook Utrecht kreeg meermalen bezoek van de keizer, waar de bisschop hem dan als zijn leenheer binnenhaalde.² De stoet ging van Arnhem over Wageningen, Rhenen, Doorn, Driebergen en Zeist langs de rand van de heuvelrug, waar de golving van de bo-

Utrecht was moeilijk te bereiken. De stad lag te midden van veel water en was in het oosten afgeschermd door klei- en veenmoeras. Vervoer door het moeras was nauwelijks mogelijk: paardehoeven traptten de bovenlaag stuk tot een papmassa, de dieren gleden weg en ze werden schichtig en bang. Herkauwers waren er overigens, dank zij hun gespleten hoeven, beter voor geschikt. Voor een jager was het al bijna ondoenlijk via het moeras Utrecht te bereiken en aldus zijn reis te bekorten, maar voor de keizer met zijn gevolg was het onmogelijk. Die oude Hoogeweg, zoals we de heerbaan in het vervolg zullen noemen, liep tot de tegenwoordige Dreef in Zeist in een bijna westelijke richting. Op de topografische kaarten van vóór 1930 is de voortzetting van de weg nog aangegeven.

Hij draait met een grote boog zuidwaarts over de ter-
reinen van het Jordanlyceum en Berkenhoven. Voorbij
de Biltse gemeentegrens ontbreekt echter elk zicht-
baar spoor, hoewel oude geschreven bronnen namen
als Hoogeweg, Rhienscheweg, Aernemseweg,
Bovenweg en Hooge Zeisterweg vermelden ten oos-
ten van de Amersfoortseweg.

Als tegenhanger kennen we daar de Lage (Zeister)-
wech, ook Oertwech, Noertwech of Noordweg ge-
noemd en het door het gebied van Vollenhoven lo-
pende Zeister Voetpad.

Toch moet er, wilde de keizer ooit in Utrecht komen,
een voortzetting zijn geweest op Biltse gebied. Zo
lang hij nog niet de Steenstraat kon gebruiken zal
hij met zijn gevolg de drassige gronden zoveel mo-
gelijk hebben gemeden. Schriftelijke bronnen over
de route zijn spaarzaam, maar in het terrein spreken
bodenvondsten een duidelijke taal. Er zijn nu nog
zoveel aanwijzingen te zien, dat het Biltse deel van
die oude toegangsweg naar de stad Utrecht gere-
construeerd kan worden. Voorbij de westgrens van
de gemeente De Bilt kan alleen de richting van de
oude zandweg een aanwijzing zijn samen met het
oude voetpad (de Voordorpsedijk) dat dichters langs
de drassige moeraskant voerde.

We laten de vorst met zijn gevolg even wachten aan
de Biltse oostgrens om uit het verre verleden over te
stappen in de 17e, 18e en 20e eeuw.

Ten behoeve van de aanleg van wegen en riolerin-
gen en de bouw van woningen in het begin van de
jaren vijftig, is veel grond weggegraven en de bo-
dem geëgaliseerd. Zo werden er ten noorden van de
Looijdijk twee zijwegen aangelegd, Akker en Dr.
Schaepmanweg, waarbij in de zijwanden van het cu-
net (= een uitgegraven sleuf om een betere onder-
grond te bereiken) merkwaardige grondverkleu-
ringen voorkwamen over een breedte van ca. 30 m.,

een 'rode kool-effect' als het ware. In het iets
golvende terrein leek dat het meest op een oude
veelgebruikte zandweg. Een jaar later werden de-
zelfde sporen gevonden tussen de Hessenweg en de
Waterweg. Weer een jaar later kwam ten westen
van de Waterweg een bestemmingsplan tot ontwik-
keling en ook daar kwam hetzelfde profiel in de bo-
dem voor, om te eindigen ter hoogte van de afvoers-
loot van de rioolwaterzuivering. De voortzetting
ervan zou ten noorden van de boerderij 'Buitenzorg'
bij de sportvelden hebben gelopen. Bij de aanleg van
die velden in 1978/'79 was er, door de vroegere
zandafgraving, geen spoor meer van te vinden. In de
poldernaam 'De Hoge Kamp' hebben we echter een
aanwijzing dat die oude zandweg hier vrij zeker een
'droge' voortzetting had in de richting van het reeds
in 1076 bekende 'Huis Te Veen' ter hoogte van
Blauwkapel.³ Waarschijnlijk kon men vanaf dit huis
via oude oeverwallen de noordkant van Utrecht
(Weerdpoort) bereiken. Een oude gravure toont bij
het huis Te Veen een enigszins geaccidenteerd ter-
rein, mogelijk een oude noord-zuid stroomrug.⁴

In 1722 was een deel van de oude zandweg nog in
gebruik als 'landweg' tussen de Soestdijkseweg en
de Hessenweg. In dat jaar heeft de landmeter Justus
van Broekhuysen een opmeting gemaakt van alle
landerijen behorende bij Houdringe. Wij hebben
geen andere verklaring voor de westwaarts gerichte
donkere baan exact op het tracee van de zandweg,
die we zien als de voortzetting van de aloude
Hoogeweg. Aansluitend moet dus aan de oostzijde
van de Soestdijkseweg -vlak voor de boerderij langs-
de oude zandweg hebben gelopen. De rood ingete-
kende, onregelmatige plattegrond van die boerderij
mèt huis is later met een onbeholpen hand aange-
bracht. In 1722 stond er alleen de boerderij. Ma-
muchet, de eigenaar van Houdringe, heeft vóór
1655 de oude weg tussen de Soestdijkseweg en de
gracht naast de boerderij afgesloten. Meer grond
had hij daar nog niet in eigendom. In 1655
constateerden de Staten van Utrecht, na een gehou-
den wegenschouw, dat de Heer van Houdringe de
'Looijdijk' had afgesloten maar dat hij deze ten
spoedigste weer had open te stellen⁵. Veel haast
werd er blijkbaar niet gemaakt want volgens een
herhaalde aanmaning in 1662 (!) bleek de toestand
nog onveranderd te zijn. Er was geen boer die
protesteerde.

Dat was wel het geval in 1776 toen de Biltse boeren
in het oostelijk gemeentegebied in verzet kwamen
tegen de afsluiting van een weg op Beerschoten.⁶ De
eigenaresse, Agatha Alewijn, weduwe van Pieter de
Smeth, wilde op een weg over haar gebied geen

boeren meer toelaten die schapen naar de heide drevén of plaggen haalden. Uit het proces dat volgde, blijkt dat er in 1743 door de Staten vergunning was verleend om een oude weg over een lengte van 50 à 60 roeden noordelijker te verplaatsen. Het was deze nieuwe weg die in 1776 door Agatha Alewijn onbruikbaar werd gemaakt en afgesloten. Zij kreeg echter geen gelijk. De boeren wezen op historische rechten, 'de tiend halen', en wonnen het proces. De eigenaresse moest de weg openstellen én verhardén, terwijl het gerecht van Oostbroek en de Bilt de weg in de schouw moest opnemen. Doordat dit weggetje met zijn veelsoortige verharding met keitjes en klin-kertjes er nog steeds ligt, is het mogelijk om door een maat van 50/60 roeden zuidwaarts uit te zetten de 'oude weg' terug te vinden, zuidelijk vóór het huis Beerschoten. De tweede weg links van de oprijlaan van Beerschoten is het enige stukje nu nog zichtbare weggedeelte dat, binnen de Biltse gemeentegrenzen, herinnert aan de oude heerbaan naar Utrecht en dat ter hoogte van de Dam aan de ³Vissersteeg aansloot op het gedeelte bij Houdringe.

Tussen het terrein van het Jordanlyceum en de weg door Beerschoten is elke logische voortzetting verdwenen. Waarom dit een ontbrekende schakel is, wordt duidelijker door een paar brieven, die zich bevinden in het archief van het huis Vollenhoven. In april 1816 houdt een 'Commissie voor de nieuw aan te leggen Staatweg van Zeijst naar De Bilt' zich bezig met de aankoop van gronden: ter breedte van 3 rijnlandsche roeden voor de Straatweg en van 1 rijnlandsche roede voor twee sloten ernaast. We moeten hierbij opmerken dat de grondeigendom van Vollenhoven zich uitstreckte tot de oude Hoogeweg. Het 'Zeijster Voetpad' dat in rechte lijn door het gebied van Vollenhoven liep werd dus aanzienlijk verbreed. Als tegenprestatie kreeg de eigenaar van Vollenhoven de ondergrond van alle door de aanleg van de nieuwe weg in onbruik gerakende wegen, waar onder het deel van de oude Hoogeweg tussen de boerderij De Eik en de Amersfoortseweg tegenover het huis Vollenhove. De Hoogeweg werd gelijkgeploegd met het ernaast liggende weiland. De beek aan de noordkant van de weg bleef ongerept en is nog steeds als een doodlopende gracht te zien.

Tot 1816 moest alle rijverkeer op de Utrechtseweg in Zeist via de verlengde Kroostweg naar de Hoogeweg en vervolgens via de Hoogeweg langs de Amersfoortseweg richting Vollenhoven en daar weer rechtsaf richting De Bilt. Hetzelfde gold natuurlijk ook voor de omgekeerde richting.

Van het nu ontbrekende deel van de oude Hoogeweg tussen de oostelijke oprijlaan bij Klein Beers-

choten (Amersfoortseweg nr 1) en de tegenwoordige weg nr 3 konden we weinig gegevens vinden. Nadat in 1653 de weg nr 2 was aangelegd, kan daarna pas de weg nr 3 tot stand gekomen zijn, welke in elk geval in 1761 als zandweg in gebruik is en eveneens weer Amersfoortseweg genoemd werd (scabinale acten van Oostbroek en De Bilt, dl. VII pag 19). Misschien ontstaan als 'Gezichtslaan' van Vollenhoven? Het vervolg van de Hoogeweg in Zeist binnen het Biltse gebied is nu wel voldoende bekend geworden. Dat men na het gereedkomen van de Steenstraat via De Holle Bilt ging rijden laat zich denken, waarbij de laatste al spoedig de naam 'Heerenwech' zal hebben gekregen. Het stuk Hoogeweg ten oosten van de Soestdijkseweg wordt dan aangeduid met de naam 'Loedijk', maar is nimmer een dijk geweest.

J.W.H. Meijer

Arie Bosscherstraat 18, 9611 EN Sappemeer

Noten

1. Damsté, P.H., *Voor honderd jaar. Een leerzaam vonnis uit 1880*. Maandblad Oud-Utrecht 1980, p. 109 e.v.
2. Labouchère, G.C., *Bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan Utrecht in de Middel-eeuwen*. Jaarboekje Oud-Utrecht 1930, blz 31 e.v.
3. De Kruijff, C.A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de Blauwkapel*. Utrechts Jaarboekje 1891; Hs. Opg. Riddermatige Sloten, Gem.Arch.Utrecht.
4. Rijksarchief Utrecht, *Topografische Atlas*.
5. Gem. Archief De Bilt, Houdringe-archief 13.01.
6. idem, inventaris van het gerecht nr 1 blz. 82 e.v. (gerechtshotulen 1766-1791).

Bronnen/literatuur

Register van Transporten, plechten e.a. Scabinale acten van het gerecht Oostbroek en De Bilt; Rijksarchief Utrecht, Rechterlijke Archieven nr. 1351. Tijdschrift *Wegen*, jrg. 1953, blz. 255-258, W.J.A. Arntz, *Uit de geschiedenis van onze klinikerwegen*.

